

SYNTAR 21

Synthese-onderzoek op
archeologisch materiaal
uit Vlaanderen.

Ethisch verantwoord omgaan bij onderzoek van menselijk botmateriaal in Vlaanderen

Lien Van der Dooren, Jeroen Vanden Borre, Liesbeth Massagé,
Katrien Van de Vijver, Maarten Larmuseau, Bart Robberechts, Jonas Danckers,
Julie Aerts, Isabelle De Groote, Pieterjan De Potter en Barbara Veselka

COLOFON

TITEL

Ethisch verantwoord omgaan bij onderzoek van menselijk botmateriaal in Vlaanderen

REEKS

SYNTAR nr. 21

AUTEURS

Lien Van der Dooren, Jeroen Vanden Borre, Liesbeth Massagé, Katrien Van de Vijver, Maarten Larmuseau, Bart Robberechts, Jonas Danckers, Julie Aerts, Isabelle De Groote, Pieterjan De Potter en Barbara Veselka

JAAR VAN UITGAVE

2024

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed

Wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving

Published by the Flanders Heritage Agency

Scientific Institution of the Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE

Deel van de mindmap van de Memor-databank (zie fig. 4.1, © Memor).

agentschap Onroerend Erfgoed

Koning Albert II Laan 15 bus 236

1210 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroerenderfgoed.be

www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0

Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

<https://doi.org/10.55465/VQXF9821>

ISSN 2736-6057

ISBN 978-9-0752-3075-8

D/2024/3241/177

MEMOR

Rapportage

Lien Van der Dooren, Jeroen Vanden Borre, Liesbeth Massagé, Dr. Hatrien Van de Vijver,
Prof. Maarten Larmuseau, Bart Robberechts, Dr. Jonas Danckers, Julie Aerts,
Prof. Isabelle De Groote, Pieterjan De Potter, Prof. Barbara Veselka

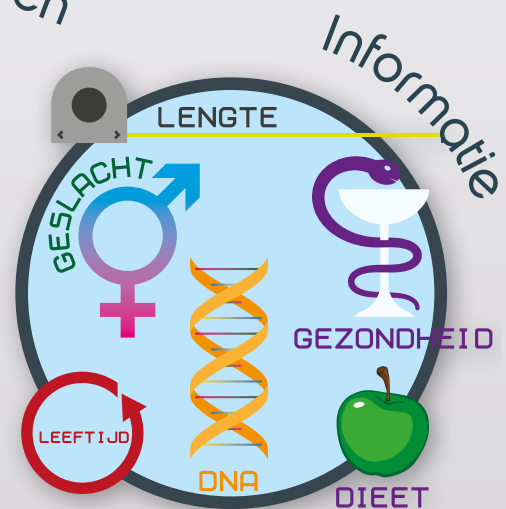
Opgraven

Analyseren

Herbegraven

Ethisch verantwoord omgaan bij onderzoek
van menselijk botmateriaal in Vlaanderen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. De deponering, bewaring en afstoting van archeologische menselijke resten in Vlaanderen	8
3. MEMOR en publiekswerking	51
4. De MEMOR Database	58
5. MEMOR	111
6. Wetgeving en ethiek betreffende menselijk botmateriaal in Vlaanderen	111

1.

Inleiding

Jeroen Vanden Borre

1.1 Aanleiding

Het project MEMOR kent vele moeders en vaders, en even veelzijdig als de betrokken wetenschappers zijn ook de oorzaken en redenen van het onderzoek.

Naast het feit dat archeologen, opdrachtgevers, depot-verantwoordelijken steeds vaker worden geconfronteerd met menselijke resten lag de concrete aanleiding van MEMOR in een ethisch vraagstuk dat al enige tijd leeft bij sommige archeologen: *is de methodiek van archeologisch veldwerk, uitwerking van onderzoeksresultaten en dagelijkse omgang bij onderzoek van menselijk botmateriaal in Vlaanderen ethisch verantwoord?* Op basis van de genoten opleidingen en contacten met wetenschappers bestaat wel een zekere consensus over de wetenschappelijke kwaliteit van het werk, maar vragen rond ethiek – voornamelijk over het praktisch omgaan met skeletten – bleven vaak onbeantwoord.

De reden lijkt tweevoudig. Ethiek wordt misschien te vaak geïnterpreteerd als een uiterst individuele inschatting van een bepaalde situatie, terwijl er ook maatschappelijke, gemeenschappelijke normen zijn die, al dan niet uitgesproken, van tel zijn binnen een gemeenschap, een bedrijf, een religie en/of een groep. Tel daarbij op dat die normen soms variëren tussen verschillende groepen of naar gelang bepaalde omstandigheden en dat ze ook evolueren in de tijd en het wordt duidelijk dat ethiek een moeilijk begrip is om vast te leggen.

Anderzijds bestaat soms de misvatting dat wetenschappers ongebreideld (moeten) kunnen werken om kennis en vooruitgang te verwezenlijken. En dat terwijl wetenschappers vaak vragende partij zijn om een antwoord te krijgen op soms complexe morele en maatschappelijke vraagstukken die hun onderzoek met zich mee brengen.

Heel concreet stelden sommige archeologen zich vragen bij de manier waarop menselijk botmateriaal dat archeologisch werd opgegraven of aangetroffen, werd afgestoten nadat er

werd geoordeeld dat dit ‘wetenschappelijk’ niet meer relevant was of er geen ruimte (of middelen) meer waren om dit in depot te bewaren. Uit het feit dat dit botmateriaal soms wordt herbegraven, soms wordt gecremeerd, soms wordt afgestoten, blijkt dat een duidelijk ethisch en regelgevend kader momenteel ontbreekt.

1.2 Doelstellingen

Dit ethische vraagstuk rond archeologisch onderzoek op menselijk botmateriaal, tijdens en na het veldwerk, dat zijn kern vindt in de archeologische wereld, bleek al snel onlosmakelijk verbonden met andere vraagstukken, binnen en buiten de archeologie.

Zo bleek al gauw dat weinig bekend was over de omvang van het archeologisch onderzoek op menselijke resten in Vlaanderen, onder meer omvang, datering en bewaringsconditie, waar en hoe de menselijke resten uit archeologisch onderzoek een onderkomen hadden gevonden (of worden afgestoten) en hoe ermee wordt omgegaan. Er ontstonden juridische vraagstukken omtrent eigendom en verantwoordelijkheden. Ook kwamen vragen over de interactie tussen wetenschappers en het publiek, over het belang van publiekswerking en geschikte methodes om dit te doen.

De kernvragen werden dan, naast het ethische luik:

- Waar in Vlaanderen bevinden zich menselijke resten uit archeologisch onderzoek? Welke collecties worden momenteel bewaard en welke informatie is er bekend over deze assemblages (omvang, datering, en bewaringsconditie)?
- Hoe wordt dat menselijk botmateriaal bewaard? Kan het onderzoek suggesties doen tot verbetering? Hoe kunnen we de collecties beter ontsluiten?
- Hoe wordt menselijk botmateriaal momenteel afgestoten? Op welke manier gebeurt dit?
- Wat is de huidige juridische stand van zaken i.v.m. onderzoek op menselijke resten, tijdens en na het archeologisch veldwerk, ook in het buitenland? Kan het onderzoek

suggesties doen om eventuele leemtes of tegenstrijdigheden in het juridische kader te verhelpen? Wat is de huidige status van de menselijke resten in de wetgeving?

- Onder welke omstandigheden kan interactie met het brede publiek waardevol en respectvol gebeuren?

Een team van specialisten verenigde zich binnen het MEMOR-project om antwoorden te vinden op deze vragen. Een gezamenlijke subsidie-aanvraag werd ingediend bij het agentschap Onroerend Erfgoed. De aanvraag werd goedgekeurd.

De goedkeuring van het onderzoek werd mede gedragen door de stevige actualiteitswaarde van archeologisch onderzoek op menselijk botmateriaal. De laatste jaren is er een duidelijke stijging in het onderzoek in dorpskernen, kerken en stadscontexten. Die stijging hangt met name samen met hernieuwingen van stedelijke en dorpscentra en de ontdebelling van riolen in woonkernen. Beide raken vaak het hart van een oud centrum en daarmee stijgt ook de kans dat oude begraafplaatsen geraakt worden door bodemingrepen. Ook de veranderende invulling van kerkgebouwen, al dan niet met plaatsen van vloerverwarming, zorgt voor de stijging van de vondsten van menselijke resten. Tenslotte heeft ook het duidelijk toegenomen archeologisch onderzoek, sinds ruwweg 2010, gezorgd voor een stijging in de vondst, opgraving en registratie van menselijke resten van militaire slachtoffers van de twee Wereldoorlogen.

Het toegenomen aantal menselijke resten in archeologisch onderzoek zorgt vaak voor een druk op de planning en het budget van opdrachtgevers. Een goede omgang met die menselijke resten, zowel voor, tijdens als na het veldwerk is daarom nog een grotere verantwoordelijkheid voor de betrokken wetenschappers. Steeds meer moeten zij zich verantwoorden voor het belang van de gevonden resten, maar ook voor ethisch en kwalitatief onderzoek.

Uiteindelijk werden deze vraagstellingen vertaald in enkele concrete producten en resultaten.

- Een raadpleegbare, levende en ontsluitbare database waarin zoveel mogelijk informatie over gekende collecties van menselijk botmateriaal werd verzameld.
- Een analyse van de gegevens in deze database
- Een visie op publiekswerking in onderzoek met menselijk botmateriaal
- Een situatieschets van de huidige bewaring van menselijk botmateriaal uit archeologisch onderzoek, op basis van bevragingen en plaatsbezoeken met aanwijzingen hoe bewaring van menselijke resten in de toekomst beter kan.
- Een situatieschets van de juridische situatie van onderzoek op menselijk botmateriaal in Vlaanderen en België, met een blik op het buitenland.
- Een ethische visie op de omgang met archeologische menselijke resten, gebaseerd op gesprekken met ethici,

filosofen en wetenschappers en met vertegenwoordigers van de diverse erkende religies en levensbeschouwingen. Deze kan dienen voor omgang met menselijke resten in diverse situaties.

- Een studiedag waar de voorlopige resultaten werden besproken op 7 november 2022

1.3 Betrokken onderzoekers

We noemen hieronder enkel de verantwoordelijken van de diverse instellingen die betrokken waren bij het project.

Archeologie en Erfgoed, vertegenwoordigd door Jeroen Vanden Borre, leidde het project. Het leeuwendeel van het project werd uitgevoerd door wetenschappers met diverse achtergronden en specialiteiten. Jeroen legde de basis voor dit project door de initiële vraagstelling op tafel te leggen en was de drijvende kracht achter het project.

Bart Robberechts (ARCHEOproof, KU Leuven) maakte als stadsarcheoloog van Mechelen deel uit van het Vlaams Depotnetwerk en was verantwoordelijk voor het beheer van de opgegraven resten van meer dan 4000 individuen. Voor het MEMOR-project deelde hij zijn ervaring inzake beleid, veldwerk, uitwerking, bewaring, ontsluiting en in het bijzonder publiekswerking.

Isabelle De Grootte (UGent) is als fysisch antropoloog en hoogleraar archeologie erg betrokken bij de materie. Binnen MEMOR was zij verantwoordelijk voor het bouwen van een wetenschappelijke, goed ontsloten en levende database waarin gekende menselijke resten uit archeologisch onderzoek werden opgenomen. Ook stond zij in voor de analyse van de resultaten van deze database.

Jonas Danckers is doctor in de archeologie en als adviseur religieus erfgoed verbonden aan PARCUM, het door Vlaanderen erkend museum en expertisecentrum voor religieuze kunst en cultuur. Hij initieerde mee het project en nam het ethische luik op zich. Zo trad hij onder meer in dialoog met vertegenwoordigers van de erkende religies en levensbeschouwingen, maar was hij ook gastheer van een studiedag waarin de resultaten van MEMOR aan het brede publiek werden voorgesteld.

Barbara Veselka (VUB) is een ervaren fysisch antropologe en assistent professor Archeologische Wetenschappen die binnen MEMOR onder meer meewerkte aan het hoofdstuk publiekswerking en ook verantwoordelijk was voor de opmaak van het rapport.

Lien Van der Dooren (BAAC Vlaanderen) is archeologe en al enkele jaren erg actief bezig met interactie tussen archeologie en het brede publiek. Haar bijdrage focuste dan ook op de publiekswerking binnen MEMOR.

Maarten Larmuseau (KULeuven) is als docent genetica verbonden aan het departement Humane Erfelijkheid. Zijn ervaring ligt met name in genetische genealogie en genetisch erfgoed. Binnen MEMOR werkte hij vooral mee aan het ethische aspect en leverde hij waardevolle inzichten over diverse soorten natuurwetenschappelijk onderzoek na archeologisch onderzoek.

Katrien Van de Vijver (Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen) is een ervaren archeo-antropologe die binnen MEMOR onder meer werkte aan bevragingen over bewaarplaatsen van menselijk materiaal en de invoer van de database, naast de analyse van de manier waarop men met menselijke resten omgaat na de opgraving. Ook droeg ze erg bij aan contacten met andere wetenschappers en projecten waardoor MEMOR meer weerklank vond, ver buiten archeologie en antropologie.

2.

Dr. Katrien Van de Vijver

De deponering, bewaring en afstoting van archeologische menselijke resten in Vlaanderen

2.1 Inleiding

Zoals reeds werd aangegeven door Quintelier *et al.* (2011) en Ervynck (2018) bestaan er tot op heden in Vlaanderen nog steeds geen duidelijke wetgeving of omvattende richtlijnen over hoe men met archeologische menselijke resten moet omgaan na de opgraving en is er geen overzicht van de standaarden die momenteel worden gebruikt voor de deponering, opslag of eventuele afstoting. Het MEMOR project heeft daarom, naast een inventarisatie van Vlaamse archeologische menselijke resten die momenteel worden bewaard in Vlaamse en federale instellingen (Appendix 1 en 2) en het uitwerken van ethische richtlijnen (hoofdstuk 5), ook een overzicht gemaakt van waar en hoe archeologische menselijke resten bewaard worden en op welke manier collecties tot nu werden afgestoten.

De manier waarop menselijke resten momenteel worden behandeld, varieert. Praktische en uniforme richtlijnen voor de behandeling van menselijke resten komt hun bewarings-toestand en als gevolg daarvan ook hun wetenschappelijk potentieel sterk ten goede. Ook een ethische handelswijze impliceert het behoud van de fysieke integriteit en dat de bewaring van menselijke resten op lange termijn resulteert in kenniswinst (Department for Culture Media and Sport 2005: 16, Roberts 2009: 28-29, Mays 2017b). Artikels 2.5, 3.7 en 4.3 uit de ethische code van de *International Council of Museums* (<https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf>) stellen ook dat “menselijke resten enkel mogen worden opgenomen in een collectie wanneer ze kunnen worden bewaard, bestudeerd en ‘gebruikt’ op een veilige en respectvolle manier, met professionele waarden en respect voor de belangen en het geloof van de groepen waaruit de resten afkomstig zijn”. Als collecties, uit praktische of ethische overwegingen, worden afgestoten gebeurt dit best op een uniforme manier en op basis van algemeen aanvaarde criteria.

2.1.1 Geschiedenis van de studie en verzameling van menselijke resten in Vlaanderen

De tijdspanne waarin in Vlaanderen menselijke resten werden verzameld en opgenomen in collecties omvat minstens 200 jaar. Gedurende die periode evolueerden archeologie en fysische antropologie als wetenschappen, wat ook tot uiting komt in de manier waarop collecties werden verzameld en bewaard (Swedish National Heritage Board 2020).

Al in de 16^e eeuw zijn er voor Vlaanderen meldingen in geschreven bronnen van archeologische opzoekingen, waaronder de ontdekking van een Romeinse grafheuvel in de buurt van Zaventem met onder andere verbrande beenderresten (Monsieur *et al.* 1999: 23). Het is onduidelijk of de resten werden ingezameld en vermoedelijk was er vroeger veel minder interesse in de beenderresten van archeologische opgravingen dan in de bijhorende objecten.

Vanaf de 19^e eeuw, wanneer de archeologie zich als wetenschap begint te ontwikkelen, worden in België verschillende archeologische verenigingen opgericht. De eerste archeologische studies werden vooral uitgevoerd door amateurs. In deze periode zijn er ook verschillende opgravingen en vondsten als gevolg van grote infrastructuurwerken, zoals baggerwerken en de aanleg van kanalen en spoorwegen (Monsieur *et al.* 1999: 23-25).

Het is vooral vanaf de 20^e eeuw, en dan voornamelijk in de tweede helft, dat archeologie een volwaardige wetenschap wordt met aandacht voor context en een steeds meer interdisciplinaire oriëntatie. Aanvankelijk werd archeologie federaal georganiseerd, in 1903 werd in België de Rijksdienst voor Opgravingen opgericht die was verbonden aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel en later ook kort met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. In 1963 werd de Rijksdienst omgevormd tot de Nationale Dienst voor Opgravingen, waarbij de archeologische activiteiten en wetenschappelijke studies zich verder ontwikkelden. Vanaf 1989 werden de archeolo-

gische instellingen geregionaliseerd en in 1991 werd voor Vlaanderen het Instituut voor Archeologisch Patrimonium (IAP) opgericht, het huidige agentschap Onroerend Erfgoed. In 1993 werd een decreet ingevoerd om het archeologisch erfgoed in Vlaanderen te beschermen. Het aantal archeologische opgravingen nam toe en opgravingen werden, naast de werkzaamheden van het IAP, uitgevoerd door universiteiten, amateurverenigingen en lokale besturen. Al in 1975 werd de archeologische dienst van de stad Gent opgericht, in 1977 van Brugge en in 1983 van Antwerpen. In Leuven, Maaseik en Tongeren werden archeologische diensten opgericht geassocieerd met musea. De Archeologische Dienst van het Waasland (momenteel Erfpunt) werd in 1987 de eerste intergemeentelijke dienst. Ook provincies stelden archeologen aan of richtten archeologische diensten op (Monsieur *et al.* 1999: 25-26).

Voor de invoering van de Malta-archeologie resulteerde in een sterke stijging van opgravingen. Sinds een aantal jaar worden verschillende nieuwe intergemeentelijke samenwerkingsverbanden opgericht en sinds meer dan 10 jaar ook verschillende archeologische bedrijven. Momenteel voeren deze bedrijven een groot deel van de opgravingen uit, maar er worden ook nog steeds opgravingen uitgevoerd door stads- en intergemeentelijke diensten. Het agentschap Onroerend Erfgoed graaft nog slechts in beperkte gevallen op, vaak gaat het om toevalsvondsten.

De Minimumnormen die werden geïntroduceerd in 2011 (<https://codex.vlaanderen.be/PrintDocument.ashx?id=1020865&datum=2013-01-01&geannoteerd=false&print=false>) en die werden vervangen door de Code van Goede Praktijk in 2016 (<https://www.onroerenderfgoed.be/de-code-van-goede-praktijk>) leveren ook een kader voor de registratie van menselijke resten en definiëren de rol van de fysisch antropoloog als specialist met een belangrijke taak die reeds tijdens de opgraving begint, maar zonder erkend statuut of vereist opleidings- en/of ervaringsniveau. Onder de taken van een fysisch antropoloog valt o.a. een assessment van de menselijke resten. Het assessment dient als algemeen overzicht van opgegraven menselijke resten en hun archeologische context, met de eerste bevindingen over wat de collectie inhoudt en mogelijkheden voor verder onderzoek. Zo kan het wetenschappelijk potentieel worden bepaald en op basis hiervan kan de detailstudie gebeuren (Ervynck *et al.* 2015: 9-10).

Algemeen ontwikkelde de fysische antropologie zich al in de tweede helft van de 19^e eeuw tot een gespecialiseerde discipline. Aanvankelijk lag de aandacht vooral op studies van evolutie en vergelijkende anatomie van prehistorische en moderne populaties en verschillen tussen groepen van moderne mensen. Voor die vergelijkende studies werden grote collecties van vooral schedels aangelegd om, aan de hand van voornamelijk metingen, evolutie en afkomst te bestude-

ren. De onderverdeling van mensen in rassen of categorieën werd meer en meer bekritiseerd en tegen het midden van de 20^e eeuw grotendeels verlaten. Doorheen de 20^e eeuw werden methodologische studies voor het bepalen van leeftijd en geslacht belangrijker, en vanaf de latere 20^e eeuw gaat men zich meer concentreren op grotere populatiestudies en onderzoeksvragen zoals ziekte en gezondheid, omgeving, dieet, migratiepatronen, activiteitspatronen, sociale organisatie, conflicten, interdisciplinaire studies en recenter ook de contextuele studie van menselijke resten (Knudson en Stojanowski 2008, Roberts 2009: 6-15, Deutscher Museumsbund 2013: 12-18, Fforde 2014, Lambert en Walker 2019: 9).

In België gaat de studie van fossiele resten terug tot 1829-1830, wanneer P.-C. Schmerling menselijke fossielen ontdekte in grotten in de provincie Luik (Orban 2010, Quintelier *et al.* 2011). In Vlaanderen werden nog geen fossiele menselijke resten aangetroffen en het oudste menselijke bot (inhumatie) dat tot nu toe werd ontdekt is een vol-groeid sleutelbeen afkomstig van de midden-mesolithische tot midden-neolithische vindplaats van 'Bazel-sluys 5', gedateerd in 5790 ± 35 uncal BP (Meylemans *et al.* 2016), dat wordt bewaard in het onroerenderfgoeddepot van het agentschap Onroerend Erfgoed.

De interesse in de studie van menselijke resten uit historische perioden was in België aanvankelijk eerder beperkt. Op een aantal osteometrische studies uit de late 19^e eeuw na, startte de wetenschappelijke studie vooral na de oprichting van de afdeling Antropologie en Prehistorie aan het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN) in 1936 door François Twiesselmann. Tot de latere 20^e eeuw ging het voornamelijk om biometrische en statistische analyses voor de studie van evolutie en adaptatie. Men nam voornamelijk metingen, gegevens over het individu en de archeologische context waren minder belangrijk. Het is pas in de laatste veertig jaar dat het onderzoek zich meer richt op de studie van paleopathologie, levensstijl en sociale organisatie en op biochemische analyses (Orban 2010, Quintelier *et al.* 2011, Van de Vijver 2017).

In Vlaanderen zelf is de wetenschappelijke studie van menselijke resten relatief recent, vanaf de late jaren '50 werden verschillende Vlaamse collecties bestudeerd door Dr. Paul Janssens. Alhoewel hij een belangrijke voortrekker was van bio-antropologische studies in Vlaanderen, bleven deze publicaties eerder beperkt. Daarnaast werden ook door KBIN enkele studies uitgevoerd op Vlaamse collecties. Pas vanaf de late jaren 1990 waren er ook vanuit de Vlaamse overheid fysisch antropologen actief. Op dit moment heeft het agentschap voornamelijk een adviserende rol, maar het was en is verantwoordelijk voor een groot deel van de bio-antropologische studies (Quintelier *et al.* 2011, Van de Vijver 2017, Ervynck 2018). Het aantal studies is in de laatste 10

jaar sterk toegenomen, al blijft het vaak nog bij assessments en beperkt basisonderzoek. Toch neemt ook het aantal vervolgstudies toe, met zowel diepgaande macroscopische studies als biochemische analyses.

2.1.2 Bestaande richtlijnen en huidige wetgeving

Voor gesneuvelde soldaten van WO I en II bestaan reeds specifieke richtlijnen omtrent hun behandeling en herbegraving (Ervynck 2018: 52, De Decker 2021), maar daarbuiten bestaan er momenteel geen omvattende richtlijnen voor de behandeling van menselijke resten na de opgraving (Quintelier *et al.* 2011). Voor de opgraving zelf werd in 2018 een afwegingskader gepubliceerd door het agentschap Onroerend Erfgoed, waarin ook praktische richtlijnen voor de verwerking en de wettelijke en ethische aspecten kort worden besproken, maar zonder bindend te zijn (Ervynck 2018).

Na de opgraving worden archeologische menselijke resten in Vlaanderen in de meeste gevallen gewassen en verpakt en na onderzoek, dat niettegenstaande de verplichting tot detailonderzoek vaak enkel een assessment inhoudt, opgeslagen voor langere termijn. De Code van Goede Praktijk en de richtlijnen die de Vlaamse depots moeten volgen benadrukken een zorgvuldige en respectvolle behandeling van menselijke resten, die correct verpakt in een geschikte omgeving moeten bewaard worden om de bewaringstoestand zo stabiel mogelijk te houden (Ervynck 2018: 61). Van de Code van Goede Praktijk zal in de toekomst nog een nieuwe versie verschijnen, met mogelijk enkele kleine aanpassingen.

Volgens artikel 5.2.1 van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013, dienen:

“eventuele vondsten, waaronder ook skeletten en grafgiften, door de zakelijkrechthouders en gebruikers van archeologische ensembles, geconserveerd worden, als ensemble bewaard en beschikbaar gesteld voor wetenschappelijk onderzoek (Ervynck 2018: 83).”

Daarbij kan de zakelijkrechthouder deze verantwoordelijkheid zelf opnemen, of de vondsten doorgeven aan een erkend onroerenderfgoed- of ander depot (Martens *et al.* 2015: 81, De Langhe 2018: 75). Archeologische ensembles bestaan uit het geheel aan vondsten, stalen, onderzoeksdocumenten en de rapportering en moeten samen worden gehouden, met uitzondering van de lichamelijke overblijfselen van soldaten uit WO I en II, die na analyse worden herbegraven (De Langhe 2018: 6, Ervynck 2018). Alle vondsten, stalen en opgravingsdocumentatie moeten dus volgens het decreet als één ensemble bewaard worden. Dit komt de studie van de menselijke resten ten goede, aangezien de ske-

letstudie geassocieerd moet worden met de archeologische context.

De gegevens over de bewaring en deponering van een archeologisch ensemble moet door de erkend archeoloog worden aangegeven bij het indienen van de archeologienota, nota en eindverslag. De gegevens over de bewaarlocatie, eigenaar en gebruiker moeten ook worden ingegeven op het archeologieportaal. Deze gegevens worden gezien de GDPR wetgeving niet publiek gemaakt, maar kunnen wel geconsulteerd worden. Ook verplaatsingen van ensembles moeten worden gemeld (Pers. comm. Kim Quintelier en Raf Ribbens, Agentschap Onroerend Erfgoed).

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen erkende onroerenderfgoeddepots en andere depots. Binnen het onroerenderfgoeddecreet is voorzien dat depots sinds 2015 een erkenning kunnen aanvragen als onroerenderfgoeddepot (De Langhe 2018) en verschillende gaan terug op oudere erfgoeddiensten. Om door de Vlaamse overheid erkend te worden moet een onroerenderfgoeddepot aan een aantal voorwaarden voldoen (<https://www.onroerenderfgoed.be/erkenningvoorwaarden-depot>; geraadpleegd 17/11/2022). Een depot moet over de nodige ruimte beschikken om archeologische ensembles en artefacten en/of onderdelen van beschermd onroerend erfgoed te bewaren en te beheeren. Zo moeten er één of meer depotruimten zijn die geschikt zijn voor langdurige opslag en waarbij de principes van gescheiden opslag met gecontroleerde bewaaromstandigheden worden toegepast. Het depot moet over een afzonderlijke transitruimte en raadpleegruimte beschikken en er moet voldoende gekwalificeerd personeel zijn. Verder moet er afstemming en uitwisseling zijn met andere erkende onroerenderfgoeddepots binnen de provincie en Vlaanderen. De kwaliteitsvolle inhoudelijke werking moet blijken uit een depotplan, een beschrijving van de collectie, de depotruimten en de maatregelen tot behoud van de collectie, een kwaliteitshandboek, een publieks- en onderzoeksbeleid en een degelijk zakelijk beleid. Als het erkend onroerenderfgoeddepot gemeentegrensoverschrijdend werkt, over een calamiteitenennetwerk, een interdisciplinaire of een thematische werking beschikt en een meerjarenbegroting indient, dan komt het depot in aanmerking voor een jaarlijkse subsidie van de Vlaamse overheid van minstens 80.286 euro. Vlaanderen telt momenteel (midden 2022) 16 erkende onroerenderfgoeddepots: vier in de provincie Antwerpen, één in Limburg, vijf in Oost-Vlaanderen, twee in Vlaams-Brabant, drie in West-Vlaanderen en tenslotte het onroerenderfgoeddepot van het agentschap Onroerend Erfgoed in Vilvoorde. Ze zijn verenigd in het Vlaams Depotnetwerk (De Langhe 2018).

Naast erkende onroerenderfgoeddepots bestaan in Vlaanderen ook heel wat niet-erkende archeologiedepots, waarvan een aantal menselijke resten in bewaring heeft. Veel van

deze niet-erkende depots zijn (naast de erkende depots) lid van de Denkgroep Archeologische Collecties (DAC), een werkgroep die ondertussen al meer dan 20 jaar op de teller heeft en pionierswerk leverde inzake het zetten van een standaard voor de bewaring en het beheer van archeologische collecties in Vlaanderen. Met dat laatste legde de DAC de basis voor de huidige werking van de erkende onroerenderfgoeddepots en het Vlaams Depotnetwerk.

Er bestaat tot nog toe geen duidelijke wetgeving in België omtrent het statuut van menselijke resten. Op basis van het Burgerlijk Wetboek is de eigenaar van de grond eigenaar van alle archeologische objecten op die locatie, en ook menselijke resten (ouder dan 30 jaar en met uitzondering van militairen) worden hieronder beschouwd (Quintelier *et al.* 2011). Op dit moment zijn menselijke resten onderdeel van een archeologisch ensemble. De kwestie van eigendomsrecht valt zo onder het Onroerenderfgoeddecreet en de Code voor Goede Praktijk, en de menselijke resten kunnen eigendom worden van particulieren die deze kunnen afstaan aan een wetenschappelijke instelling, maar ook kunnen opvragen of verkopen (Ervynck 2018: 53). Het gebrek aan wetgeving en de classificatie van archeologische menselijke resten als objecten die privé-eigendom kunnen worden is problematisch, vanuit zowel wetenschappelijk als ethisch opzicht. In 2021 werd op federaal niveau door het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek een Beperkte Commissie 'Statuut van menselijke resten' opgestart, dat op 9 januari 2023 een advies heeft gepubliceerd (<https://www.health.belgium.be/nl/advies-nr-82-statuu-t-van-de-menselijke-resten>), waarin zij aanbevelen dat menselijke resten een specifiek statuut verdienen en dat de handel in menselijke resten dient verboden te worden. Een wijziging in het huidige statuut van archeologische menselijke resten is echter moeilijk gezien de verankering in het Burgerlijk Wetboek. De wetgeving en ethische overwegingen worden uitgebreid behandeld in hoofdstuk 5.

De eigenaar is verantwoordelijk voor de bewaring van het archeologische ensemble op een manier die de fysieke integriteit verzekert en voor de bijhorende kosten, en de eigenaar moet ook antwoorden op aanvragen voor wetenschappelijk onderzoek. De Vlaamse overheid heeft het recht om dit na te gaan en de eigenaar kan verantwoordelijk worden gesteld voor schade (Quintelier *et al.* 2011, Ervynck 2018). De mogelijkheid tot controle geldt echter enkel voor collecties die worden bewaard door erkende archeologen of erkende onroerenderfgoeddepots en bij uitbreiding ook diensten van onroerenderfgoedgemeenten en gemeenten aangesloten bij IOED's. Aangezien privépersonen geen erkenning hebben, hebben ze geen formele juridische relatie met het agentschap Onroerend Erfgoed en is politionele bevoegdheid nodig voor controle van de collecties. Eventuele PV's worden door de lage prioriteit die aan onroerend erfgoed wordt gehecht in het algemeen geseponneerd, al

zijn bestuurlijke geldboetes wel mogelijk. Op dit moment is er in de praktijk geen controle van ensembles in privébezit, maar aangezien de collecties beschikbaar moeten zijn voor studie, is op deze manier een zekere controle mogelijk (Pers. comm. Kim Quintelier en Frank Carpentier, Agentschap Onroerend Erfgoed).

Er is echter geen overzicht van hoeveel ensembles in privéhanden zijn en hoe deze worden bewaard. Voor recente opgravingen wordt de bewaarplaats van het ensemble aangegeven in de administratieve fiche in het eindrapport of het archeologieportaal. Eventuele wijzigingen in locatie vragen niettemin opvolging. Voor oudere collecties moet worden gesteund op het aanschrijven van mogelijke bewaarplaatsen en het is helaas waarschijnlijk dat voor een aantal collecties de locatie niet meer zal worden achterhaald. Ensembles in privéhanden zijn dus algemeen minder toegankelijk voor verdere studie. In de praktijk worden archeologische ensembles echter vermoedelijk in de meeste gevallen wel geschonken aan archeologische depots en wetenschappelijke instellingen, die de meeste en grootste collecties beheeren (Quintelier *et al.* 2011).

2.1.3 Eerder onderzoek naar bewaring en deponering in Vlaanderen

Er werden reeds enkele studies uitgevoerd naar de deponering en bewaring van archeologische ensembles in Vlaanderen, m.n. naar de bewaring van archeologische materialen in musea (Monsieur *et al.* 1999) en naar de archeologische depotwerking (Martens *et al.* 2015). Bij het onderzoek van Monsieur *et al.* (1999) naar het beheer, de conservering en restauratie van archeologische collecties in museale context werden 98 instellingen aangeschreven, wat nog geen volledige lijst was, en konden 84 musea en andere instellingen zoals archeologische depots in het onderzoek worden opgenomen. Het opstellen van een lijst met bewaarlocaties werd bemoeilijkt, o.a. omdat museale collecties vaak niet enkel uit archeologische objecten bestaan en ook privécollecties en collecties in berggruimten van gemeenten of verenigingen zijn moeilijk op te sporen zonder een eerste aanknopingspunt.

In 2014 werd een nulmeting uitgevoerd van de archeologische depotwerking op dat moment in Vlaanderen, in het kader van het project 'ex situ beheer van archeologische ensembles' door het agentschap Onroerend Erfgoed en de invoering van het Onroerenderfgoeddecreet van 2013, en meer bepaald over de deponering van archeologische ensembles en de erkenning van onroerenderfgoeddepots. Het onderzoek besprak de meest voorkomende permanente archeologische bewaarplaatsen in de vergunningsvoorwaarden van 2007-2011 (Martens *et al.* 2015). In vergunningsaanvragen moet de voorlopige (vaak de uitvoerder van het onderzoek) en uiteindelijke bewaarplaats van archeologische ensembles worden opgenomen. Een eerder nazicht

gaf echter al aan dat de bewaarplaatsen die in de vergunningen worden vermeld niet altijd de daadwerkelijke bewaarplaatsen zijn. In 29% van de aanvragen uit de onderzochte periode werd bovendien geen permanente bewaarplaats opgegeven. In 9% werd de eigenaar als privépersoon opgegeven, in 6% een rechtspersoon of vereniging. In 55% van de gevallen werd een depot opgegeven als bewaarplaats en in 1% het agentschap. Vijfenveertig opgegeven locaties ontvingen minstens 3 vondstensembles tijdens de onderzochte periode en hadden dus een actieve rol in de deponering van archeologische ensembles. Veertig daarvan werkten mee met de bevraging. Ook in dit project werden geen privépersonen bevraagd, omdat zij geen rol kunnen spelen in het depotnetwerk (Martens *et al.* 2015: 8-9). Van de 41 depots opgelijst in deze publicatie hebben er ook 28 op onze oproep gereageerd. De overige werden nog niet bevraagd of beheren geen menselijke resten.

2.1.4 Werkwijze MEMOR

De vermeldde studies in 1.1.3 omvatten alle archeologische materialen, in ons project werd enkel gezocht naar bewaarlocaties met archeologische menselijke resten uit Vlaanderen. Zie bijvoorbeeld Figuur 2.1 waarbij een inventarisatie van de skeletcollectie op het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen wordt gedaan.

Archeologische menselijke resten worden in Vlaanderen bewaard in uiteenlopende instellingen, waaronder erkende onroerendergoeddepots, bij openbare archeologische, erfgoed- of andere diensten, universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen, musea, kerkfabrieken, amateurverenigingen, bij archeologische bedrijven en bij privépersonen. In eerste instantie werden bij de inventarisatie door het MEMOR-project erkende onroerendergoeddepots; gemeentelijke, intergemeentelijke, provinciale en gewestelijke archeologische diensten; en archeologische bedrijven aangeschreven over archeologische menselijke resten in hun bewaring aangezien zij de grootste en meeste collecties beheren. Er was geen volledige bevraging van alle gemeenten, tot nu toe werden vooral de gemeenten met een archeologische of erfgoeddienst aangeschreven. Ook erfgoedverenigingen werden nog niet exhaustief gecontacteerd. Privé-eigenaars werden niet rechtstreeks aangeschreven aangezien deze, vooral bij oudere collecties, vaak niet gekend zijn. Kerkfabrieken werden eveneens nog niet rechtstreeks aangeschreven bij de start van het project, maar in mei 2022 heeft PARCUM een bevraging gelanceerd naar de kerkfabrieken, met onder andere vragen naar menselijke resten in hun beheer. De bewaarlocatie van enkele collecties bij privé-eigenaars en kerkfabrieken in de database werd aangegeven door de archeologische bedrijven die de opgraving uitvoerden.

Voor dit rapport werd een overzicht gemaakt van de verschillende locaties en manier van bewaring op basis van de informatie die op 1 juni 2022 reeds was ingevoerd in de database op memor.be. Tot nu toe werd informatie ingevoerd voor 84 instellingen of eigenaars (zie Appendix 1). Voor verschillende depots kon nog niet alle aangeleverde data worden ingevoerd, maar binnen dit project is voorzien dat dit in de toekomst gebeurt. Voor een aantal instellingen, zoals het onroerendergoeddepot RATO van de stad Mechelen, het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN), de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG), het departement archeologie van de KU Leuven en voor de ensembles in bruikleen bij EOS-project CRUMBEL, werden wel reeds alle collecties ingevoerd. Als gevolg van dit laatste, zijn crematies sterk vertegenwoordigd in de database.

Daarnaast werden ook 102 collecties ingevoerd waarvan de huidige locatie op dit moment onduidelijk of ongekend is, maar die werden teruggevonden in de Centraal Archeologische Inventaris (met het trefwoord 'begraving'), de database van het agentschap of in archeologische rapporten en publicaties. Ook enkele collecties die niet werden ingezameld of reeds werden herbegraven (waaronder ook gesneuvelden uit de Wereldoorlogen) werden ingevoerd in de database (zie Appendix 1 voor overzicht van collecties).

Figuur 2.1. Inventarisatie van menselijke resten in het KBIN, Brussel.

Er zijn ook depots waar niet voor alle menselijke resten een specifieke herkomst gekend is, voornamelijk instellingen met oudere collecties zoals het Museum aan de Stroom (MAS, Antwerpen) en het KBIN in Brussel. Deze werden niet ingevoerd in de database aangezien de records in de online database worden gekoppeld aan een GPS-locatie.

Bij een steekproef van 12 instellingen, waarbij werd getracht zoveel mogelijk verschillende types te selecteren, werd het depot bezocht om verdere informatie te verzamelen over de organisatie en werking, de collecties en de manier waarop de menselijke resten worden opgeslagen. Er werden ook enkele vragen gesteld aan de depotbeheerders over hun ervaringen met de menselijke resten (zie vragenlijst Appendix 3). De antwoorden worden anoniem behandeld en geven een overzicht over de huidige manier van opslag van menselijke resten. Dit biedt een aanvulling op de informatie in Martens *et al.* (2015).

Naast het overzicht van hoe momenteel wordt omgegaan met de menselijke resten na de opgraving en gezien de geobserveerde uiteenlopende manieren van bewaring en behandeling, wordt eerst een overzicht gegeven van de praktische aanbevelingen voor de correcte opslag en bewaring van menselijk botmateriaal en voor een eventuele selectie en afstoting.

2.2 Algemene aanbevelingen en richtlijnen voor de verwerking en opslag van menselijke resten uit archeologische opgravingen

Voor de opgraving van menselijke resten bestaat er in Vlaanderen reeds een recente publicatie met richtlijnen van het Agentschap voor Onroerend Erfgoed (Ervynck 2018). Al bij de opgraving is een correcte behandeling van de resten belangrijk voor de latere verwerking, studie en opslag en de bewaringstoestand van de beenderen.

Een correcte verwerking, verpakking en bewaaromgeving van menselijk botmateriaal en richtlijnen voor een correcte behandeling bij de studie en staalname bevordert de staat van bewaring en als gevolg ook de mogelijkheden voor studie (Roberts 2009: 73, Redfern en Bekvalac 2017). En zoals aangehaald in de inleiding impliceren zowel wetenschappelijke als ethische argumenten dat de langdurige opslag van menselijke resten op de best mogelijk manier moet gebeuren om de fysieke integriteit te vrijwaren.

Voor de praktische behandeling van menselijke resten na de opgraving, m.n. de verwerking, opslag en het 'gebruik', bestaan er reeds richtlijnen, zowel in Vlaanderen (FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, Linders, (Quintelier 2011, Ervynck 2018, Van de Vijver 2022) als in ver-

schillende internationale publicaties (Ubelaker 1989, Mays 1991, McKinley en Roberts 1993, Department for Culture Media and Sport 2005, ICOM 2006, Roberts 2009, Stone 2010, Mays *et al.* 2013, Redfern en Bekvalac 2017, Swedish National Heritage Board 2020). In dit hoofdstuk wordt een uitgebreid overzicht gegeven.

Algemeen dient menselijk botmateriaal na de opgraving te worden overgebracht naar een transitruimte in het (tijdelijk of permanent) depot en worden de resten zo snel mogelijk verwerkt en gereinigd. In sommige gevallen kunnen botfragmenten iets sterker worden na eerst een korte tijd te hebben gedroogd, maar wanneer aarde op het botoppervlak teveel uitdroogt wordt dit vaak hard en moeilijk om te verwijderen, en kan het zo voor schade zorgen.

Aangezien er zowel tussen archeologische sites als tussen graven van eenzelfde site soms uiteenlopende bewarings-toestanden worden geobserveerd en sommige types contexten (zoals cryptes) bepaalde kenmerken hebben is het aanbevolen om al vóór de opgraving specialisten zoals fysisch antropologen en conservators te betrekken. Ook wanneer nog zachte weefsels aanwezig zijn moet men een specialist contacteren.

2.2.1 Reiniging

- Tenzij het gaat om zeer slecht bewaarde beenderen, resten die in blok werden gelicht of resten met zachte weefsels, worden de beenderen best gereinigd. Uitzonderingen moeten worden aangegeven door de fysisch antropoloog op het terrein.
- Zeer slecht bewaarde beenderen worden traag en gecontroleerd gedroogd en aarde wordt eventueel met een zachte borstel of penseel verwijderd.
- Materiaal dat in blok werd gelicht wordt best zo snel mogelijk behandeld en opgegraven, in samenspraak met de fysisch antropoloog en conservator, aangezien uitdroging van de aarde voor schade kan zorgen en de opgraving bemoeilijkt. Het bot kan daarna, indien voldoende bewaard, eveneens worden gewassen.
- Op het veld worden de verschillende anatomische segmenten en links en rechts apart verzameld, telkens met een apart vondstkaartje of label. Individuen of zakken worden apart gewassen, zodat de beenderen niet vermengd geraken.
- Het wassen gebeurt onder een zachte straal water, enkel koud (maar geen ijskoud) of lauw water zonder zeep, en boven een zeef met een maaswijdte van 1-2mm (figuur 2.2). Zo kunnen er geen kleine fragmenten of beenderen verloren gaan. Al het residu op de bodem van de zeef wordt na het wassen van elke zak verzameld. Kleine fragmenten, verbeend kraakbeen of calcificaties zoals nierstenen zijn namelijk moeilijk herkenbaar en ook

andere materialen, bijvoorbeeld resten van insecten of planten, kunnen interessant zijn voor de studie van tafonomie en de grafcontext.

- Beenderen mogen niet worden ondergedompeld in water, aangezien verzadigd botmateriaal kan desintegreren. Men kan zachte borstels gebruiken op het botoppervlak, harde concreties die niet gemakkelijk kunnen verwijderd worden laat men zitten. Beenderen mogen nooit 'geschrobd' worden om beschadigingen van het botoppervlak te vermijden. Hetzelfde geldt voor tanden, aangezien dit eventueel tandplak kan verwijderen. Ook vlekken of andere materialen op het oppervlak, zoals metaalcorrosie, worden niet verwijderd. Beenderen met resten van textiel of organisch materiaal worden niet gewassen, maar eventueel zacht afgeborsteld rondom de materialen.

Holtes in de beenderen, zoals de oogkassen, worden niet met werktuigen vrijgemaakt om schade te vermijden, enkel met zacht stromend water. De eventuele inhoud van het cranium wordt indien mogelijk eerst 'uitgegoten', dit kan bewaard worden als zeefstaal. De aarde in het cranium wordt zover mogelijk wel verwijderd, aangezien dit het bot kan beschadigen wanneer het uithardt. De gehoorgangen worden niet vrijgemaakt, zodat de fysisch antropoloog aanwezige oorbeentjes kan verzamelen. Bij zowel het cranium als de onderkaak moet men letten op losse tanden.

Figuur 2.2. Beenderen worden gewassen met een zachte straal water boven een zeef (Foto BAAC Vlaanderen bv).

- Het botmateriaal wordt na het wassen gedroogd op een plaat van inert materiaal (geen metaal, hout of textiel), inkt- en zuurvrij papier op een rek of in een bak. Het is belangrijk om de verschillende zakken en contexten met een label apart te houden, zodat de beenderen niet door elkaar geraken.
- De beenderen moeten, ook wanneer ze niet werden gewassen, traag en gecontroleerd worden gedroogd. Ze mogen niet worden blootgesteld aan direct zonlicht of fel

kunstlicht en mogen niet bij een verwarmingsbron worden geplaatst, aangezien beenderen die te snel uitdrogen kunnen barsten.

- Verbrande resten worden droog of nat gezeefd volgens de instructies van de fysisch antropoloog. Waterverzadigde contexten worden vochtig en koel gehouden tot ze kunnen verwerkt worden.
- Conservatie of het verlijmen van botmateriaal gebeurt enkel indien noodzakelijk, en enkel door een gespecialiseerde conservator in samenspraak met de fysisch antropoloog.

2.2.2 Verpakking

- Skeletmateriaal wordt pas ingepakt wanneer het volledig droog is, aangezien zich anders schimmel kan vormen.
- Verschillende publicaties raden het apart labelen van de verschillende beenderen aan, maar dit is een tijdrovend werk en wordt vaak niet meer gedaan. Bovendien kunnen van deze zones geen stalen meer worden genomen voor biochemische analyses. Bij bruiklenen, het gebruik in referentiecollecties of bij bepaalde secundaire contexten kan dit wel nuttig zijn.
- Het materiaal mag niet zonder zakken in open kisten worden geplaatst, om de resten te beschermen tegen stof en vuil.
- Botmateriaal moet worden verpakt in geschikte plastic minigrip zakken of zuurvrij papieren zakken. Papieren zakken kunnen echter met de tijd sneller vergaan en minder goed worden afgesloten, plastic minigripzakken zijn geschikter. Men kan de zakken deels openlaten om schimmelvorming te vermijden, maar bij voorkeur worden kleine gaatjes geprikt in de gesloten zakken om te vermijden dat fragmenten verloren geraken. De gaatjes mogen niet te groot zijn.
- In elke zak wordt een label met de inhoud geplaatst. Wanneer men labels die op het terrein werden gemaakt overschrijft, moet alle informatie zeker correct worden overgenomen.
- De zakken worden in kisten van kunststof of stevige kartonnen dozen geplaatst (zie bijvoorbeeld Figuur 2.3). Elk verpakings- of ander materiaal dat met de beenderen in contact komt moet inert en zuurvrij zijn, zure dampen van papier, karton, verven, lijm of hout kunnen botmateriaal aantasten.
- De doos moet ruim genoeg zijn om het grootste bot gemakkelijk te omvatten, voor een intact dijbeen is minimum 50cm lengte nodig en voor een intact cranium een hoogte van minimum 20cm. Op de dozen wordt, naast een eventuele barcode, best ook een label aangebracht met de inhoud om te vermijden dat dozen en materiaal onnodig gemanipuleerd worden. Bij voorkeur zijn de dozen afgesloten.

Individen of botmateriaal uit één context worden zoveel mogelijk samengehouden en ook eventuele gezeefde aarde uit de grafvulling en residu uit de zeef worden bij de beenderen bewaard. De verschillende anatomische segmenten of groepen van beenderen die op het veld apart werden verzameld worden apart gehouden in zakken. Andere archeologische materialen worden bij voorkeur apart bewaard. Indien individuen en contexten toch moeten worden opgesplitst wordt dit duidelijk aangegeven op de dozen (bv. SP xxx 1/2 en SP xxx 2/2), die opeenvolgen of bij elkaar staan. Indien mogelijk is het handig om individuen in hun eigen containers te bewaren of tussenschotten te gebruiken voor verschillende contextnummers.

Figuur 2.3. Kunststof bak met tussenschot voor de bewaring van twee aparte individuen (Dienst Archeologie – Stad Antwerpen).

- Bij het inpakken worden de zwaarste beenderen onderaan geplaatst en kleinere en kwetsbare beenderen bovenaan. Zeker intacte schedels dienen ruim plaats te hebben en niet onder andere beenderen te liggen. Het is belangrijk dat beenderen niet boven kisten uitsteken of dat het deksel niet goed dicht kan. Dozen worden best niet te vol gepakt, om te vermijden dat er na de studie niet meer genoeg plaats is. Tegelijkertijd wordt best ook niet te weinig in de dozen geplaatst, om te vermijden dat de beenderen teveel bewegen. Eventueel kan verpakkingsmateriaal worden gebruikt om de lege ruimten op te vullen.
- Fragiele beenderen of beenderen met pathologische veranderingen kunnen best apart verpakt en eventueel extra beschermd worden, bijvoorbeeld met papier of in een doosje. Dit gebeurt enkel indien nodig, want anders worden beenderen bij studie onnodig gemanipuleerd.
- Onderin de kisten kan (zuurvrij) papier of dunne moes of rubber (van een chemisch stabiel materiaal) worden gelegd om de beenderen te beschermen, zeker bij fragiele resten.

2.2.3 Omgevingsfactoren

- Gereinigd en gedroogd botmateriaal wordt bewaard in schone, donkere, koele ruimten. Omgevingsfactoren zoals temperatuur, relatieve luchtvochtigheid en licht beïnvloeden de bewaring van botmateriaal.
 - › De omgevingstemperatuur is ideaal gezien tussen 16 en 18°C, vorst of temperaturen onder 10 en boven 25°C moeten vermeden worden.
 - › De relatieve luchtvochtigheid is best tussen 48-55%, en niet lager dan 35% of hoger dan 65%. Bij een te lage luchtvochtigheid kunnen beenderen afschilferen of barsten, bij een te hoge luchtvochtigheid kan het bot vervormen en barsten en kan schimmel ontstaan.

Beide factoren worden zo stabiel mogelijk gehouden. Temperatuur en relatieve luchtvochtigheid zijn geassocieerd en plotse schommelingen kunnen resulteren in spanning en schade aan de beenderen. Beenderen worden dus best niet nabij een warmtebron geplaatst (bv. een raam of verwarmingstoestel), of nabij een koudebron (bv. een raam, deur, buitenmuur of ventilatie).

- › Zonlicht kan een warmtebron zijn en ook UV-straling kan beenderen, en labels en kisten, verbleken en beschadigen. Beenderen mogen dus zeker niet in de zon worden gelegd. Kunstlicht kan resulteren in vergelijkbare schade. De lichtsterkte wordt daarom beperkt tot een maximum van 150 lux, met een UV component van maximum 75µW/lm. Wanneer bot toch aan licht wordt blootgesteld, bijvoorbeeld bij het tentoonstellen, wordt dit best beperkt in de tijd aangezien lichtschade cumulatief is.

- Waar mogelijk worden de menselijke resten in een aparte ruimte, of samen in een onderdeel van een ruimte bewaard. Deze ruimten zijn goed afsluitbaar, met beperkte toegang.
- Ook het opgravingsarchief moet bewaard worden in het depot.
- Sommige publicaties raden aan om de dozen minimum 10cm boven de vloer te bewaren, om lagere temperaturen, een afwijkende luchtvochtigheid of schade door ongedierte of wateroverlast te beperken. Wanneer teveel dozen op elkaar worden geplaatst, kunnen de lagere dozen beschadigd geraken, dozen worden beter op rekken geplaatst. De rekken op korte afstand van de muur plaatsen kan ook eventueel vocht en stofophoping beperken (Monsieur et al. 1999: 65).
- De omgevingsfactoren en ook de bewaringstoestand van de beenderen zelf worden regelmatig gecontroleerd, zodat men snel kan ingrijpen. Ook schade door bijvoorbeeld schimmel, vocht of ongedierte kan op die manier worden opgemerkt.

2.2.4 Toegang tot de menselijke resten

De toegang tot en het 'gebruik' van collecties met menselijke resten moet worden gecontroleerd, zodat enkel personen met de nodige ervaring of begeleiding de collecties kunnen raadplegen. Ook de manipulatie van de beenderen en de studie kan voor schade zorgen of zelfs voor vermenging.

2.2.4.1 Staalname

- Mogelijk zijn er reeds vóór, tijdens of kort na de opgraving plannen voor staalnames voor biochemische analyses die vereisen dat beenderen niet gewassen worden. In dat geval laat men de beenderen enkel traag drogen om ze zacht af te borstelen.
- Aanvragen voor destructieve staalnames moeten behandeld worden in samenspraak met de depotverantwoordelijken, de archeologen en reeds betrokken specialisten, aangezien dit een impact heeft op de integriteit van de collectie en toekomstige studiemogelijkheden. De aanvragen moeten een duidelijke omschrijving van het project omvatten, met een goed onderbouwde onderzoeksvraag, de noodzaak, methodiek, betrokken specialisten en verwachte kenniswinst. Destructieve staalnames kunnen veel informatie opleveren, maar mogen enkel ge-

beuren indien de te bekomen informatie nieuw is en van archeologisch, historisch of ander (bv. medisch) belang, de stalen op een correcte manier worden genomen en geanalyseerd en de informatie niet op een niet-destructieve manier kan worden verkregen. Er wordt enkel de minimum benodigde hoeveelheid genomen (Figuur 2.4).

- Ideaal gezien worden stalen pas genomen na de detailstudie van de beenderen. In de realiteit kan detailonderzoek echter lang op zich laten wachten en indien er toch al stalen worden genomen, moeten de geselecteerde beenderen of tanden worden beschreven door een fysisch antropoloog en gefotografeerd. Indien mogelijk worden ook scans en fotogrammetrie uitgevoerd.
- Beenderen en zones die belangrijk zijn voor paleodemografische, metrische en non-metrische studies of pathologische veranderingen vertonen, tenzij het gaat om studies van pathogenen, worden vermeden. Ook de integriteit van het bot wordt zoveel mogelijk gevrijwaard, indien mogelijk worden stalen genomen van gefragmenteerde beenderen. De locatie en grootte van de stalen worden geregistreerd en samen met de aanvraag en latere resultaten van de analyses gebundeld en bij het archief van het ensemble gevoegd. Ongebruikt materiaal wordt steeds terug bij de context gevoegd.

Figuur 2.4. Staalname van een femur van de collectie van Oudenburg op het KBIN, voor isotopenonderzoek.

2.2.4.2 Bruiklenen

- Voor bruiklenen van menselijke resten wordt, indien mogelijk, een overzichtsrapport gemaakt van de staat van bewaring die kan gebeuren op basis van het assessment of detailstudie. De beenderen kunnen ook gemarkeerd worden. Wanneer men aanvragen voor een bruikleen ontvangt kijkt men of dit gepast is, aangezien elk transport tot schade kan leiden. Het is ook belangrijk om na te gaan of de bruikleennemer de beenderen op een correcte manier zal behandelen.
- Een duidelijke omschrijving van de uitgeleende beenderen, hoe ze behandeld moeten worden en een opgelegde termijn zijn belangrijk voor een correcte behandeling en terugkeer. Ook de opvolging ervan in het depot is belangrijk. Volgens de bevraging in 2014 hadden nog niet alle depots uitgeschreven bruikleenvoorwaarden en worden

deze ook niet opgevolgd in het depotbeheersysteem. De meesten gebruiken wel een contract (Martens et al. 2015: 55).

2.2.4.3 Tentoonstellen

- Net zoals bij de opslag in een depot, wordt bij het tentoonstellen van botmateriaal rekening gehouden met de omgevingsfactoren (temperatuur, relatieve luchtvochtigheid en lichtsterkte en mogelijke warmte- of koudebronnen). UV-licht en direct kunstlicht op de beenderen worden vermeden. De omstandigheden en bewarings-toestand worden regelmatig gecontroleerd.
- De menselijke resten worden, net zoals andere archeologische materialen, in goed afgesloten vitrines geplaatst, zodat stof, maar ook diefstal, vandalisme en aanrakingen

door het publiek, vermeden kunnen worden. Daarbij wordt rekening gehouden met een eventuele temperatuursverhoging door lichtbronnen. Silicagels kunnen gebruikt worden om de relatieve luchtvochtigheid in de vitrine te controleren, terwijl in grotere ruimten een hygrostaat kan worden gebruikt.

- Men gebruikt voor zowel vitrines als opstellingen inerte materialen die niet schadelijk zijn voor archeologische objecten en beenderen, zoals glas of bepaalde kunststoffen.
- Bij het tentoonstellen van menselijke resten zijn niet alleen praktische, maar ook ethische overwegingen belangrijk (zie ook hoofdstuk 3 over publiekswerking en hoofdstuk 5 over ethiek). Ethische richtlijnen stellen dat menselijke resten enkel getoond kunnen worden indien dit op een respectvolle manier gebeurt en binnen een educatieve context met heldere informatie over de studie en achtergrond, zonder een impact op hun bewaring en met respect voor het geloof van de groep waaruit de resten afkomstig zijn. Sensatie moet vermeden worden en de menselijke resten moeten passen binnen het verhaal.
- Het tentoonstellen van menselijke resten kan gevoelig zijn en is een onderwerp met uiteenlopende standpunten. Uit respect voor mensen die niet geconfronteerd willen worden met menselijke resten, dienen ze discreet te worden opgesteld met eventuele waarschuwingen.

2.3 Afstoten of selectie van menselijke resten

De sterke stijging in het aantal opgravingen sinds de inwerkingtreding van de Malta-conventie leidde tot een sterke stijging in het aantal archeologische ensembles en dus ook van menselijke resten. Gezien de grote hoeveelheid plaats die dergelijke collecties innemen leidt dit tot plaatsgebrek in de archeologische depots. Daarbij dringt zich de vraag op tot de mogelijkheden tot afstoten van collecties menselijke resten, maar hierbij spelen zowel wetenschappelijke, ethische als praktische overwegingen.

In de internationale literatuur is de motivatie voor herbegraving vooral vanuit ethische overwegingen (Ubelaker en Grant 1989, Mays en Smith 2009, Parker Pearson *et al.* 2011, Sellevold 2012, Pasquini 2018). In Vlaanderen speelt dit momenteel minder en gebeurden de meeste voorbeelden van herbegraving die tijdens ons onderzoek werden gevonden eerder vanuit praktische overwegingen. Toch tonen enkele voorbeelden ook respect voor de veronderstelde oorspronkelijke wensen van de overledenen (zie hoofdstuk 5). De ethische connotaties worden uitgebreid behandeld in dit hoofdstuk, hier worden voornamelijk de praktische en wetenschappelijke overwegingen besproken.

Er zijn veel verschillende redenen om menselijke resten niet af te stoten. Eerst en vooral bieden ze unieke informatie om het leven in het verleden te bestuderen. Ervan uitgaan dat er 'al veel skeletten werden opgegraven' kan geen argument zijn aangezien elk ensemble enig is, met een eigen specifieke historische en culturele achtergrond en een bepaalde samenstelling van demografische en sociale groepen. Elke collectie menselijke resten kan nieuwe informatie aanleveren. Methoden voor de studie van menselijke resten worden steeds verfijnd en er worden ook steeds nieuwe analyses ontwikkeld die op oudere, reeds bestudeerde, collecties kunnen toegepast worden. Ook nieuwe analyses door andere wetenschappers kunnen nieuwe gegevens of correcties opleveren (Ubelaker en Grant 1989, Mays en Smith 2009, Roberts 2009: 21-22, Parker Pearson *et al.* 2011, Sellevold 2012, Mays *et al.* 2015, Mays 2017b, BABAO 2018). Daarnaast kunnen het voortschrijdend inzicht, evoluties in het onderzoeksveld en studies van andere populaties leiden tot nieuwe onderzoeksvragen over een ensemble en dus de noodzaak om, zowel nu als in de toekomst, oudere collecties opnieuw te bestuderen (Mays en Smith 2009).

Deze wetenschappelijke overwegingen zijn niet noodzakelijk in tegenstelling met ethische overwegingen. De vergaaring van kennis kan beschouwd worden als in het publieke belang en ook respect voor wetenschap is belangrijk (Department for Culture Media and Sport 2005, Roberts 2009: 19, Sellevold 2012, Ervynck 2018, Swedish National Heritage Board 2020). De opgraving, studie en opslag van menselijke resten is echter soms in tegenstelling tot de overtuigingen van de gemeenschappen waaruit de resten afkomstig zijn of lokale groepen.

De wetenschappelijke argumenten voor het behoud van archeologische ensembles nemen ook niet weg dat de opgraving, verwerking, studie en opslag van menselijke resten praktische overwegingen met zich meebrengt wat betreft kostprijs, tijd en plaats. Het is dus belangrijk om een evenwicht te zoeken tussen de praktische, ethische en wetenschappelijke belangen en in sommige gevallen kan worden overgegaan tot het afstoten van (een deel van) collecties menselijke resten, maar het is belangrijk dat dit volgens uniforme criteria gebeurt.

Eerst en vooral moet het wetenschappelijk potentieel van een ensemble worden bepaald, dat o.a. gebaseerd kan worden op (Mays 2017b):

- De grootte van de collectie. Grotere collecties bieden meer mogelijkheden voor statistische analyses en representatieve interpretaties.
- De mogelijkheden tot datering en studie van de archeologische context.
- Het type begraafplaats en deposities (bijvoorbeeld primaire begravingen of intentionele secundaire deposities tegenover verstoord botmateriaal), de periode waaruit

de begravingen dateren en de sociale en culturele achtergrond van de populatie waaruit de resten afkomstig zijn.

- De bewaringstoestand van de menselijke resten (volledigheid, bewaring zachte weefsels, etc.).

Elk geval moet apart worden bekeken. Zo kunnen kleinere, slecht bewaarde of slecht gedocumenteerde collecties toch belangrijk zijn omwille van hun datering in een periode of locatie in een regio waarvoor nog weinig gegevens beschikbaar zijn, omwille van een uitzonderlijke vindplaats of omstandigheden van dood of begraving, omdat ze bepaalde sociale groepen omvatten waarvoor nog weinig ensembles beschikbaar zijn, of omdat ze samengenomen kunnen worden met eerder of later opgegraven resten van dezelfde site. Ook recente ensembles uit de 19^e en 20^e eeuw, die in Vlaanderen vaak zelfs niet worden opgegraven, zijn niet zonder waarde. Alhoewel vaak wordt aangenomen dat we hiervoor reeds alle historische informatie hebben, worden niet alle sociale groepen of maatschappelijke aspecten besproken in geschreven bronnen. Ook onvolledige skeletten kunnen interessant zijn, bijvoorbeeld voor biochemische analyses van een groot aantal individuen, of wanneer er slechts weinig volledige skeletten werden gevonden (Mays 2017b: 44, Ervynck 2018: 75-85).

Vooraf het gebrek aan archeologische contextgegevens wordt gebruikt als criterium voor deselectie (De Langhe 2018: 11). In verschillende publicaties neemt men de stelling in dat verstoord materiaal zonder archeologische context eerder weinig wetenschappelijke mogelijkheden biedt en na studie herbegraven kan worden (Mays 2017b, BABAO 2018, Ervynck 2018). Dit wil echter niet zeggen dat los of verstoord botmateriaal nooit mogelijkheden biedt voor studie. Soms is secundaire depositie intentioneel en deel van het grafritueel of kan het ons iets vertellen over de begravingsgeschiedenis van een site. Daarnaast is het mogelijk dat er geen primaire deposities bewaard zijn voor een begraafplaats, waardoor enkel het los bot mogelijkheden biedt om een populatie te bestuderen.

Op dit moment bestaat er weinig omkadering voor het afstoten van menselijke resten in België. In het overzicht over de opgraving en studie van menselijke resten in België wordt gesteld dat menselijke resten met beperkte wetenschappelijke mogelijkheden herbegraven of gecremeerd kunnen worden, maar zonder vaste richtlijnen (Quintelier *et al.* 2011). In het afwegingskader voor het omgaan met menselijke resten in Vlaanderen wordt gesteld dat verstoord botmateriaal zonder context kan afgestoten worden, eveneens zonder specifieke richtlijnen. Wel wordt hier aangeraden om de resten niet te vernietigen, zodat eventuele toekomstige mogelijkheden voor studie niet uitgesloten worden. Voor de resten van gesneuvelde soldaten uit WO

en II bestaan wel bindende richtlijnen (Ervynck 2018: 61, 85, De Decker 2021).

De ICOM stelt in artikel 2.15 van de Ethische Code dat objecten enkel mogen afgestoten worden indien ze volledig werden geregistreerd en er eerst naar een mogelijke herbestemming werd gezocht (ICOM 2006). Voor het Verenigd Koninkrijk bestaan uitgebreide publicaties over het afstoten en herbegraven van menselijke resten en specifieke richtlijnen. Daar moeten menselijke resten vaak na een korte studieperiode opnieuw herbegraven worden (Parker Pearson *et al.* 2011). Ook hier wordt aangeraden om de resten niet te vernietigen. Wanneer het gaat over christelijke begraafplaatsen worden de menselijke beenderen herbegraven in gewijde grond (Mays 2017b, BABAO 2018).

Collecties moeten eerst bestudeerd en geregistreerd worden voor men overgaat tot afstoting, tenzij het wetenschappelijk potentieel zeer beperkt is. Eventueel kan men ook preventief stalen nemen, om onderzoeksmogelijkheden te vrijwaren voor de toekomst (Mays 2017b, Ervynck 2018). Een belangrijke opmerking hierbij is dat een basisskeletrapport slechts een beperkte, algemene studie inhoudt. Een skeletrapport omvat de studie van een specifieke begraafplaats, met een overzicht van de inhoud van het ensemble, de biologische kenmerken die standaard geregistreerd worden en een eerste interpretatie over de populatie en mogelijke onderzoeksvragen. Afhankelijk van tijd en kosten kan dit rapport meer of minder uitgebreid zijn, maar het kan niet alle mogelijke data bevatten die men ooit nodig kan hebben voor andere onderzoeksvragen of ruimere populatiestudies, daarvoor heeft men steeds de ensembles zelf nodig (Mays en Smith 2009, Mays 2017b: 43).

Vooraleer wordt overgegaan tot het afstoten, moet men ook eerst nagaan of de collecties herbestemd kunnen worden of opgenomen in de collecties van een andere instelling. Sommige collecties kunnen interessant zijn voor referentiecollecties in wetenschappelijke of onderwijsinstellingen, of kunnen aan de hand van staalnames bijdragen tot de ontwikkeling van nieuwe methoden.

Er bestaan verschillende manieren voor afstoting. De vernieling van beenderen, door crematie of vermalen, vermijdt risico's op toekomstige verstoringen en men heeft op die manier minder plaats nodig, maar het wordt niet aanbevolen. Enerzijds om eventuele toekomstige mogelijkheden voor studie te vrijwaren, anderzijds vanuit een ethisch opzicht. Zeker vermalen kan als onrespectvol worden aanzien en crematie komt vaak niet overeen met de oorspronkelijke wensen van de overledene (Cox 2001, Mays 2017b, Ervynck 2018).

Herbegraving in de aarde kan leiden tot een verslechtering in de bewaringstoestand van de menselijke resten en hetzelfde geldt voor andere locaties met ongeschikte omgevingsfactoren voor de opslag van botmateriaal. Ook een eventuele heropgraving kan de resten beschadigen en labels blijven niet altijd bewaard. Herbegraving wordt daarom enkel aanbevolen voor resten met beperkte wetenschappelijke waarde (Mays 2017b, Mays 2017a, BABAO 2018).

Bij herbegraving zijn er een aantal belangrijke elementen waar men rekening mee moet houden (Mays 2017b, BABAO 2018):

- De resten moeten worden herbegraven op een locatie waar de kans op verstoring beperkt is.
- Deze locatie moet duidelijk geregistreerd worden om de eventuele toegankelijkheid te vrijwaren en om te vermijden dat de collectie twee keer wordt 'gevonden'. Bij de resten kan een duurzaam plaatje worden geplaatst die de collectie identificeert.
- Indien financieel haalbaar worden de verschillende archeologische contexten apart gehouden en kan verpakkingsmateriaal worden gebruikt dat de bewaring van de beenderen ten goede komt.

Bij de herbegraving kan men rekening houden met de oorspronkelijke geloofsovertuiging van de overledenen, bijvoorbeeld door te herbegraven op de oorspronkelijke locatie of bij christelijke begravingen in gewijde grond. Maar herbegraving op de oorspronkelijke locatie is in de meeste gevallen niet mogelijk en in veel gemeenten zijn gewijde begraafplaatsen niet meer in gebruik. Huidige begraafplaatsen die nog steeds in gebruik zijn bieden wel interessante mogelijkheden wat betreft plaats en langdurige depositie.

Een andere mogelijk interessante optie voor collecties die meer wetenschappelijk waarde hebben is het gebruik van kerkgebouwen, die nog wel of niet meer in gebruik kunnen zijn, waarbij het menselijk botmateriaal nog steeds bestudeerd kan worden (Mays en Smith 2009, Mays 2017b, BABAO 2018). Ook andere locaties waar materiaal op lange termijn onverstord kan worden opgeslagen en de omgevingsfactoren geschikt zijn kunnen dienen als zogenaamde 'deep storage', om het plaatsgebrek in de archeologische depots (deels) op te vangen (Historic England 2018: 31).

Het is belangrijk dat een eventuele beslissing tot afstoten en de manier waarop wordt genomen in samenspraak met zowel de archeologen en fysisch antropologen als de eigenaars of zakelijkrechthouders en andere belanghebbenden.

Naast de mogelijkheden tot afstoten wordt ook een selectie tijdens de opgraving, waarbij slechts een deel van de menselijke resten wordt ingezameld, vaak aangehaald als een manier om de hoge kosten en plaatsgebrek tegen te gaan.

Bij zeer grote grafvelden (i.e. met meerdere duizenden individuen) is dit een optie, maar algemeen wordt een selectie enkel aanbevolen na de opgraving. In de meeste gevallen is pas dan duidelijk hoe de begraafplaats was georganiseerd; of er ruimtelijke concentraties waren op basis van leeftijd en geslacht, sociale achtergrond, periode of praktische overwegingen; wat de demografische samenstelling van de begraafplaats was en of er aanwijzingen zijn voor sociale achtergrond; eventuele verschillen tussen lagen; en of er zones zijn met verstoringen of verschillen in densiteit. De waarde van een ensemble ligt niet alleen in de grootte, maar ook in vergelijkingen tussen verschillende groepen. Bepaalde observaties, zoals uitzonderlijke graftypes of pathologische aandoeningen, worden ook gemakkelijker teruggevonden in grote ensembles (Mays *et al.* 2015, Ervynck 2018: 76-85).

Als er toch een selectie wordt gemaakt gebeurt dit best in samenspraak met fysisch antropologen en op basis van bepaalde criteria (Mays *et al.* 2015, Ervynck 2018: 76-85):

- Men kan zich baseren op de volledigheid van de skeletten waarbij volledige skeletten meer informatie bieden, al is dit ook afhankelijk van hoeveel volledige skeletten er zijn voor de site, en de aanwezigheid van het bekken en de schedel voor leeftijds- en geslachtsbepaling. De bewaringstoestand als selectie criterium beperkt ook mogelijke vertekeningen in de resultaten.

Men kan daarbij ook rekening houden met archeologische criteria, zoals fasen, zones en culturele achtergrond, die een invloed kunnen hebben op de bewaring van skeletten.

- Een selectie kan ook gebeuren op basis van de afwezigheid van anatomische verbanden en archeologische contextgegevens. Los en verstoord botmateriaal heeft minder wetenschappelijke waarde, al is dit niet het geval voor intentionele secundaire deposities of menselijk botmateriaal in uitzonderlijke contexten.

Een selectie op basis van opvallende graven of pathologische veranderingen wordt afgeraden aangezien de collectie dan niet representatief is (Mays *et al.* 2015).

Men kan zich niet baseren op een specifiek aantal, dit zal afhankelijk zijn van de samenstelling van het ensemble en de verschillende sociale, chronologische en andere groepen die erin vertegenwoordigd zijn. In principe is er geen maximum aantal, waarna er geen bijkomende informatie of sterkere statistische analyses mogelijk zijn (Mays *et al.* 2015, Ervynck 2018).

Ook studie op de site zelf om onmiddellijk te herbegraven heeft verschillende beperkingen, aangezien laboratoriumonderzoeken dan niet kunnen worden uitgevoerd en de verzamelde data niet kan worden gecontroleerd (Mays *et al.* 2015: 7-8).

De soms hoge kosten en praktische problemen zullen er echter toe leiden dat een selectie toch in beperkte gevallen een optie zal zijn. Toch moet in principe elke opgraving starten met de intentie om elke context te registreren en in te zamelen (Ervynck 2018).

2.4 Locaties en manier van bewaring van archeologische menselijke resten in Vlaanderen

2.4.1 Reactie op de bevraging

Op 1 juni 2022 werden reeds ensembles van 84 verschillende instellingen of eigenaars ingevoerd in de online database van MEMOR (Appendix 1). Het belangrijkste type instelling waar op dit moment archeologische menselijke resten worden bewaard zijn de erkende onroerendergoeddepots. Van alle 16 onroerendergoeddepots (<https://www.onroerendergoed.be/overzicht-van-de-erkende-onroerendergoeddepots>; geraadpleegd 19-9-2022), die in 2022 erkend zijn werd informatie verkregen over de ensembles met menselijke resten in hun

bewaring. Deze onroerendergoeddepots zijn verbonden met:

- Een stadsdienst archeologie of erfgoed/cultuur (Stad Antwerpen, Stad Mechelen (RATO), Stad Gent (De Zwarte Doos))
- IOED's (Intergemeentelijke onroerendergoeddiensten) (Raakvlak (De Pakhuizen), CO7 (Depotye), Zuid West-Vlaanderen (Trezoor), SOLVA, Erfpunt, Noorderkempem, Zuid-West Limburg (GAZO))
- Provinciale depots (Antwerpen, Oost-Vlaanderen (Archeodepot PAM Velzeke en Het PEC Ename), Vlaams-Brabant)
- Een archeologische vereniging (Agilas vzw)
- Het depot van het agentschap Onroerend Erfgoed.

Ook andere stadsdiensten, nl. van de stad Leuven en Tongeren en de gemeente Koksijde, en de meeste IOED's hebben informatie over hun collecties verstrekt (Tabel 2.1). Bij een aantal instellingen moesten de verantwoordelijken verschillende keren worden aangeschreven, in enkele gevallen was er nog geen inventaris van de aanwezige menselijke resten in de collecties.

	Aantal aangeschreven	Aantal gereageerd	Opmerkingen
Erkende Onroerendergoeddepots	16	16	
Stadsdiensten	5	5	
IOED's en afdelingen erfgoed gemeenten	30	26	Niet exhaustief.
Musea	15	13	Niet exhaustief. Soms was het nog niet mogelijk voor deze instellingen om reeds info te geven over hun collecties.
Universiteiten	3	3	
Kerkfabrieken	-	23	Via doorverwijzen en informatie van bedrijven en via de oproep vanuit PARCUM.
Bedrijven	35	24	31 Vlaamse bedrijven, 4 Nederlandse bedrijven die in Vlaanderen werkzaam zijn. De lijst was mogelijk niet exhaustief.
Verenigingen	1	0	Niet exhaustief aangeschreven.
Opdrachtgevers/privé-personen	-	-	Via doorverwijzen en informatie van bedrijven.

Tabel 2.1. Overzicht van het aantal aangeschreven instellingen en het aantal dat heeft geantwoord op onze oproep.

Daarnaast werden de grotere archeologische musea gecontacteerd (het KMKG, het Gallo-Romeins museum in Tongeren, het Abdijmuseum Ten Duinen in Koksijde, Het Regionaal Archeologisch Museum aan de Schelde, het Regionaal Archeologisch museum Maaseik, het Romeins Archeologisch Museum Oudenburg, PAM Ename, het KBIN), die eveneens informatie hebben aangereikt. Ook voor enkele kleinere musea konden reeds ensembles worden ingevoerd, maar voor niet alle musea was het reeds mogelijk om deze informatie te verstrekken. Een deel van de musea

werd gecontacteerd via doorverwijzingen door het federale Brain-be 2.0 project HOME (Human Remains Origin(s) Multidisciplinary Evaluation), dat in 2019 startte en een inventaris van menselijke resten in collecties in België omvatte met een focus op resten van buitenlandse origine (Tilleux en Chapman 2021). Op onze beurt konden wij aan hun project informatie verschaffen over de menselijke resten in Vlaamse archeologische depots, waardoor beide projecten elkaar aanvulden. De musea werden tot nog toe niet exhaustief gecontacteerd.

Ook de drie Vlaamse universiteiten met een departement archeologie hebben gereageerd op de oproep van MEMOR, enkel de KU Leuven beheert een relatief groter aantal collecties. De UGent beheert 10 archeologische collecties met verbrande resten. De Vrije Universiteit Brussel heeft enkel collecties in bruikleen.

Bijna 70% van de gecontacteerde archeologische bedrijven die werkzaam zijn in Vlaanderen hebben gereageerd op onze oproep. De commerciële bedrijven beheren de menselijke resten slechts tijdelijk, na de basisuitwerking worden de ensembles elders permanent gedeponeerd.

Heemkundige kringen en kerkfabrieken werden nog niet of slechts beperkt gecontacteerd. PARCUM lanceerde op 25 mei 2022 een bevraging aan kerkfabrieken om te polsen naar de aanwezigheid van menselijke botmateriaal in en rond hun kerken en hoe hiermee wordt omgegaan. Daarvan hadden 23 al gereageerd, de resultaten worden apart besproken. Relieken werden voor dit project buiten beschouwing gelaten.

Privé-eigenaars werden niet aangeschreven en er werd geen algemene oproep gedaan, maar voor enkele collecties werd informatie aangeleverd door de bedrijven over ensembles die aan de opdrachtgevers werden overgeleverd. Om collecties bij privépersonen op te sporen zijn er bijkomende moeilijkheden zoals gegevensbescherming. Bovendien is het mogelijk dat privé-eigenaars niet geneigd zijn om te antwoorden op vragen. De locatie van recent gevormde collecties bij privé-eigenaars wordt aangegeven in de administratieve fiche van het opgravingsrapport. Voor oudere collecties of collecties die op een andere manier werden verworven is er minder duidelijkheid.

Alles samengenomen werd vermoedelijk een groot deel van de aanwezige ensembles met menselijke resten in Vlaanderen opgespoord. Een klein aantal instellingen heeft (nog) niet gereageerd, maar het gaat vermoedelijk in de meeste gevallen om slechts kleinere collecties.

2.4.2 De data uit de online database

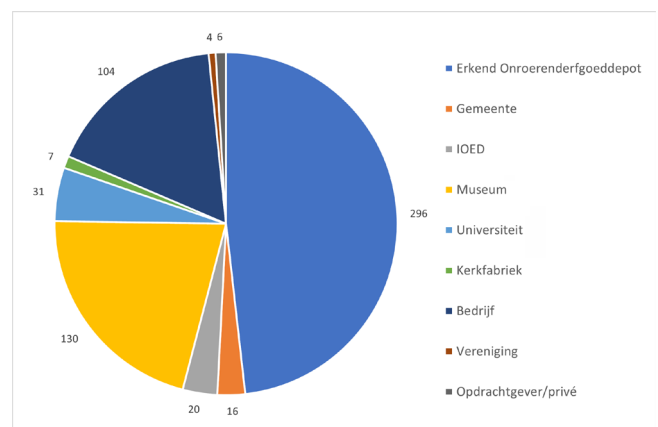
2.4.2.1 Depots en de bewaring van collecties

De gevarieerde geschiedenis van het verzamelen maakt dat menselijke resten op uiteenlopende locaties en bij verschillende types instellingen worden bewaard, zowel bij openbare diensten, musea, wetenschappelijke instellingen, bedrijven, kerkfabrieken en bij privé-eigenaars en rechtspersonen. Op dit moment werden reeds collecties ingevoerd in de online database voor 84 instellingen (Tabel 2.2).

Erkend Onroerendergoeddepot	16
Gemeente	8
IOED	7
Museum	17
Universiteit	3
Kerkfabriek	7
Bedrijf	17
Vereniging	4
Opdrachtgever/privé	6

Tabel 2.2. *Overzicht van de verschillende types instellingen die archeologisch menselijk botmateriaal bewaren, en het aantal instellingen waarvoor reeds informatie in de database kon ingevoerd worden.*

Ongeveer drie-vierde van de ensembles waarvoor informatie werd verkregen kon reeds worden ingevoerd in de online database. Daarvan beheren de onroerendergoeddepots veruit het grootste aantal collecties (Figuur 2.5), met name voor het depot van het Agentschap Onroerend erfgoed werden reeds 120 collecties ingevoerd (zie Appendix 1). De onroerendergoeddepots worden gevolgd door de musea (waarbij ongeveer de helft van de ingevoerde collecties op het KBIN worden bewaard), en de bedrijven. Voor deze laatste gaat het om een tijdelijke locatie, de meeste van deze collecties zullen vermoedelijk overgebracht worden naar onroerendergoeddepots. Het relatief lage aantal collecties bij gemeente- en stadsdiensten en IOED's geeft een vertekend beeld, aangezien de collecties van verschillende grotere stadsdiensten en IOED's onder hun onroerendergoeddepot worden gerekend.

Figuur 2.5. *Taartdiagram met de verdeling van de ingevoerde collecties over de verschillende types instellingen.*

Tot nu toe werden in de database slechts zes collecties ingevoerd die zich bij privé-eigenaars bevinden (Tabel 2.2). Er bestaat echter geen overzicht van ensembles met menselijke resten die in privé eigendom zijn. Zeker voor oudere ensembles is het onduidelijk wat het aantal is die in privéhanden zijn maar verwacht wordt dat dit om een groot aantal

gaat. Het gaat echter vermoedelijk niet om grote collecties, en vermoedelijk is slechts een klein deel van alle bestaande ensembles in privéhanden.

Twaalf ensembles bevinden zich op twee of drie verschillende locaties, het gaat o.a. om de collectie van de Duinenabdij in Koksijde, die deels op het KBIN en deels in het museum Ten Duinen wordt bewaard (Appendix 1). Voor sommige sites, waar verschillende opgravingen plaatsvonden, kunnen meerdere ensembles zijn gevormd doorheen de jaren, zoals resten van opgravingen aan de Sint-Hermeskerk in Ronse, die zowel door SOLVA als het KBIN worden bewaard.

Daarnaast zijn er 102 collecties waarvoor een locatie (nog) niet is gekend. Vermoedelijk zal dit voor een deel van deze collecties in de toekomst wel mogelijk zijn. Daarnaast is het helaas ook mogelijk dat een deel van deze ensembles niet meer zal worden teruggevonden.

Zoals aangegeven in hoofdstuk 4 over de resultaten uit de database, werd ook een grootte-orde ingevoerd voor de ensembles. Voor een aantal collecties was geen specifiek aantal individuen gekend en gaat het eerder om een schatting, zeker wanneer de collecties nog niet bestudeerd werden. Soms telt men het aantal grafcontexten, soms het aantal individuen die reeds op het veld konden worden onderscheiden. Voor los bot zijn er vaak geen volumes gekend. Soms konden de depots enkel het aantal dozen met menselijk botmateriaal doorgeven.

Voor slechts 20 depots werden tot nu toe collecties ingevoerd van meer dan 100 individuen (Appendix 1). Zeven collecties omvatten meer dan 1000 individuen (Tabel 2.3). Deze worden beheerd door onroerendergoeddepots, een stadsdienst (hier gaat het om crematies, die minder plaats innemen) en het KBIN. Het gaat om zowel oudere als recent gevormde collecties.

Collectie	(geschat) aantal individuen	Huidige locatie
Abdij Ten Duinen, Koksijde (1949-1987)	1300 à 1400 inhumaties	Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (en een klein aantal individuen in het museum Ten Duinen, Koksijde)
De Meersen, Sint-Niklaaskerk, Sint-Jansstraat, Ieper (opgraving)	1075 inhumaties	Agentschap Onroerend Erfgoed
Grijpenveld, Tienen	1000+ crematies	Stad Tienen (IOED Portiva)
Groenmarkt, Sint-Truiden	3077 inhumaties	GAZO Sint-truiden
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (1987-1989)	1076 individuen	Onroerendergoeddepot Stad Antwerpen
Sint-Baafskathedraal, Sint-Baafsplein, Gent	1019+ individuen	De Zwarte Doos, Gent
Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2009-2011)	4158 individuen	Onroerendergoeddepot Rato Stad Mechelen

Tabel 2.3. Overzicht van de ingevoerde archeologische collecties met meer dan 1000 individuen.

Bij de recente opgraving van de markt van Kruishoutem werden meer dan 1000 individuele deposities opgegraven door VUHbs uit Nederland. Deze collectie werd nog niet gepubliceerd en dit bedrijf had ook nog niet gereageerd op onze oproep. Recent werd door BAAC Vlaanderen ook de opgraving van het kerkhof rond de Onze-Lieve-Vrouwe kerk in Brugge afgerond, waar eveneens meer dan 1000 individuen werden geregistreerd. Ook een lopend onderzoek in Ieper door hetzelfde bedrijf leverde eind december al meer dan 1000 individuen op, de verwachting is dat daar in 2023 mogelijk nog eens 2000 individuen worden opgegraven. Deze grote collecties werden nog niet ingevoerd in de database.

Voor 52 collecties werd ingevoerd dat de grootte van de collecties onbekend is. In sommige gevallen is dit vermoedelijk omdat het om los bot gaat waarbij geen MNI (minimum

aantal individuen) werd bepaald. Bij sommige werd (nog) geen onderzoek uitgevoerd en bij sommige werd geen aantal individuen of graven gevonden in de publicaties of vermeldingen van de sites.

Bij veruit de meeste collecties waar een opslaglocatie gekend is, worden de resten bewaard per individu en/of per archeologische context (Tabel 2.4).

Bij dertien collecties worden de beenderen, geheel of gedeeltelijk, bewaard per skeletelement, zoals bijvoorbeeld alle schedels of alle dijbenen bij elkaar. Het gaat om 12 collecties op het KBIN en één collectie die wordt bewaard door de KU Leuven. Bij de KU Leuven gaat het om een ensemble dat in 1990 werd opgegraven en waar de verschillende beenderen apart werden gelicht, het gaat om losse beenderen van een beperkt aantal individuen.

Individueel	182
Individueel, Per context	39
Individueel, Per skeletelement	4
Per context	367
Per skeletelement	9
Onbekend	28

Tabel 2.4. *Overzicht van de manier waarop de menselijke resten worden bewaard.*

Figuur 2.6. *Foto van drie eiken kisten met fibulae (kuitbenen) van de collectie van de Duinenabdij in Koksijde, die op het KBIN worden bewaard.*

Beenderen kunnen ook behandeld zijn met bepaalde producten om ze te consolideren. Voor de meeste depots hebben we hier geen informatie over. Voor het KBIN werd voor verschillende oudere collecties (een deel van) de beenderen behandeld met parafine/was of vernis.

Bij 527 collecties werd ingevoerd dat de collectie permanent wordt beheerd door de instelling, bij 86 dat het gaat om een tijdelijke regeling. Het gaat bij deze laatste vaak om collecties bij archeologische bedrijven die nog naar een permanente locatie moeten verhuizen. Daarnaast werden op het KBIN ook een aantal ensembles geregistreerd die zich reeds lang in de depots bevinden, maar (nog) niet permanent werden opgenomen in de collectie. Verschillende collecties werden reeds lang geleden naar het instituut gebracht voor studie en werden nooit opnieuw opgehaald. Bij een aantal collecties in de database met een tijdelijke locatie gaat het om een bruikleen.

De oudste collectie die nu toe werd ingevoerd in de online database is deze van de Partisaensberg in Kasterlee, waar in 1844 aan de grafheuvel crematies werden opgegraven. Materiaal van deze opgraving zou nog bewaard worden in het Taxandriamuseum in Turnhout. In totaal werden in de online database 20 collecties ingevoerd die gevormd wer-

den vóór 1903 (de oprichting van de Rijksdienst voor Opgravingen), voor 16 collecties is er een huidige locatie ingegeven. De meeste collecties bevinden zich in het KBIN, gevolgd door het KMKG, beide federale instellingen (Tabel 2.5).

Huidige locatie collecties verzameld vóór 1903	
Archief & Musea Turnhout (TRAM 41), Museum voor Kunst en Geschiedenis, Gemeentelijk Heemkundig Museum van Rijkevorsel	1
Museum voor Kunst en Geschiedenis	4
KBIN	7
KU Leuven archeologische depot	2
De Pakhuizen, Brugge	1
Niet gekend/Taxandria museum	1

Tabel 2.5. *Overzicht van het aantal collecties verzameld vóór 1903 en hun locatie.*

Voor de periode tussen 1903 en 1963 (de oprichting van de Nationale Dienst voor Opgravingen) werden 50 collecties ingevoerd, waarbij voor 43 collecties een huidige locatie is gekend. Ook hier bevinden de meeste collecties zich in het KBIN, maar ook verschillende andere instellingen beheren collecties verzameld vóór die datum (Tabel 2.6). Het gaat daarbij voornamelijk om musea, maar ook enkele stadsdiensten, de universiteit van Gent en het agentschap Onroerend Erfgoed. Alhoewel de Nationale Dienst voor Opgravingen verbonden was aan het KMKG, gingen menselijke resten vermoedelijk vaak naar het KBIN dat een afdeling Antropologie had.

Huidige locatie collecties gevormd tussen 1903 en 1963	
AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	2
Museum voor Kunst en Geschiedenis	2
Dendermondse Musea	1
Erfpunt	1
Gallo-Romeins Museum Tongeren	1
Gemeente Bilzen, dhr. M. Nelissen (One of the curators)	1
KBIN	26
KBIN / Galloromeins museum	1
KBIN / Museum Ten Duinen	1
Depot Rato, Mechelen	1
Museum Oud-Hospitaal Aalst	1
Regionaal Archeologisch Museum aan de Schelde	1
UGent	2
Unknown/Taxandria museum	1

Tabel 2.6. *Overzicht van het aantal collecties verzameld tussen 1903 en 1963 en hun locatie.*

Zevenzestig collecties in de online database werden gevormd tussen 1963 en 1991 (oprichting van het Vlaams Instituut voor het Archeologisch Patrimonium). Voor 40 is een huidige locatie gekend. De meeste van deze collecties worden bewaard door het agentschap Onroerend Erfgoed, gevolgd door het KBIN. De overige collecties uit deze periode worden bewaard door musea, stadsdiensten die vaak al langer bestaan en/of voortgaan op vroegere afdelingen of musea, en IOED's die mogelijk bij hun oprichting oudere collecties uit hun werkingsgebied verkregen.

De oudste collecties in het depot van het agentschap Onroerend Erfgoed werden verzameld in de jaren '50. Reeds vanaf 1991 was er een centraal depot, maar er werden eveneens collecties beheerd op verschillende andere locaties in Vlaanderen (zie Tabel 2.7). Sinds 2008 is er een officiële depotwerking.

Huidige locatie collecties gevormd tussen 1963 en 1991	
Agentschap Onroerend Erfgoed	13
Museum voor Kunst en Geschiedenis	1
De Pakhuizen	1
Depotryze	1
Museum PAM Ename	1
Erfpunt	1
Gallo-Romeins Museum Tongeren	2
IOED Asse	1
KBIN	4
KBIN/RAM Oudenburg	1
KU Leuven	3
Museum Grevenbroek Achel	1
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge	1
Regionaal Archeologisch Museum a/d Schelde (RAMS)	1
Regionaal Archeologisch Museum Maaseik	1
Stad Antwerpen	3
Stad Leuven	1
Trezoor	1
Zwarte Doos	1

Tabel 2.7. Overzicht van het aantal collecties verzameld tussen 1963 en 1990 en hun locatie.

Op basis van de reeds ingevoerde informatie beheren 28 depots collecties die werden gevormd vóór 1993, wanneer het archeologiedecreet met bindend advies voor archeologisch onderzoek in stedenbouwkundige vergunningen in werking trad.

Van de collecties die werden gevormd tussen 1991 en 2003, waarna het Instituut voor Archeologisch Patrimonium overgaat in het agentschap Onroerend Erfgoed worden veruit de meeste van de 61 collecties waarvoor een locatie is gekend

bewaard bij het agentschap (Tabel 2.8), dat veel opgravingen zelf uitvoerde.

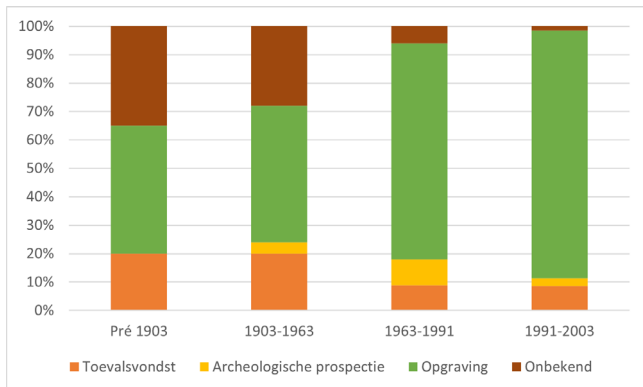
Huidige locatie collecties gevormd tussen 1991 en 2003	
Agentschap Onroerend Erfgoed	43
Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde	1
De Logi & Hoorne	1
KU Leuven	3
Museum M (Leuven), Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	2
Museum PAM Ename	1
Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	2
Raakvlak	2
Stad Leuven	1
Stad Tienen	1
UGent	1
VUB (bruikleen)	1
Zwarte Doos	2

Tabel 2.8. Overzicht van het aantal collecties verzameld tussen 1991 en 2003 en hun locatie.

Sinds 2003 komen nog steeds vele collecties terecht bij het agentschap Onroerend Erfgoed, waar ensembles uit heel Vlaanderen worden bewaard, vaak afkomstig van opgravingen van het agentschap zelf. Daarnaast komen nu ook veel collecties terecht in de onroerenderfgoeddepots. Collecties in musea en wetenschappelijke instellingen zijn, op enkele na, oudere collecties. Alhoewel voor oudere collecties vaak minder contextgegevens beschikbaar zijn en de menselijke resten niet altijd volledig werden ingezameld, zijn ze niet noodzakelijk minder waardevol. Sommige oude collecties, zoals de ensembles op het KBIN die op het einde van de 19^e eeuw werden verzameld op de locatie van de oude Sint-Walburgiskerk in Antwerpen, omvatten alle menselijke resten die voor deze site gekend zijn. Veel oude ensembles zijn bovendien nog niet of slechts beperkt bestudeerd.

Veruit de meeste ingevoerde collecties, nl. 480, werden gevormd als het gevolg van een archeologische opgraving en 62 als gevolg van een archeologische prospectie. Daarnaast werden 64 collecties gevormd als gevolg van een toevalsvondst. Opgravingen vormden het merendeel van de vondsttypes in alle periodes waarin archeologische menselijke resten werd verzameld, maar hun aandeel nam toe doorheen de tijd, terwijl de toevalsvondsten afnamen (Figuur 2.7), vermoedelijk een gevolg van de toenemende activiteiten van archeologische instellingen en de veranderende wetgeving. De collecties waarvoor de manier waarop ze werden verzameld onbekend is, zijn logischerwijze ook oudere collecties. Enkele collecties op het KBIN werden ook verworven door schenkingen, deze kunnen oorspronkelijk afkomstig zijn van opgravingen of toevalsvondsten. Ook bij

andere musea en depots werden sommige collecties vermoedelijk op deze manier verworven.

Figuur 2.7. Histogram waarop de manier waarop de collecties werden gevormd wordt weergegeven doorheen de verschillende periodes.

Van de 137 collectie die werden verzameld vóór 1991 is van 38 de bewaarlocatie niet gekend. Een ongekende bewaarlocatie is dus niet enkel een probleem voor de oudere collecties, maar ook voor recenter gevormde ensembles.

De verschillende onroerendergoeddepots hebben een eigen profiel, dat bepaalt welke ensembles bij hen kunnen ondergebracht worden. Depots kunnen daarbij gebruik maken van aanvaardingsvoorwaarden. Vaak zijn de ensembles in een depot afkomstig uit de lokale regio, afhankelijk van het werkingsgebied van de instelling die het onroerendergoeddepot beheert. Kleine musea hebben ook vaak een lokale oorsprong. Het onroerendergoeddepot van het agentschap Onroerend erfgoed, het KBIN en het KMKO omvatten ensembles uit heel Vlaanderen.

2.4.2.2 Afstoting van collecties menselijke resten

Niet alle menselijke resten worden tijdens de opgraving steeds verzameld, soms wordt een deel kort na de opgraving herbegraven of in een latere fase. Het gaat daarbij vaak om het los botmateriaal.

Voor acht collecties werd in de database ingevoerd dat de menselijke resten niet werden ingezameld (Tabel 2.9). In Begijnendijk ging het om een proefsleuvenonderzoek, waarbij de aangetroffen menselijke resten in situ werden bewaard. Ook bij opgravingen in de kerk in Genoelselderen en in Duffel werden de resten in situ bewaard. Voor de opgraving in Zuidschote ging het om slecht bewaarde lijksilhouetten. In Koksijde werden de resten blijkbaar niet ingezameld en voor Leuven wordt vermeld dat de menselijke resten werden 'weggesmeten'. Bij de overige opgravingen waren de resten sterk verstoord. Het gaat om relatief recente opgravingen.

Voor 13 ensembles (waarvan twee apart bewaarde collecties van dezelfde site) werd in de online database aangeduid dat (een deel van) de collectie werd herbegraven (Appendix 2). Het gaat om zowel oudere als recent opgegraven collecties, verzameld tussen 1893 en 2022.

Bij zeven ensembles ging het om losse beenderen zonder anatomische verbanden. Voor zes ensembles ging het om individuen in anatomisch verband, waarvan één met gesneuvelden uit WOII.

Bij vier ensembles werd de volledige collectie menselijke resten herbegraven, bij vijf collecties werd slechts een deel herbegraven. Bij drie andere collecties werden enkel de losse beenderen herbegraven en worden de individuen in anatomisch verband nog steeds bewaard.

- Bij opgravingen in de kathedraal van Antwerpen in 1973 werd een groot aantal losse beenderen aangetroffen. Een deel van de beenderen werd op basis van 'interessante kenmerken' geselecteerd en opgenomen in het museum Hessenhuis, een deel werd herbegraven op het stedelijk kerkhof Schoonselhof. De archeologische collecties gingen later over in het onroerendergoeddepot van de stad Antwerpen, waar recent losse beenderen zonder informatie over de archeologische context werden herbegraven op het Schoonselhof. Een ander deel werd in 1973 opgenomen in de collectie van het KBIN en wordt daar nog steeds bewaard.
- Bij de collectie uit Linter werden de 10 Merovingische begravingen die in 1893 werden gevonden reeds toen herbegraven, mogelijk op het terrein zelf.
- Negentien individuen geregistreerd op de opgraving van het Bijlokehospitaal werden niet opgegraven of onmiddellijk herbegraven op het terrein, gezien hun fragiele toestand.
- Skeletten die werden opgegraven in de abdij van Sint-Trudo werden in 2004, 22 jaar na hun opgraving, opnieuw begraven in de abdij.
- Een deel van de skeletten die in 2002-2003 werden opgegraven in het Iers college in Leuven werden opnieuw begraven op die locatie, een ander deel wordt nog steeds bewaard in het archeologisch depot van de KU Leuven.
- De skeletten die werden opgegraven aan de Sint-Pieterskerk in Opwijk werden, zonder medeweten van de archeologische vereniging Agilas, opnieuw begraven. Een deel bevindt zich mogelijk wel nog bij de gemeente.
- Bij opgravingen in de Sint-Jacobskerk in Antwerpen werd naast vier primaire deposities ook een grote hoeveelheid los bot opgegraven. Een onbekende selectie werd opnieuw in de kerk begraven.

De losse beenderen van de O-L-V-kerk in Sint-Truiden werden mogelijk slechts deels herbegraven. Voor de Sint-Pieterskerk in Leuven, het Sint-Romboutskerkhof in Mechelen

Case-study: Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel

De verschillende types instellingen hebben een soms uiteenlopende geschiedenis en manieren waarop de collecties zijn gevormd. Het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen is de oudste onderzoeksinstelling in België voor de studie van menselijke resten en tijdens de lange geschiedenis is er dan ook een evolutie in de manier waarop de menselijke resten werden verworven en bewaard. Het instituut werd opgericht in 1846 en sinds de latere 19e eeuw omvatten de collecties ook archeologische menselijke resten, onder meer uit Vlaanderen. De oudste verworven Vlaamse ensembles zijn beenderen die werden verzameld op de locatie van de oude Sint-Walburgiskerk in Antwerpen, die in de late 18e eeuw werd afgebroken, en die werden verworven tussen 1882 en 1887 (Figuur 2.8). Een cranium uit de privé-collectie van Georges Hasse dat in 1944 aan het KBIN werd geschonken is mogelijk één van de vroegste, nog bewaarde, vondsten van archeologisch menselijk bot in Vlaanderen. Volgens een handgeschreven notitie werd het cranium in 1850 in de vroegere Brouwersvliet in Antwerpen gevonden.

Figuur 2.8. Een deel van de collectie van 'Place du Bourg' op het KBIN, afkomstig van de locatie van de vroegere Sint-Walburgiskerk in Antwerpen, die werd verworven in 1884.

De ensembles en stukken zijn vaak toevalsvondsten, die mogelijk naar het instituut werden gebracht als één van de weinige instellingen met een afdeling antropologie. Een aantal stukken werd geschonken uit privéverzamelingen. Daarnaast zijn er ook collecties die werden verworven door opgravingen, o.a. van de Nationale Dienst voor Opgravingen en van het Instituut zelf, zoals een groot deel van de skeletten uit de Duinenabdij in Koksijde. Voor een aantal ensembles zijn er geen

en het kerkhof rond de Sint-Baafskathedraal in Gent werd enkel een deel van de losse beenderen van de opgraving herbegraven. De individuen in anatomisch verband, in het geval van Mechelen en Gent gaat het om een groot aantal, werden wel bijgehouden. Voor Leuven is de nieuwe locatie onduidelijk, de losse beenderen van de overige collecties werden herbegraven op de stedelijke kerkhoven.

Algemeen worden beenderen herbegraven op de site zelf, vaak een christelijke context, of op huidige stedelijke kerkhoven.

Voor slechts twee collecties zijn studies gekend op het materiaal dat intussen werd herbegraven, voor geen enkel ensemble zijn staalnames gekend. Niettegenstaande de aanbevelingen om collecties eerst te bestuderen tonen deze voorbeelden dat dit meestal niet gebeurt. Zeker los bot wordt vaak niet bestudeerd, aangezien zelfs de studie van primaire deposities vaak niet of pas laat gebeurt. Bij de collecties waar individuen in anatomisch verband werden herbegraven gaat het om beperkte aantallen. Waar het gaat om losse beenderen is het voor de meeste collecties niet

geweten om welke aantallen, volumes, of minimum aantal individuen het gaat. Voor het Sint-Romboutskerkhof en de Sint-Baafskathedraal gaat het om een grote hoeveelheid beenderen.

Het is niet altijd duidelijk waarop de selectie voor herbegraving was gebaseerd, of wat de motivatie was, maar het lijkt in vele gevallen een gevolg te zijn van praktische overwegingen. In enkele gevallen kan de herbegraving op de oorspronkelijke vondstlocatie aanduiden dat ook respect voor de overledenen een reden was.

Tot op heden gaat het vooral over anonieme ensembles. Er is, voor zover geweten, voor Vlaanderen nog geen aanvraag geweest voor herbegraving van geïdentificeerde resten of ensembles waarbij een relatie of verband werd vooropgesteld met huidige bevolkingsgroepen.

Vermoedelijk kwam en komt de herbegraving van archeologische menselijke resten vaker voor, maar zoals blijkt uit deze voorbeelden gebeurt dit niet op een uniforme manier,

gegevens (meer) over hoe ze in de collectie terechtkwamen.

De meeste collecties werden verworven tussen 1882 en de jaren '1970. Een deel van de collectie van de Duinenabdij werd opgegraven in de jaren '90 en op het instituut bevinden zich ook twee recent gevormde collecties, van het vermoedelijk pestkerkhof van Maria Troon in Dendermonde (2010) en een collectie uit de vroege 20e eeuw opgegraven aan de kerk van Ham (2014), die het onderwerp zijn van verschillende studies.

Zeventig ensembles zijn afkomstig uit Vlaanderen, die zowel één of enkele beenderen kunnen omvatten als meer dan 100 of zelfs 1000 individuen. Voor een paar ensembles is geen juiste herkomst gekend, op enkele beenderen is enkel de naam van de gemeente of stad vermeld.

Bij 19 ensembles gaat het slechts om één bot, vaak een cranium. Twintig kleinere collecties met slechts enkele beenderen worden samen in één of enkele containers bewaard. Bij 18 collecties worden de beenderen per context of individu bewaard, het gaat voornamelijk om kleinere en de recent gevormde collecties, maar ook de collectie van het vroegmiddeleeuwse grafveld van Rosmeer met

meer dan 50 individuen dat in 1951 en 1976 werd opgegraven wordt per individu bewaard. Bij negen ensembles worden de beenderen bewaard per skeletelement, het gaat zowel om collecties die enkel bestonden uit losse beenderen als collecties met primaire deposities. Bij vier ensembles wordt het grootste deel per skeletelement bewaard en slechts enkele individuen apart. Het uit elkaar halen van de collecties had tot doel het nemen van een groot aantal metingen of observaties te vergemakkelijken. Data over de individuen in het algemeen, zoals een osteobiografie, waren minder belangrijk. Door de evolutie in onderzoeksvragen is dit nu niet meer interessant (Van de Vijver 2021).

Bij veel collecties werden de beenderen behandeld met parafine, was of vernis, met als doel ze te consolideren. De substanties en latere verkleuringen hinderen echter de macroscopische studie van het botoppervlak en biochemische analyses vereisen een bijkomende behandeling.

De mate waarin archeologische contextdata aanwezig is voor de skeletcollecties is vaak ook afhankelijk van de periode waarin de resten werden opgegraven, bij oudere collecties en zeker bij de toevalsvondsten is er vaak slechts beperkte informatie beschikbaar.

vaak zonder registratie of soms zelfs zonder medeweten of advies van archeologische diensten.

2.4.2.3 De kerkfabrieken

De kerkfabrieken worden hier apart besproken, aangezien zij regelmatig en op verschillende manieren geconfronteerd worden met de vondst van menselijk bot en er ook op verschillende manieren mee omgaan.

Gedurende bijna 1000 jaar, vanaf de volle middeleeuwen tot het einde van de 18^e eeuw, werden mensen voornamelijk begraven in en rondom kerken. Logischerwijze wordt op deze locaties, zowel in historische kerkgebouwen die nog steeds in gebruik zijn als in kerken die aan de eredienst onttrokken zijn en de pleinen of straten rondom, dan ook vaak menselijk botmateriaal aangetroffen. Het kan dan gaan om botmateriaal dat op natuurlijke wijze of bij minimale ingrepen aan het oppervlak komt op de kerkhoven of om botmateriaal dat bij graafwerken op het kerkhof of binnen

de kerk naar boven komt, zowel bij officiële opgravingen als andere ingrepen.

Volgens het Eredienstdecreet uit 2012 zijn kerkfabrieken als openbare besturen verantwoordelijk voor het beheer van deze erkende eredienstgebouwen en het erfgoed, waaronder ook menselijke resten, dat binnen en rondom de kerken aanwezig is. Met hun vrijwilligers zijn ze daarom vaak de eerste groep die een oplossing moet vinden voor het menselijke botmateriaal dat wordt aangetroffen. De kerkhoven die nog onder pleinen of straten rondom kerken liggen, zijn niet meer beschermd samen met het kerkgebouw (Ervynck 2018: 55), en bij ingrepen op deze locaties zijn de kerkfabrieken meestal niet betrokken.

Op 13 oktober 2022 hadden reeds 23 kerkfabrieken gereageerd op de oproep van PARCUM naar hoe zij omgaan met de vondst van menselijk botmateriaal:

- Voor 11 was de bewaring van eventueel botmateriaal niet gekend.

Casestudy Sint-Romboutskerkhof

Op het Sint-Romboutskerkhof in Mechelen werden meer dan 4000 individuen in anatomisch verband opgegraven, naast een grote hoeveelheid losse beenderen (ca. 30 m³) verspreid in de lagen tussen de graven. Deze losse beenderen werden ingezameld vanuit de correcte wetenschappelijke praktijk en vanuit een ethisch standpunt. Gezien het hogere wetenschappelijke potentieel van de individuen in anatomisch verband, die tot op heden de grootste skeletcollectie van Vlaanderen vormen, werd aan de losse beenderen geen prioriteit gegeven bij de verwerking. Deze werden gezien het plaatsgebrek in het archeologische depot tijdelijk opgeslagen in de kelders van een school in Mechelen om hun toegankelijkheid voorlopig te bewaren. De zakken waren niet luchtdicht verpakt om schimmelvorming te voorkomen en de kelders vormden een droge omgeving, al werd deze niet gecontroleerd. Niettemin bleek achteraf dat, door het gebruik van de kelders voor andere activiteiten op de school, dit soort tijdelijke opslag geen goed idee is.

In 2021 werd gemeld dat het niet langer mogelijk was om de beenderen op deze locatie te bewaren. Gezien het zeer hoge aantal individuen in anatomisch verband afkomstig van deze site en de relatief beperkte wetenschappelijke mogelijkheden van beenderen zonder anatomisch verband afkomstig uit archeologische lagen, werd besloten om de beenderen te herbegraven. Voor advies en toestemming werd contact opgenomen met het agentschap Onroerend Erfgoed. Er werd een kort verslag met de motivatie, selectie en verloop van de herbegraving geschreven door Frank Kinnaer, consultant onderzoek erfgoed van de Stad Mechelen.

De Dienst Begravingen van de stad was bereid om de beenderen te bergen in een ossuarium en de resten werden herbegraven in een kniekelpot op het stedelijk kerkhof van Mechelen. De locatie van kniekelpotten wordt echter niet exact bijgehouden.

Opgraving	Datering opgraving	Periode	Grootte-orde
Fluxys project, Middelstraat, Zuidschote	2014-2015	Vroege middeleeuwen	1-10
Helvetiastraat, Koksijde (1985)	1985	Middeleeuwen, Moderne Tijd	Niet gekend
Sint-Dionysiuskerk, Wervik	2010	Niet gekend	Niet gekend
Sint-Laurentiuskerk, Sint-Laurentiusstraat, Betekom, Begijnendijk	2016	Moderne Tijd, 20 ^e eeuw	11-50
Sint-Martinuskerk, Genoelselderen	2010	Middeleeuwen, Moderne Tijd	1-10
Sint-Martinuskerk, Kerkstraat, Duffel	2009-2010	Middeleeuwen, Moderne Tijd	1-10
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven	1991	Late Middeleeuwen	Niet gekend
Steenbrugstraat, Stasegem	2013	Vroege middeleeuwen	1-10

Tabel 2.9. Overzicht van de ensembles waarbij geen menselijke resten werden verzameld.

- Voor vier werd gevonden botmateriaal bewaard bij een bedrijf of een depot.
- Bij vier werd het botmateriaal herbegraven.
- Bij één wordt het botmateriaal in de kerk bewaard.
- Bij drie is de bewaring divers.

Naast de voorlopige resultaten van deze oproep op 2 september 2022, kan ook op basis van adviesvragen die de laatste jaren aan PARCUM werden gesteld en plaatsbezoeken in verband met de bredere zorg voor religieus erfgoed een

eerste samenvatting worden gegeven van het omgaan met menselijk bot door de kerkfabrieken.

Menselijk bot in en rond kerken wordt op verschillende manieren aangetroffen en behandeld:

- Aan het oppervlak op kerkhoven als gevolg van natuurlijke processen. Dit wordt verzameld en zonder plechtigheid opnieuw begraven op het kerkhof. Het is onduidelijk of de vondst en de nieuwe locatie duidelijk worden geregistreerd, wat belangrijk is voor eventuele toekomstige ingrepen in de bodem.

- Bij graafwerken op het kerkhofareaal:
 - › Indien het om kleine collecties gaat wordt het opnieuw begraven zonder plechtigheid.
 - › Wanneer de identiteit van de overledenen gekend is worden de beenderen opnieuw begraven met een plechtigheid.
 - › De vondst wordt gemeld bij het agentschap Onroerend Erfgoed wanneer het om een beschermde site gaat, archeologisch onderzocht en gedocumenteerd en nadien:
 - Opnieuw begraven ter plekke, vooral wanneer de archeologische context weinig gekend is.
 - Bewaard in het depot van het archeologisch bedrijf of een onroerenderfgoeddepot.
- Bij ingrepen in de bodem binnen de kerk:
 - › In een beschermde kerk wordt het materiaal archeologisch onderzocht en gedocumenteerd en bewaard in het depot van het archeologisch bedrijf of een onroerenderfgoeddepot.
 - › In andere gevallen wordt het als toevalsvondst gemeld bij het agentschap Onroerend Erfgoed en indien nodig archeologisch onderzocht en gedocumenteerd en bewaard in het depot van het archeologisch bedrijf of een onroerenderfgoeddepot.

In een aantal kerken worden losse botfragmenten bewaard in dozen of doosjes, vaak omdat de vrijwilligers of verantwoordelijken niet weten wat zij juist met deze resten moeten doen. De richtlijnen van MEMOR kunnen hier hopelijk verandering in brengen. Algemeen omvat de bewaring van botmateriaal in kerken een beperkt volume, maar gebeurt de bewaring niet op de aanbevolen manier. Het menselijk botmateriaal dat bij opgravingen werd ingezameld wordt in de meeste gevallen bewaard in depots van archeologische bedrijven of instellingen of onroerenderfgoeddepots. In een aantal gevallen worden de resten bewaard door de kerkfabrieken zelf, waar hun bewaring wordt opgevolgd door vrijwilligers.

De volgende drie case-studies illustreren hoe kerkfabrieken met aangetroffen menselijk botmateriaal omgaan:

- *In de Sint Aldegondekerk van Mespelare (Dendermonde) werd zowel in de kerk als op het omliggende kerkhof skeletmateriaal aangetroffen. Met behulp van archeologische opgravingen werd door de archeologische afdeling van het bedrijf Monument Vandekerckhove een babyskelet vrijwel intact gedocumenteerd. Het wordt op dit moment in het depot van het bedrijf bewaard.*
- *Rond de Sint Martinuskerk van Moorsel (Aalst) wordt sinds 1965 niet meer begraven. Via archeologische opgravingen documenteerde de intergemeentelijke dienst SOLVA wel menselijke resten. Deze worden deels in de kerk en deels in het depot bewaard en werden ook deels herbegraven. SOLVA publiceerde de opgraving en stelde de site ook open tijdens de werken: bezoekdag zoals de archeologiedagen, erfgoeddag, opensleuvendag.*
- *Rond de Heilige Kruiskerk van Stekene wordt sinds 1894 niet meer begraven. Na een toevalsvondst bij graafwerken werd in 1994 een archeologisch onderzoek gestart met de toenmalige archeologische dienst van het Waasland. Een deel van de resten werd afgevoerd, in de kelder wordt nog een kleine kartonnen doos met fragmenten bewaard. De resten werden niet verder bestudeerd. Er was een tijdelijke tentoonstelling in de kerk.*

De hoeveelheid botmateriaal die wordt aangetroffen in en rond kerken en vaak wordt herbegraven is moeilijk te achterhalen, maar de meeste van de 1700 parochiekerken in Vlaanderen waar binnen of buiten de kerk werd begraven tot de periode van Keizer Jozef II werd reeds geconfronteerd met de vondst van kleine of grotere collecties menselijke skeletresten.

Voor zeven kerkfabrieken werd reeds data ingevoerd in de online database op basis van informatie van archeologische bedrijven en aan de hand van doorverwijzingen door andere instellingen. Aangezien er vermoedelijk sinds lange tijd af en toe menselijke resten aan het licht komen bij werken in en rond kerken, bezitten mogelijk veel kerkfabrieken kleinere collecties menselijke resten.

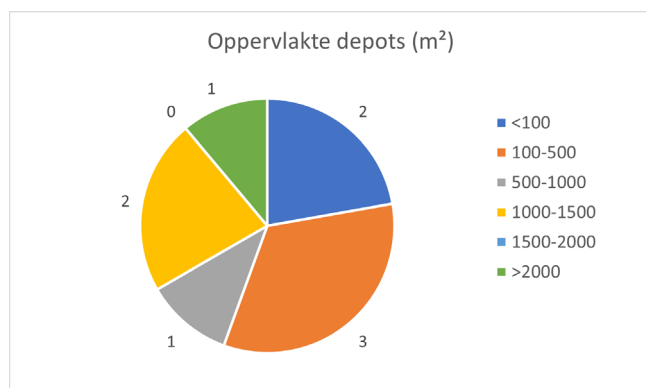
2.5 Data verzameld tijdens de depotbezoeken

Twaalf instellingen die menselijke resten beheren werden als steekproef bezocht in het najaar van 2021, om meer informatie te verzamelen over de manier van bewaring en om te peilen bij de depotbeheerders naar eventuele vragen of opmerkingen met betrekking tot menselijke resten. Er werd gestreefd naar een selectie van zoveel mogelijk verschillende types instellingen. Er werd één federaal, één gewestelijk, één provinciaal, twee gemeentelijke en twee intergemeentelijke openbare diensten bezocht, naast één universiteit, één museum (verbonden aan een gemeentelijke dienst), één archeologische VZW en twee archeologische bedrijven. Zeven instellingen zijn erkend als onroerenderfgoeddepot, waarvan er zes subsidies ontvangen.

Een bevraging van depots enkele jaren terug over het beheer van archeologische ensembles verzamelde reeds veel gegevens over deponering en organisatie van archeologische depots in Vlaanderen (Martens *et al.* 2015). Bij de bevraging door MEMOR werd voornamelijk gepeild naar het beheer van menselijke resten.

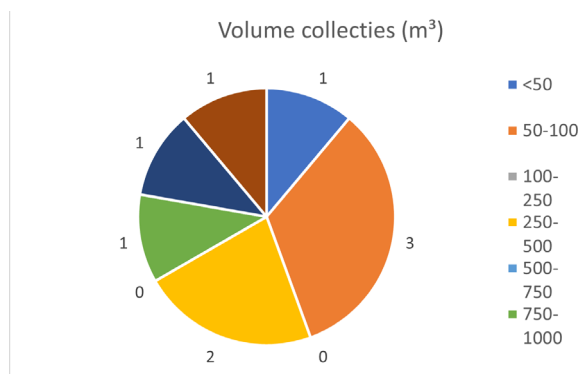
2.5.1 Collectiebeheer

De oppervlakte van de bezochte depots varieerde tussen 40 en 2311m², bij meer dan de helft ging het om minder dan 500m² (Figuur 2.9). Voor drie instellingen werden geen gegevens over de oppervlakte verkregen.

Figuur 2.9. Oppervlakte van de bevroegde depots.

Het volume van de collecties varieerde tussen 10 en 1570m³, bij meer dan de helft ging om een volume van minder dan 500m³ (Figuur 2.10). Voor drie instellingen werden geen gegevens over het volume verkregen, bij de twee bedrijven varieert dit aangezien de opslag enkel tijdelijk is. Voor de meeste ging het om alle archeologische materialen en was een schatting van het menselijk bot (nog) niet beschikbaar, bij de federale instelling ging het om de volledige collectie antropologie.

Figuur 2.10. Volume van de collecties in de bevroegde depots.

Bij zes depots is de opslag van de menselijke resten permanent, bij vier depots worden daarnaast ook nog collecties tijdelijk beheerd of werden enkele collecties (nog) niet permanent opgenomen in de collectie. Bij de twee bedrijven gaat het enkel om tijdelijke opslag.

Van de tien instellingen die collecties permanent in beheer hebben, nemen er acht nog steeds nieuwe collecties op. Bij de federale instelling en de universiteit gaat het voornamelijk om oudere collecties. Bij verschillende instellingen zijn er ook aanvaardingsvoorwaarden waaraan ensembles moeten voldoen om te worden opgenomen in de collecties. Deze kunnen betrekking hebben op de oorsprong van de collecties en kunnen voorwaarden stellen aan de manier waarop ze aangeleverd worden (verpakking, opgravingsdocumenten, etc.). Vier instellingen zijn eigenaar van de collecties in hun beheer, bij zes gaat het om een combinatie van eigen collecties en van derden. Twee instellingen gaven aan dat de collecties steeds eigendom worden, o.a. zodat ze de controle over het beheer kunnen bewaren. Een duidelijke vastlegging van de eigendomsbepaling is belangrijk voor eventuele discussies, bijvoorbeeld bij bruiklenen.

Bij negen instellingen wordt de archeologische contextdata bewaard in het depot. Bij drie instellingen gebeurt dit in het archief of in de kantoren op een andere locatie, die wel verbonden zijn met de instelling. De bewaring van het opgravingsarchief bij de vondsten is echter belangrijk, aangezien deze essentieel zijn voor de studie en het wetenschappelijk potentieel. De nabijheid van de documentatie bevordert de contextuele studie en beperkt ook de mogelijkheid dat ze ooit opgesplitst geraken (Monsieur *et al.* 1999: 43). In de bevraging van de depots uit 2014 bleek een aantal depots echter geen opgravingsarchieven te aanvaarden (Martens *et al.* 2015: 46). Niettemin hoort volgens het onroerenderfgoed-decreet ook de opgravingsdocumentatie bij het archeologisch ensemble, dat als één geheel moet bewaard worden.

2.5.2 Manier van bewaring

Vier instellingen bewaren de resten in kartonnen dozen, drie in kunststof bakken. Bij drie zijn zowel kartonnen als kunststof dozen in gebruik, bij twee van deze instellingen worden de collecties momenteel herverpakt en zal op termijn alles in kunststof bakken worden bewaard. Bij de federale instelling worden voor de meeste collecties eiken bakken met een glazen deksel gebruikt, twee recente collecties worden in kunststof bakken bewaard. Twee instellingen die op dit moment nog kartonnen dozen gebruiken, hebben plannen om op termijn over te schakelen op kunststof bakken. Eén bedrijf gaf aan dat ze het verpakkingsmateriaal van het uiteindelijke permanente depot gebruiken. Bij acht instellingen zijn de gebruikte dozen gesloten, bij drie zijn een deel van de bakken open. Bij één instelling worden de resten in open bakken bewaard en werd geobserveerd dat sommige bakken en zakjes te klein zijn voor de beenderen.

Elf instellingen bewaren de beenderen bijkomend in plastic zakjes in de bakken, enkel in de federale instellingen worden de meeste collecties in de eiken bakken niet apart verpakt. Bij de meeste instellingen prikt men ook gaatjes in de zakjes,

al moet dit in sommige instellingen voor enkele collecties nog gebeuren. Bij twee instellingen werd dit niet gedaan, nochtans is dit belangrijk om schimmel en vocht te vermijden. Over het algemeen worden de menselijke resten bewaard in aparte dozen, bij enkele depots werd aangegeven dat er soms ook andere archeologische materialen, van dezelfde site of context, in de dozen aanwezig zijn.

Het wordt aanbevolen om verschillende anatomische segmenten apart te verzamelen op het terrein en apart te bewaren. Drie instellingen meldden dat dit ook daadwerkelijk het geval is, maar enkele gaven aan dat dit afhankelijk is van wie de collecties aanlevert. Daarnaast is dit ook afhankelijk van de ouderdom van de collecties, collecties die reeds lange tijd geleden werden verzameld en die niet recent werden bestudeerd door een fysisch antropoloog zijn vaak nog niet per lichaamsdeel verpakt. Geen enkele instelling paste een andere verpakkingsmethode toe op menselijke resten dan werd toegepast op andere materiaalcategorieën. Wel gaf één instelling aan soms grotere bakken te gebruiken wanneer intacte pijpbeenderen bewaard zijn.

De beenderen worden algemeen per site bewaard. Enkel bij de federale instelling en de universiteit werden sommige collecties uit elkaar gehaald om skeletelementen apart te bewaren. In de federale instelling werd ook was of vernis gebruikt voor consolidatie van oudere collecties. Voor de overige depots worden de beenderen per individu en/of context bewaard.

Bij acht instellingen wordt steeds een unieke codering of nummering gebruikt op de containers, bij vier is dit nog niet voor al het materiaal het geval. Bij elf instellingen wordt de inhoud ook gemarkeerd op de dozen en bij zes (soms) ook op de plastic zakjes. Bij tien instellingen worden er steeds vondstkaartjes in de zakken geplaatst. Bij één instelling worden sinds enkele jaren duurzame en weersbestendige vondstkaartjes op de zakken geplakt. Eén instelling gaf specifiek aan zuurvrije vondstkaartjes te gebruiken die tegen water kunnen, vermoedelijk gebeurt dit vaker. Bij drie depots zijn beenderen van oudere collecties ook gemarkeerd.

Bij de vraag of instellingen iets zouden aanpassen aan de opgelegde regels rond de deponering van skeletten gaven zes aan dat ze niets zouden veranderen, bij de federale instelling was dit niet van toepassing aangezien deze niet valt onder de Vlaamse regelgeving en twee hadden geen mening. Eén bedrijf gaf aan dat uniforme regels van aanleveren voor de verschillende depots handig zouden zijn. Een ander bedrijf gaf aan dat alhoewel zuurvrije kartonnen dozen geschikt zijn, sommige depots euronorm bakken vereisen, wat leidt tot tijdverlies bij het herverpakken.

2.5.3 Gebouwen

Acht depots kunnen gebruik maken van een eigen gebouw voor de opslag van hun collecties, bij de federale instelling is het gebouw eigendom van de regie der gebouwen. Drie depots beschikken niet over een eigen gebouw, maar is het gebouw in erfpacht of gehuurd voor onbepaalde termijn. Negen depots beschikken over een transitruimte, waar collecties binnenkomen en verwerkt worden. Het museum, de universiteit en de federale instelling beschikken niet over een (specifieke) ruimte voor het binnenkomen van collecties, maar de laatste twee nemen geen of slechts beperkt nieuwe collecties op. Elf depots beschikken over een aparte raadpleegruimte, enkel bij de universiteit is dit niet aanwezig. Tien depots beschikken over een ruimte voor langdurige opslag, de twee bedrijven beheren collecties enkel op kortere termijn.

Bij acht depots is er klimaatcontrole. Het gaat voornamelijk om monitoring, bij enkele depots werd aangegeven dat er vochtregulators en/of airco aanwezig zijn. Bij drie depots worden menselijke resten in een aparte ruimte opgeslagen, maar in slechts één depot is het klimaat in deze ruimte anders ingesteld.

De bewaringstoestand van de menselijke resten wordt in vier depots één of twee keer per jaar op een structurele manier gecontroleerd. Eén depot is uitgerust met een automatisch alarm voor klimaatcontrole, maar de handmatige controle van de collecties gebeurt wegens tijdsgebrek eerder op een ad hoc manier. Bij drie depots gebeurt er af en toe een controle, voornamelijk wanneer collecties moeten herverpakt of geraadpleegd worden. Bij twee instellingen gebeurt er zelfs geen controle. Slechts één depot gaf aan de menselijke resten vaker te controleren, samen met andere categorieën zoals metaal en leer die eveneens meer monitoring en specifieke omgevingsfactoren vereisen. Controles gebeuren door de depotverantwoordelijken of de conservator.

Het onderzoek van Monsieur *et al.* (1999: 62) van archeologische collecties in musea en archeologische instellingen wees reeds op een onregelmatige controle en ook beperkte middelen voor controle en regularisatie van omgevingsfactoren. Ook bij de bevraging over de depotwerking in 2014 gebeurde er bij iets minder dan de helft van de depots geen regeling van het klimaat en bij ongeveer de helft geen monitoring, slechts 15 van de 41 werkten met een gescheiden opslag (Martens *et al.* 2015: 23-24). De structurele controle lijkt dus nog niet veel verbetering te hebben ondergaan.

De beschrijving van de manier waarop archeologische resten werden verpakt in Monsieur *et al.* (1999), toont dan weer wel verbetering. Waar toen verschillende minder goe-

de situaties werden geobserveerd, toonden onze plaatsbezoeken dat op de meeste plaatsen de menselijke resten reeds zo correct mogelijk verpakt worden of in de nabije toekomst zullen herverpakt worden.

2.5.4 Personeel en werking

Het voltijdsequivalent (VTE) van personeel dat instaat voor het depot varieerde van <1 (slechts een onderdeel van het takenpakket van één of enkele personen) tot 3, met in één instelling een uitschieter tot 14,7. In de meeste gevallen wordt personeel ook ingeschakeld voor andere taken. Alle instellingen hadden een verantwoordelijke depotbeheerder, die soms ook andere taken had. Ander personeel kan bestaan uit archeologen, conservators, of technische medewerkers.

Vier instellingen gaven aan een conservatiespecialist in dienst te hebben, maar niet voor menselijke beenderen. Bij vier instellingen is een fysisch antropoloog in dienst, maar bij één instelling niet in die functie. In zeven depots wordt conservatie uitgevoerd van de collecties, niet noodzakelijk van de menselijke resten. Dit gebeurt in slechts vier gevallen binnenshuis. In alle depots is onderzoek van de collecties mogelijk, negen gaven aan dat er ook reeds onderzoek gebeurde.

Acht depots werken ook met vrijwilligers, twee instellingen gaven aan dat deze ook worden ingezet voor de verwerking van menselijke resten, twee instellingen gaven specifiek aan dat vrijwilligers hier niet voor worden ingezet. De universiteit werkt met studenten voor kortere opdrachten.

Alle depots doen aan publiekswerking, al gaf één depot aan dat dit (nog) niet gebeurde voor menselijke resten. Voor acht depots is er permanente publiekswerking, bijvoorbeeld aan de hand van tentoonstellingen of het doorlopend uit-

werken van projecten voor publiekswerking. Het gaat hier om algemene publiekswerking, niet noodzakelijk voor menselijke resten. In de vier andere depots worden periodiek activiteiten rond publiekswerking georganiseerd.

Negen depots beschikken over een calamiteitenplan, in één depot is dit tijdens de overstromingen in de zomer van 2021 reeds in werking moeten treden. De federale instelling werkt met Blue Shield, maar er komt op termijn een nieuw federaal rampenplan. In de recente bevraging van depots beschreven in Martens *et al.* (2015: 60) gaf slechts zeven van de 41 depots aan te beschikken over een calamiteitenplan.

Alle depots werken met een registratieplan. Negen depots hebben ook een stopzettingsplan, voor één instelling is dit slechts een gedeeltelijk plan voor enkele collecties. Er is ook één bedrijf met een stopzettingsplan. In Martens *et al.* (2015: 60) gaf slechts acht van de 41 depots aan te beschikken over een registratieplan en slechts zes van de 41 depots over een stopzettingsplan.

2.5.5 De collecties

De depots in de steekproef beheren tussen vijf en 141 collecties. Vier depots beheren tussen één en 10 collecties, slechts twee depots beheren meer dan 100 ensembles met menselijke resten (Tabel 2.10). Drie depots konden een ongeveer exact aantal individuen in de collecties opgeven, resp. 130, 3778 en 1634. Voor de meeste gaat het echter om een schatting van de grootteorde. Twee depots schatten minder dan 100 individuen in hun collectie te hebben, vijf schatten meer dan 1000 individuen in hun collecties te hebben, waarvan één meer dan 2000. Dit laatste cijfer betreft de federale instelling, waar de volledige collectie menselijke resten vermoedelijk meer dan 15000 individuen omvat met meer dan 2000 uit Vlaanderen.

	1-10	11-100	101-1000	1001-10000	10000+
Aantal ensembles	4	6	2		
Aantal individuen		2	5	4	1

Tabel 2.10. Overzicht van de oppervlakte van de depots in de steekproef en het volume van de collecties.

Zes depots beheren collecties uit de pre- en protohistorie, tien depots beheren collecties uit de Romeinse tijd en zeven depots beheren collecties uit de Nieuwste tijd (ca. na 1800AD) (Tabel 2.11). Alle depots beheren collecties uit de Middeleeuwen (ca. 500-1500AD) en de Nieuwe tijd (ca.

1500-1800AD). Dit komt overeen met de analyse van de online database en vroegere analyses, waarbij de late middeleeuwen en moderne tijd het sterkst vertegenwoordigd zijn (Agentschap Onroerend Erfgoed 2007-2008). De 19^e en 20^e eeuw vormen daarbij een uitzondering.

Pre- en protohistorie	Romeins	Middeleeuwen	Nieuwe tijd	Nieuwste tijd
6	10	12	12	7

Tabel 2.11. Aantal depots met collecties uit bepaalde tijdsperioden.

Alle depots beheren inhumatierechten, in tien depots worden ook crematierechten beheerd.

2.5.6 Problematiek en vragen

Er werden ook een aantal open vragen gesteld om eventuele zorgen na te gaan. Hier wordt een overzicht gegeven, met reeds enkele antwoorden op vragen van de depots.

Heeft u ooit al collecties met menselijke resten uitgeleend? Zo ja, in welk kader (studie / tentoonstelling / etc.)?

Acht depots gaven aan dat er reeds (delen van) ensembles met menselijke resten werden uitgeleend voor onderzoek en/of tentoonstellingen. Vier gaven aan dat er (nog) geen bruiklenen gebeurden.

Overeenkomsten voor de staalname en bruiklenen, met eventueel templates voor de benodigde informatie voor een duidelijke registratie met richtlijnen voor een correcte en ethische behandeling kunnen hierbij nuttig zijn. Daarbij kan worden vastgelegd wanneer staalname en bruiklenen mogelijk zijn en met een gedetailleerde registratieopvolging en termijnen, zodat collecties niet verloren of 'opgebruikt' geraken, en de verplichting om resultaten en publicaties beschikbaar te maken voor het depot en de onderzoekers, wat niet altijd gebeurt. Enkele depots gebruiken al dergelijke overeenkomsten (Monsieur *et al.* 1999: 51).

Heeft u ooit al positieve / negatieve reacties gekregen op de deponering en bewaring van menselijke resten? Zo ja, welke?

Zeven depots gaven aan dat ze (recent) (nog) geen reacties kregen op de langdurige bewaring van menselijke resten. Enkele gaven aan positieve reacties te hebben gekregen, m.n. dat het interessant is om resten op te graven en ook bij te houden voor studie en kennis van het verleden. In de federale instelling zijn de reacties van bezoekers en wetenschappers overwegend positief.

Toch kregen sommige ook al negatieve reacties:

- Een depot kreeg een reactie dat de resten met rust zouden moeten worden gelaten.
- Negatieve reacties gingen ook over het zichtbaar zijn van menselijk bot tijdens opgravingen, o.a. wanneer er nog beenderen zichtbaar op de dump liggen, waarbij men meldde dat het voornamelijk om toeristen gaat. Een ander depot meldde ook dat men tijdens de opgraving al eens de vraag had gekregen of dit wel ethisch was.

- Een depot meldde ook negatieve reacties over bot dat bij toevalsvondsten op kerkhoven rond huidige kerken nog een tijdje aan het oppervlak blijft liggen. De dienst in kwestie doet zijn best om het zo snel mogelijk op te halen, maar wordt niet steeds op tijd betrokken wanneer men bodemingrepen plant.

Deze opmerkingen gaan voornamelijk over het opgraven van de resten. De zichtbaarheid van menselijke resten kan tijdens een opgraving door praktische overwegingen vaak niet vermeden worden, al is het vermijden van 'rondslingende' menselijke beenderen zeker belangrijk.

Enkele instellingen meldden ook negatieve opmerkingen over de deponering en bewaring van menselijke resten:

- De federale instelling kreeg al opmerkingen over de bewaring en studie van resten die niet op een ethische manier werden verzameld, het gaat daarbij over collecties met een buitenlandse origine. Voor collecties uit Vlaanderen is dit (nog) niet het geval.
- Een instelling meldde dat het ook al de vraag had gekregen waarom de resten bewaard moeten worden, dit kwam voornamelijk vanuit de lokale besturen.

Zowel bij de opgraving als de deponering van menselijke resten kunnen een aantal bezwaren voortkomen uit een beperkte kennis van de mogelijkheden en waarde van bio-antropologisch onderzoek. Meer communicatie kan hier bij helpen.

Is er volgens u nood aan een ethisch kader voor de deponering en bewaring van menselijke resten?

Slechts twee depots gaven aan dat ze geen nood voelden aan een (bijkomend) ethisch kader. Tien gaven aan dat er wel een nood is. Daarbij gaf één depot aan dat dit ook handig zou zijn om een antwoord te kunnen bieden op bepaalde vragen en/of reacties. Een ander depot meldde dat het belangrijk is omdat de discussie van tijd tot tijd leeft in de maatschappij. Een depot gaf aan dat ze vonden dat dit op dit moment wel op een goede manier gebeurt, maar dat een omvattend kader interessant zou zijn. Daarnaast gingen verschillende depots in meer detail:

- Verschillende depots gaven aan dat dit voornamelijk interessant zou zijn met betrekking tot het afstoten van collecties. De reacties omtrent afstoten gaan ook over het inzamelen van los botmateriaal. Een depot gaf aan dat er op voorhand beter moet worden nagedacht over wat er met het botmateriaal moet gebeuren na de opgraving. Los bot is soms een groot probleem en wordt vaak niet bestudeerd, aangezien zelfs de mogelijkheden tot de studie van de primaire deposities soms (of vaak) onzeker zijn.

- De federale instelling gaf aan dat een ethisch kader alomvattend en uniform moet zijn, maar dat ethische overwegingen ook verschillen voor bijvoorbeeld geskeletoniseerde resten of resten met zachte weefsels, en tussen anonieme en geïdentificeerde individuen. De manier van verwerving is voor de Vlaamse archeologische collecties minder relevant. En alhoewel wordt benadrukt dat het belangrijk is dat collecties enkel worden bijgehouden voor de verwerving van kennis, kan ook los botmateriaal zonder context waarde hebben.
- Een depot bracht ook aan dat er richtlijnen zouden moeten zijn voor particulieren die menselijke resten opgraven en bijhouden en dat menselijk botmateriaal geen eigendom zou mogen zijn.
- Een depot meldde dat ook voor staalnames ethische overwegingen belangrijk zijn.

Heeft u ooit al positieve / negatieve reacties gekregen op eventuele publiekswerking rond menselijke resten? Zo ja, welke?

Op publiekswerking rond menselijke resten hadden vijf depots nog geen reacties gekregen, de andere meldden voornamelijk positieve reacties.

Is er volgens u nood aan een ethisch kader voor publiekswerking rond menselijke resten?

Acht depots geven aan dat ze hier graag richtlijnen rond zouden hebben. De federale instelling gebruikt reeds de internationale richtlijnen van het ICOM. Een depot gaf aan dat ze reeds voorzichtig omspringen hiermee en dat ze er reeds regels rond hebben. Twee andere gaven aan dat ze niet echt nood hebben aan richtlijnen, één omdat ze er als bedrijf vermoedelijk minder mee in aanraking komen en één omdat ze niet of zelden menselijke resten gebruiken in publiekswerking.

De meeste depots gaven aan dat een lijst over wat wel en niet kan en aanbevelingen welkom zouden zijn. Enerzijds vanuit praktische overwegingen of om zich te kunnen indekken bij negatieve reacties, maar ook omdat ze belang hechten aan een respectvolle benadering. Een museum zou graag weten hoe skeletmateriaal dat niet meer bruikbaar is voor wetenschappelijk onderzoek kan ingezet worden bij publiekswerking. Een bedrijf gaf aan dat er veel verschil is tussen de verschillende organisaties en dat een concreet en omvattend ethisch kader een belangrijke meerwaarde zou zijn.

Men is dus vooral op zoek naar een uniform kader, met praktische aanbevelingen.

Heeft u soms nood aan specifieke kennis rond bewaring van menselijke resten? Zo ja, welke? Vindt u de nodige hulp of blijft u met uw vraag zitten?

Eén depot meldde de nood aan meer informatie over de correcte verwerking en verpakking van menselijk botmateriaal. Tien depots antwoordden dat ze voldoende informatie hadden of konden krijgen van specialisten. Eén depot had een vraag over het mogelijke gevaar van eventuele besmettelijke ziekten die mogelijk nog in het skeletmateriaal achterblijven.

Algemeen is het heel onwaarschijnlijk dat schadelijke micro-organismen langer dan 100 jaar in de bodem overleven. De pathogenen die de meeste belangrijke infecties veroorzaken uit archeologische perioden, zoals de pest, cholera, tyfus en tuberculose, overleven zelden lang in begraven lichamen en zijn na een zestal maanden niet meer levensvatbaar (Roberts 2009: 82-83, Mays 2017b: 42, Health and Safety Executive 2018). Wanneer het enkel gaat om botresten zijn de risico's meestal verwaarloosbaar (Ervynck 2018, Health and Safety Executive 2018).

Bij recentere begravingen en wanneer er zachte weefsels bewaard zijn, kunnen er wel risico's zijn. De sporen van antrax kunnen langere tijd bewaard blijven, al is het onwaarschijnlijk dat dit meer dan 100 jaar is en de sporen hebben een lage besmettelijkheid. In het geval van droge en stoffige contexten neemt men echter best voorzorgen (McKinley en Roberts 1993: 6-7, Roberts 2009: 82-83, Mays 2017b: 42). Variola (de pokken) kan een risico zijn bij zachte weefsels, maar Roberts (2009) schrijft dat tot nu toe nog geen levende organismen werden teruggevonden in archeologische contexten geassocieerd met menselijke resten. De eiwitten die neurodegeneratieve ziekten zoals BSE kunnen veroorzaken zijn mogelijk ook zeer resistent tegen verval en kunnen een risico zijn bij zachte weefsels (Roberts 2009: 82-83, Health and Safety Executive 2018).

Zachte weefsel zijn zelden bewaard in archeologische contexten, maar in cryptes of luchtdichte loden of zinken kisten is de kans groter. Daarnaast kan de gesloten omgeving in cryptes ook een risico vormen voor schimmels, stof van hout of lood of andere micro-organismen, in dergelijke contexten draagt men best een aangepast gezichtsmasker. Ook contact met loodoxide is een gezondheidsrisico (Cox 2001, Roberts 2009: 82-83, Mays 2017b: 42). Andere risico's, die bestaan op alle archeologische opgravingen, zijn tetanus, leptospirose en schimmelziekten (Roberts 2009: 82-83, Health and Safety Executive 2018).

Alhoewel het risico zeer gering is, kan men op voorhand onderzoek doen naar de mogelijke bewaring van zachte weef-

sels en het voorkomen van antrax en variola in de populatie. Wanneer deze mogelijkheden bestaan en zeker in het geval van cryptes contacteert men best op voorhand specialisten, dokters en veiligheidsadviseurs (Cox 2001, Roberts 2009, Health and Safety Executive 2018). Algemene hygiënische maatregelen, zoals handen wassen, handschoenen dragen bij de bewaring van zachte weefsels en stofmaskers in droge stoffige omgevingen, zouden vanzelfsprekend moeten zijn (Roberts 2009: 82-83, Mays 2017b).

Zorgt de opslag van menselijke resten voor specifieke problemen in uw depot? Door de aantallen? Andere redenen?

Zeven depots gaven aan dat de aantallen en hoeveelheid van de menselijke resten voor problemen (kunnen/zullen) zorgen. Eén depot gaf aan dat het een goede overweging zou zijn om volledig onderzochte skeletcollecties bijvoorbeeld te herbegraven, hierbij is er echter de bedenking dat een ‘volledig onderzochte skeletcollectie’ eigenlijk niet bestaat (Hoofdstuk 2.3). Eén depot gaf specifiek aan dat de grote hoeveelheden los bot die vaak worden verzameld voor problemen (zullen) zorgen.

Heeft u ooit al collecties met menselijke resten moeten afstoten? Zo ja, in welk kader? Op welke manier is dat gebeurd?

De twee bedrijven hadden nog geen menselijke resten afgestoten, vermoedelijk omdat zij de collecties slechts tijdelijk beheren. Vijf andere depots gaven aan dit nog niet te hebben gedaan.

Bij de federale instelling werden nog geen collecties afgestoten, maar werden voor buitenlandse stukken (8% van de antropologische collectie) wel al vragen ontvangen voor repatriatie. Voor drie depots die aangaven dat er reeds menselijk bot was afgestoten ging het om los botmateriaal zonder archeologische context. De depots lieten het materiaal herbegraven op een stedelijk kerkhof, in één geval werden de beenderen blijkbaar eerst vergruisd. Dit was een alternatief voor crematie dat zeer kostelijk bleek bij grote hoeveelheden. Eén depot gaf aan dat een deel van een collectie al was herbegraven door het bedrijf alvorens de rest was aangeleverd.

Daarnaast overwegen verschillende depots ook nog de herbegraving van collecties, maar werd nog geen beslissing genomen over hoe dit zal gebeuren.

Op welke vragen zoekt u nog een antwoord? Welke kwesties zorgen momenteel voor problemen?

Enkele depots gaven nog opmerkingen of vragen:

- Hoe lang moeten skeletten worden bijgehouden, kunnen we überhaupt al deze skeletten bewaren?
- Het schrijnend plaatsgebrek in heel Vlaanderen en de grote hoeveelheid skeletmateriaal die wordt opgegraven werd door verschillende depots nogmaals aangegeven.
- Eén bedrijf gaf aan dat een uniforme manier van aanleveren bij de permanente depots voor hen belangrijk is. In de publicatie van De Langhe (2018: 15) over het depotnetwerk wordt vermeld dat dit al vaker werd aangebracht, maar dat de verschillende verpakkingssystemen ook te maken hebben met praktische overwegingen, zoals de rekkensystemen en opslagorganisatie in de organisch gegroeide depots.
- Een zorg die werd aangegeven door één depot was dat de wetenschappelijke output te laag is, waardoor er te weinig nieuwe of fundamentele inzichten zijn, in contrast met de grote aantallen menselijke resten die worden opgegraven. Er is te weinig detailonderzoek. Dit depot gaf ook aan dat ze beseffen dat los bot waardevol kan zijn, maar in bepaalde contexten zinloos is en dat dit (beter) wordt afgestoten, maar wel na registratie en rapportage door een fysisch antropoloog.
- Eén bedrijf gaf aan dat procedures vaak te lang aanslepen en dat eisen erg strikt zijn. Vaak zijn de bedrijven erg beperkt in hun mogelijkheden van tijd, ruimte en budget om alles goed te doen, en is het moeilijk om van opgraving tot rapportage alles rond te krijgen. Door krappe budgetten wordt het tijdelijke depot daarbij ook vaak stiefmoederlijk behandeld. Het bedrijf gaf aan dat de permanente depots daar soms geen begrip voor lijken te hebben.

Algemeen betroffen de meeste opmerkingen dus de nood aan een wetenschappelijk en ethisch kader voor het afstoten van menselijke resten.

2.6 Discussie

Al meer dan 100 jaar worden in Vlaanderen menselijke resten van archeologische sites verzameld en deze worden bewaard op uiteenlopende plaatsen, waaronder overheidsinstellingen voor archeologie of erfgoed, archeologische bedrijven, musea, onroerenderfgoeddepots, wetenschappelijke instellingen zoals universiteiten, bij erfgoedverenigingen, kerkfabrieken en privé-eigenaars.

Niet alle collecties die ooit werden verzameld zijn nog bewaard en niet alle nog bestaande collecties konden reeds geïnterviewd worden, maar tijdens het project heeft MEMOR toch informatie kunnen terugvinden over een groot aantal ensembles, al is niet van allemaal een bewaarplaats gekend. Een exhaustieve bevraging van alle mogelijke bewaarplaatsen was nog niet mogelijk, voor dit project werden vooral de gemeentebesturen en andere overheidsinstellingen met archeologische diensten, erfgoeddepots, universiteiten, bedrijven en grotere archeologische musea bevraged. In de toekomst kunnen (het beperkte aantal) instellingen die nog niet hebben gereageerd opnieuw worden aangeschreven en kan de bevraging worden uitgebreid naar kleinere musea, verenigingen, de overige gemeentebesturen en privé-eigenaars. Bij privé-eigenaars zal voor oudere collecties meer opzoekwerk naar mogelijke aanknopingspunten vereist zijn, voor recente collecties kan de locatie worden opgezocht in de administratieve fiche van het rapport en in het archeologieportaal, al is dit blijkbaar niet steeds correct. Niet alle collecties die vermeld worden in publicaties en databases zullen ooit teruggevonden worden. Een mogelijk probleem zijn ook veranderingen in bewaarlocatie doorheen de tijd. Deze moeten normaal gezien worden aangegeven in het archeologieportaal, maar dit vereist opvolging. Ook voor oudere collecties moeten wijzigingen opgevolgd worden.

De definitieve bewaarplaats moet reeds worden betrokken bij de planningsfase van een opgraving en dit wordt ook aanbevolen door het depotnetwerk (Martens *et al.* 2015). De communicatie over de deponering tussen archeoloog en opdrachtgever is heel belangrijk, net zoals een goede registratie van de bewaarlocatie. Een observatie hierbij is dat fysisch antropologen vaak laat of soms zelfs niet betrokken worden bij de opgraving van menselijke resten. Nochtans wordt deze rol van een fysisch antropoloog bepaald in de Code van Goede Praktijk en kan het betrekken van specialisten in de planningsfase bijdragen tot een efficiënte inschatting en planning van de opgraving, de latere deponering en het bepalen van latere studiemogelijkheden.

Algemeen kon tijdens het project al informatie worden ingevoerd in de online database voor meer dan 700 collecties, beheerd door 84 instellingen. De collecties hebben een uiteenlopende grootte, datering, sociale en culturele achtergrond, en bieden enorme wetenschappelijke mogelijkheden. Helaas werd dit potentieel nog maar weinig benut, veel collecties zijn nog niet of slechts beperkt bestudeerd. De studie van archeologische menselijke resten gaat in Vlaanderen terug tot de jaren 1950, maar het is vooral in de laatste 20 jaar dat er meer en uitgebreidere studies worden uitgevoerd. Toch gaat in vele gevallen de analyse van opgegraven ensembles niet verder dan een assessment of beperkte basisstudie. Zowel wetenschappelijk als ethisch

is het problematisch om grote aantallen menselijke resten te blijven opslaan in depots als ze geen kennis opleveren. De online database van MEMOR dient daarbij niet enkel om een overzicht te maken van archeologische menselijke resten in Vlaanderen, maar kan ook worden gebruikt bij nieuwe studies, bijvoorbeeld om vergelijkingsmateriaal te zoeken, en om de collecties te ontsluiten voor wetenschappelijk onderzoek en zo studies te stimuleren.

De meeste en grootste collecties worden bewaard in de erkende onroerenderfgoeddepots, gevolgd door de musea. De collecties zijn vooral afkomstig van opgravingen en in mindere mate van toevalsvondsten, naast enkele schenkingen van oudere collecties. De musea en universiteiten hebben algemeen geen actieve rol (meer) bij de vorming van ensembles en beheren voornamelijk oudere collecties. Collecties afkomstig van recentere opgravingen worden voornamelijk bewaard in de archeologische depots. Bij niet alle depots of collecties was er informatie over het aantal individuen of volume botmateriaal. Het zou interessant zijn om, zeker voor oudere collecties waarvoor geen skeletstudies bestaan, een inventarisatie te laten uitvoeren door fysisch antropologen. Het is essentieel dat depots en musea weten wat hun collecties juist inhouden, voor het beheer van de ensembles en de ontsluiting naar wetenschappers.

Tot nu toe bestaan er voor de behandeling van archeologische menselijke resten na de opgraving geen omvattende richtlijnen. Voor de verwerking en de opslag bestaan publicaties, maar voor het 'gebruik', de opslag op lange termijn en eventuele afstoting bestaan geen duidelijke richtlijnen.

Alhoewel er praktische richtlijnen bestaan voor de verwerking en opslag van menselijke resten en tijdens de steekproef de meeste depots aangaven hier niet meer informatie over nodig te hebben, bleek toch dat de manier van opslag varieert. De verpakking gebeurt vaak al op een zo correct mogelijke manier en is verbeterd ten opzichte van eerdere studies, zeker in de archeologische depots. De controle van de omgevingsfactoren en de bewaringstoestand van de beenderen is echter nog onvoldoende. Nochtans is dit belangrijk om de bewaringstoestand van beenderen en het wetenschappelijk potentieel van collecties te vrijwaren. Meer structurele controle en begeleiding van de opslagplaatsen wordt dus zeker aangeraden. De depots hebben vaak slechts beperkte middelen en tijd ter beschikking, maar toch streeft men best zoveel mogelijk naar ideale opslagomstandigheden. Er zijn verschillen tussen de erkende onroerenderfgoeddepots en andere archeologische depots tegenover andere kleinere en oudere instellingen. Ook uit het overzicht van de kerkfabrieken bleek dat botmateriaal niet altijd op een goede manier wordt bewaard. Het uitgebreide overzicht van de praktische aanbevelingen kan hopelijk dienen als kader om menselijke resten op een correcte

manier te bewaren en het belang hiervan moet benadrukt worden. Advies over deponering en bewaring is ook beschikbaar bij het depotnetwerk en bij specialisten.

Voor staalnames, bruiklenen een aanvragen tot studies bestaan er in Vlaanderen nog maar beperkt richtlijnen en standaarden. Voor de integriteit van de collecties wordt aanbevolen om steeds criteria op te stellen over wanneer studie, staalname en bruikleen mogelijk is, termijnen, opvolging en terugkeer en het verplicht beschikbaar stellen van de bekomen informatie die bij het opgravingsarchief moet gevoegd worden. Nu blijven veel (delen van) collecties soms 'oneindig' weg en kunnen collecties opgesplitst en verloren gegaan en komen de resultaten van studies niet altijd terecht bij de beheerders van collecties. Ook het uitvoeren van onnodige staalnames en het 'opgebruiken' van collecties kan zo vermeden worden.

Eén van de belangrijkste opmerkingen die naar voor kwamen bij de steekproef betrof het afstoten van collecties uit praktische overwegingen en hoe lang collecties moeten worden bijgehouden. Een termijn vastleggen is onmogelijk, aangezien de wetenschappelijke waarde van collecties varieert en men meestal niet kan voorzien welke studies ooit mogelijk zijn. Er is echter door een nijpend plaatsgebrek in verschillende archeologische depots, die door de stijging in het aantal opgravingen enkel zal verergeren, nood aan een omvattend kader voor de afstoting van menselijke resten.

Tijdens ons project hebben we een overzicht gemaakt van de manieren waarop dit tot nu gebeurde in Vlaanderen, voor zover het mogelijk was om hierover informatie te verzamelen. Hieruit bleek dat dit vooral gebeurt vanuit praktische overwegingen en meestal via herbegraving zonder vernieling van de resten en op een willekeurige manier. De locatie van de herbegraving varieerde: soms gebruikte men de oorspronkelijke vondstlocatie of huidige begraafplaatsen maar vaak werd een exacte locatie niet geregistreerd. Er was zelden informatie over de motivatie tot herbegraving, wat de collectie inhield of welk deel werd afgestoten en soms gebeurde dit zelfs zonder medeweten van de archeologische diensten. Overleg over de herbegraving, zeker met fysisch antropologen, lijkt bijna onbestaande.

Alhoewel studie voorafgaand aan herbegraving sterk wordt aanbevolen, was dit meestal niet het geval, zelfs voor primaire begravingen. Vooral los bot wordt zelden bestudeerd. Soms moet echter de overweging worden gemaakt of studie in het geval van verstoord bot zonder archeologische context inderdaad bijkomende kennis zou opleveren en kan men bij een groot aantal primaire begravingen voorrang geven aan individuen in anatomisch verband. Niettemin blijft het belangrijk om basissenmerken, zoals aantallen of volumes, te laten registreren door een fysisch antropoloog om

een idee te hebben van wat de collectie inhoudt, maar ook dit gebeurt zelden.

Er zijn veel redenen om skeletcollecties bij te houden. Niettemin kan in sommige gevallen uit noodzaak tot afstoten worden overgegaan, maar dit gebeurt best op een uniforme manier en volgens algemeen aanvaarde criteria. De beslissing moet worden genomen in samenspraak met de verschillende betrokken partijen, waaronder archeologen, fysisch antropologen, depotbeheerders, eigenaars, openbare diensten. In elk geval moet eerst de wetenschappelijke waarde van een ensemble worden bepaald, op basis van o.a. de grootte van de collectie, bewaring, mogelijkheden voor de studie van archeologische context, het type graven en begraafplaats en de achtergrond van de populatie. Los bot zonder archeologische context heeft algemeen weinig onderzoekspotentieel. Toch moet elk geval apart worden bekeken aangezien elke collectie verschillend is en de wetenschappelijke waarde ook moet worden bepaald in vergelijking met de beschikbare archeologische data voor de site en de ruimere regio. Aangezien het verplichte assessment een evaluatie van de inhoud en het potentieel van een ensemble moet omvatten, kan dit dienen als basis.

Selectie op het terrein wordt afgeraden, pas na de opgraving kan een beeld worden gevormd van wat de collectie inhoudt en eventuele verschillen tussen zones en lagen. Bij zeer grote opgravingen, i.e. met enkele duizenden individuen, kan tijdens de opgraving eventueel worden overwogen om los bot zonder context niet in het ensemble op te nemen. Dit hangt echter af van de observaties op het terrein en het aantal primaire deposities die reeds werden geregistreerd. Algemeen wordt aanbevolen om toch alles in te zamelen, zowel vanuit wetenschappelijke als ethische overwegingen.

Er zijn verschillende mogelijkheden voor afstoten. Vernieling wordt afgeraden uit ethische overwegingen en omdat dit elke toekomstige mogelijkheid tot studie verhindert. Aangezien herbegraving in de aarde de bewaringstoestand kan verslechteren, wordt dit enkel aanbevolen voor collecties met beperkte wetenschappelijke waarde. De locatie voor herbegraving is belangrijk aangezien toekomstige verstoring moet beperkt worden en er moet een duurzaam plaatje met identificatie worden bijgevoegd. Hedendaagse begraafplaatsen bieden een interessante optie en eventueel kunnen vaste plaatsen worden gereserveerd, eventueel met een centrale plaats per ruimere regio. Voor collecties die meer wetenschappelijke mogelijkheden bieden maar niet vaak geconsulteerd worden kan zogenaamde 'deep storage' worden overwogen, bijvoorbeeld in kerkgebouwen.

Er wordt aanbevolen om een kort rapport te schrijven over de motivatie en beslissing tot afstoting, de manier waarop

en de nieuwe locatie van de collectie, dat bij het opgravingsarchief van een ensemble moet gevoegd worden.

Bij de kwestie van afstoting zijn er enkele kanttekeningen bij de aanbevelingen. Op dit moment is volgens het onroenderfgoeddecreet vastgelegd dat archeologische ensembles als één geheel moeten bewaard worden. Het afstoten van (een deel van) de menselijke resten is dus een inbreuk op de wetgeving (Ervynck 2018: 85). Indien het gaat om los

bot met beperkte wetenschappelijke waarde kan eventueel vóór de permanente deponering reeds een eerste selectie worden gemaakt. Voor andere gevallen zal mogelijk eerst een aanpassing van het decreet nodig zijn. Ook het vastleggen van vaste locaties voor herbegaving, bijvoorbeeld op de stedelijke begraafplaatsen, en wie locaties voor 'deep storage' moet beheren is eveneens iets dat via onderhandelingen tussen bevoegde instanties moet worden vastgelegd.

Literatuur

Agentschap Onroerend Erfgoed (2007-2008). "De Onderzoeksbalans." <https://www.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans-archeologie>.

BABAO (2018). "Reburial and repatriation." geraadpleegd 17-12-2018, op <http://www.babao.org.uk/resources/ethics-standards>.

Belgisch raadgevend Comité voor Bio-ethiek. 2023. Advies nr. 82 van 9 januari 2023 betreffende het statuut van menselijke resten in museale, wetenschappelijke en particuliere collecties. geraadpleegd op 30-03-2023 op <https://www.health.belgium.be/nl/advies-nr-82-statuut-van-de-menselijke-resten>.

Cox, M. (2001). *Crypt archaeology: an approach*. IFA paper No.3. Reading, Institute of Field Archaeologists.

De Decker, S. (2021). "News from the Western Front: Guidelines for the excavation of casualties of the First and Second World War (Flanders, Belgium)." *Forensic Science International* 319: 110649.

De Langhe, K. (2018). *Vlaams Depotnetwerk. De weg naar een netwerk voor erkende onroerenderfgoeddepots. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 103. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/103/OAOE103-001.pdf>.

Department for Culture Media and Sport (2005). *Guidance for the care of human remains in museums*. London.

Deutscher Museumsbund (2013) Recommendations for the care of human remains in museums and collections.

Ervynck, A. (2018). *Afwegingskader. Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - 19.07.18*. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/AKOE/7/AKOE007-001.pdf>.

Ervynck, A., S. Debruyne en R. Ribbens (2015). *Handleiding: Assessment: een handleiding voor de archeoloog*. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/HAOE/9/HAOE009-001.pdf>.

FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. "Been, gewei, ivoor (archeologisch) ". from <https://faro.be/kennis/materialen/archeologische-materialen/been-gewei-ivoor>.

Fforde, C. (2014). Human remains in museums. *Encyclopaedia of Global Archaeology*. C. Smith. New York, Springer: 3545-3549.

Health and Safety Executive (2018). *Managing infection risks when handling the deceased. Guidance for the mortuary, post-mortem room and funeral premises, and during exhumation*. <https://www.hse.gov.uk/pubns/books/hsg283.htm>

Historic England (2018). *The role of the human osteologist in an archaeological fieldwork project*. Swindon, Historic England. [HistoricEngland.org.uk/advice/technical-advice/archaeological-science/human-remains-advice](https://historicengland.org.uk/advice/technical-advice/archaeological-science/human-remains-advice)

ICOM (2006). *Code for Ethics for Museums*. Paris, International Council of Museums.

Knudson, K. J. en C. M. Stojanowski (2008). "New directions in bioarchaeology: Recent contributions to the study of human social identities." *Journal for Archaeological Research* 16(4): 397-432.

Lambert, P. M. en P. L. Walker (2019). Bioarchaeological ethics: Perspectives on the use and value of human remains in scientific research. *Biological anthropology of the human skeleton*. M. A. Katzenberg en A. L. Grauer. Chichester, John Wiley & Sons, Inc.: 3-42.

Linders, L. Advies bewaring botmateriaal. Brussels, Agentschap Onroerend Erfgoed.

Martens, M., E. Jacobs en K. De langhe (2015). *Ex situ beheer van archeologische ensembles. Nulmeting van de bestaande depotwerking in Vlaanderen. Onderzoeksrapporten Agentschap Onroerend Erfgoed* 33. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/33/OAOE033-001.pdf>.

- Mays, S. (1991). *Recommendations for processing human bone from archaeological sites*. Ancient Monuments Library Reports. London.
- Mays, S. (2017a). After the osteological report: The long-term fate of skeletal collections. *Updated guidelines to the standards for recording human remains*. P. D. Mitchell en M. Brickley. Reading, Chartered Institute for Archaeologists/British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology: 57-58.
- Mays, S. (2017b). *Guidance for best practice for the treatment of human remains excavated from Christian burial grounds in England (second edition)*. Swindon, Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England.
- Mays, S., J. Elders, L. Humphrey, W. White en P. Marshall (2013). *Science and the dead: A guideline for the destructive sampling of archaeological human remains for scientific analysis*. Advisory panel on the archaeology of burials in England and English Heritage.
- Mays, S., J. Sidell, B. Sloane, W. White en J. Elders (2015). *Large burial grounds. Guidance on sampling in archaeological fieldwork projects*. Advisory panel on the archaeology of burials in England.
- Mays, S. en M. Smith (2009). Ethical dimensions of reburial, retention and repatriation of archaeological human remains: a British perspective. *Proceedings of the ninth annual conference of the British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology*. M. E. Lewis en M. Clegg. Oxford: 107-117.
- McKinley, J. I. en C. Roberts (1993). *Excavation and post-excavation treatment of cremated and inhumated human remains. Technical Paper Number 13*. Birmingham, Institute of Field Archaeologists.
- Meylemans, E., Y. Perdaen, J. Sergeant, J. Bastiaens, P. Crombé, et al. (2016). *Archeologische opgraving van een midden-mesolithische tot midden-neolithische vindplaats te 'Bazel-sluys 5' (Gemeente Kruibeke, Provincie Oost-Vlaanderen)*. Onderzoeksrapport agentschap Onroerend Erfgoed 40 <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/40/OAOE040-001.pdf>.
- Monsieur, P., A. Lippens en L. Bauters (1999). *Archeologische collecties. Beheer, conservatie en restauratie van museale collecties 2*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Orban, R. (2010). "François Twiesselmann, Lila Defrise et André Leguebe: acteurs de l'émergence et du développement de l'anthropobiologie à l'Institut royal des Sciences naturelles de Belgique (IRSNB) entre 1936 et 1989." *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 22(3): 108-116.
- Parker Pearson, M., T. Schadla-Hall en G. Moshenska (2011). "Resolving the human remains crisis in British Archaeology." *Papers from the Institute of Archaeology* 21: 5-9.
- Pasquini, B. (2018). Les os de la discorde: L'émergence de sensibilités liées aux restes humains en archéologie. *L'archéologie: science plurielle, Nouvelle édition (en ligne)*. S. Légise, F. Mathias en J. Ripoche. Paris, Éditions de la Sorbonne
- Quintelier, K. (2011). *Vademecum: Richtlijnen met betrekking tot her opgraven van menselijke, niet-verbrand botmateriaal (versie juni 2011) (in samenwerking met Anton Ervynck, VIOE)*. Brussels, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en Urban.Brussels.
- Quintelier, K., A. Malevez, R. Orban, M. Toussaint, M. Vandenbruaene, et al. (2011). Belgium. *The Routledge handbook of archaeological human remains and legislation: An international guide to laws and practice in the excavation and treatment of archaeological human remains*. N. Márquez-Grant en L. Fibiger. Abingdon, Routledge: 47-60.
- Redfern, r. C. en J. J. Bekvalac (2017). Collection care and management of human remains. *Taphonomy of human remains: Forensic analysis of the dead and the depositional environment*. E. M. J. Schotsmans, N. Márquez-Grant en S. L. Forbes. Chichester, John Wiley & Sons: 369-374.
- Roberts, C. (2009). *Human remains in archaeology. A handbook. Practical handbooks in archaeology*. York, Council for British Archaeology.
- Sellevoold, B. J. (2012). Ancient skeletons and ethical dilemmas. *More than just bones: Ethics and research on human remains*. H. Fosshiem. Oslo, The Norwegian National Research Committee: 139-160.

Stone, T. (2010). Care of ivory, bone, horn, and antler. *Canadian Conservation Institute Notes*. Ottawa, Canadian Conservation Institute. 6/1.

Swedish National Heritage Board (2020). *Good collections management. Guidance for handling human remains in museum collections*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.

Tilleux, C. en T. Chapman (2021). "HOME project and the creation of an ethical policy – two Belgian initiatives." *Ethics, Medicine and Public Health* 18: 100667.

Ubelaker, D. H. (1989). *Human skeletal remains (2nd ed.)*. Washington D.C., Taraxacum Press.

Ubelaker, D. H. en L. G. Grant (1989). "Human skeletal remains: Preservation or reburial?" *American Journal of Physical Anthropology* 32(S10): 249-287.

Van de Vijver, K. (2017). *The palaeodemographic and palaeopathological study of St. Rombout's cemetery, Mechelen*. PhD thesis (PhD). Leuven, University of Leuven.

Van de Vijver, K. (2021). *Overzicht van de collecties met menselijke resten uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen*. Brussels, Royal Belgian Institute of Natural Sciences.

Van de Vijver, K. (2022). *Richtlijnen voor de behandeling van menselijk skeletmateriaal na de opgraving (Urban.Brussels)*. Brussel, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen.

Appendix 1: Overzicht van de verschillende instellingen waarvoor op 1 juni 2022 reeds collecties werden ingevoerd op memor.be en het aantal collecties volgens grootte-orde en in totaal.

Instellingen/depos	1-10	1-50	51-100	101-500	501-1000	1001+	Niet gekend	Totaal
Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde		1						1
Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen						1		1
ABO nv	1							1
ADC ArcheoProjecten	1							1
ADEDE	3	1						4
Agilas vzw	3	1						4
Agilas vzw, Agentschap Onroerend Erfgoed		1						1
All-Archeo			1	1				2
Agentschap Onroerend Erfgoed	63	19	10	11		1	16	120
Agentschap Onroerend Erfgoed, Archeologisch Site-Museum Werken		1						1
Archeodepot Velzeke	9	2	2	1				14
Erfgoeddepot Noorderkempen	4							4
Erfgoeddepot Noorderkempen, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis		1						1
Erfgoeddepot Noorderkempen, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Gemeentelijk Heemkundig Museum van Rijkevorsel	1							1
ARON bvba	2	2						4
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	17	2	2	1				22
BAAC Vlaanderen	20	1	4	2			1	28
Depotye (CO7)	5	1						6
Condor Archaeological Research			2					2
De Logi & Hoorne	3			1				4
Dendermondse Musea	2							2
Erfgoed Zuidwest	7		1					8
Erfgoed Noorderkempen (crematies)	4	1						5
Erfgoeddepot Stad Tongeren	2	1						3
Erfgoedsite Ename				2				2
Onroerend Erfgoeddepot Waasland (Erfpunt)	21						1	22
FODIO	1							1
Gallo-Romeins Museum Tongeren	21	2					2	25
Gallo-Romeins Museum Tongeren, AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)		1						1
Gallo-Romeins Museum Tongeren, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	1							1
Gallo-Romeins Museum Tongeren, UGent		1						1
GATE Archeologie	3	1						4
Onroerenderfgoeddepot GAZO (Sint-Truiden)						1		1
Gemeente Bilzen, dhr. M. Nelissen (Curator)							1	1
Gemeente Stekene	1							1

Instellingen/depots	1-10	1-50	51-100	101-500	501-1000	1001+	Niet gekend	Totaal
Geschied- en Oudheidkundige Kring Sint-Truiden	1							1
Hembyse Archeologie	1							1
IOED Asse		1						1
IOED Oost-Haspengouw en Voeren	3	1						4
IOED WinAr	1							1
Kerkfabriek Bellingen		1						1
Kerkfabriek Sint-Clemens	1							1
Kerkfabriek Sint-Martinus Halle	1							1
Kerkfabriek Sint-Martinus Lennik	1							1
Kerkfabriek Sint-Martinus Rutten	1							1
Kerkfabriek Sint-Pieter Wakken	1							1
Katholieke Universiteit Leuven - Archeologische collectie	5	2					1	8
Mercurius Grobbendonk	1							1
Monument Group	16	2					1	19
Museum aan de Stroom, Antwerpen	1							1
Grevenbroekmuseum Hamont-Achel		1						1
Museum M Leuven	1							1
Museum M Leuven, Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant Loods 68	2	1						3
t Gasthuys Stedelijk Museum Aalst (Oud-Hospitaal)	3							3
Taxandria Museum Turnhout	1							1
Onroerend Erfgoeddepot PEC Ename	1	2						3
Depot RATO (Mechelen)	2	2	1			1	2	8
Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	6	6	2	2		1	2	19
Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant Loods 68	7	1	1					9
Onroerend Erfgoedgemeente Koksijde	1		1					2
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge		1						1
Provinciaal Archeologisch Depot Antwerpen	9	1	1	1			1	13
Provinciaal Archeologisch Depot Antwerpen, Agentschap Onroerend Erfgoed		1						1
De Pakhuizen (RAAKVLAK)	5	6		1			1	13
RAAP België		1	1	1				3
Regionaal Archeologisch Museum a/d Schelde		1						1
Regionaal Archeologisch Museum Maaseik			1	1				2
Romeins Archeologisch Museum Oudenburg	2			1				3
Koninklijk Belgische Instituut voor Natuurwetenschappen	46	7	5	3				61
Ruben Willaert nv	6	2		2	1			11
Onroerenderfgoeddepot SOLVA	12	9	1	4			1	27
Stad Leuven	2	3						5
Stad Sint-truiden	1							1
Stad Tielt		1		1				2
Stad Tienen						1		1
Stadsmuseum Bree	1							1
Stadsmuseum Gent (STAM)	2							2

Instellingen/depots	1-10	1-50	51-100	101-500	501-1000	1001+	Niet gekend	Totaal
Studiebureau Archeologie bvba	3	3	1				2	9
Trezoor (Zuid-West-Vlaanderen)	4	1	1	1			1	8
UGent	4	5					1	10
Vlaams Erfgoed Centrum	7							7
Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek West-Vlaanderen	1							1
VUHbs	2			1				3
West-Vlaamse Intercommunale	1							1
Zwarte Doos (stad Gent)	13	7		2			2	24
Zwarte Doos (stad Gent), UGent						1		1
Vrije Universiteit Brussel (in bruikleen)	7	3		1			2	13
Centraal depot Aquafin NV	1							1
Client (opdrachtgever)	2	3						5
Herbegraven	1						2	3
Herbegraven, GAZO Sint-Truiden							1	1
Not collected	2						6	8
Vlaams Instituut voor Oorlogsdocumentatie	1							1
CWCG (Commonwealth War Graves Commission)	2							2
Niet gekend	59	20	3	4			16	102

Appendix 2: Overzicht van collecties uit de online database die (deels) werden herbegraven, met information over de collecties en de herbegraving.

Name	Depot	Beschrijving	Datum opgraving	Periode	Afstoting	Studies	Staalname	Grootte-orde
"Anvers Kathedraal", Antwerpen	Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN)	Het gaat om menselijke beenderen zonder anatomische verbanden, die werden verzameld bij opgravingen binnen de kerk in 1973. Een selectie werd ondergebracht op het KBIN, een selectie werd aanvankelijk bewaard in het museum Hessenhuis in Antwerpen en later het onroerend erfgoeddepot, een deel werd reeds na de opgraving herbegraven.	1973	Late Middeleeuwen, Moderne Tijd	Reeds na de opgraving werd een deel herbegraven op de begraafplaats het Schoonselhof in Antwerpen, de collectie in het KBIN wordt nog steeds bewaard.	Ongekend	Ongekend	51-100
Onze-Lieve-Vrouwe-kathedraal, Antwerpen (1973-1974)	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen - deels herbegraven		1973	Late Middeleeuwen, Moderne Tijd	Recent werden de beenderen in het depot beenderen in Antwerpen waarvoor geen informatie beschikbaar was over de archeologische context herbegraven, eveneens op het Schoonselhof.	Ongekend	Ongekend	Ongekend
Abdij van Sint-Trudo, Sint-Truiden	Seminarie van de kerk - Herbegraven	Een ongekend aantal individuen, mogelijk in anatomisch verband, die werden opgegraven binnen de kerk van de abdij.	1982	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De beenderen werden in 2004 herbegraven in de 18 ^e eeuwse gang naast de crypte in de kerk.	Ongekend	Ongekend	Ongekend
Begijnhof, Kapelstraat, Ormaal-Gushoven, Linter	-	Tijdens bouwwerken werden ongeveer 10 Merovingische begravingen gevonden, die nadien werden herbegraven.	1893	Vroege Middeleeuwen	De beenderen werden na de vondst in 1893 herbegraven.	Geen	Geen	1-10
Iers College, Leuven	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	In totaal werden 26 individuen in anatomisch verband opgegraven in de pandgang, tien bevonden zich nog in het depot van de KU Leuven.	2002-2003	Moderne Tijd	Zestien individuen werden herbegraven, vermoedelijk in het Iers College.	Basisstudie	Ongekend	11-50
Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Op de locatie van het vroegere Bijlokekehoospitaal werden 19 individuen in anatomisch verband gevonden.	1990?	Late Middeleeuwen, Moderne Tijd	De resten werden vermoedelijk op het terrein herbegraven of in situ gelaten, door hun fragiele toestand.	Basisstudie	Ongekend	11-50
Kortijnen, Retie	-	Resten van acht gesneuvelden uit de Tweede Wereldoorlog.	2021	Wereldoorlogen	Werden of worden herbegraven, volgens de specifieke richtlijnen voor gesneuvelden uit de wereldoorlogen.	Ongekend	Ongekend	1-10

Name	Depot	Beschrijving	Datum opgraving	Periode	Afstoting	Studies	StaalName	Grootte-orde
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Heilig Hartplein, Sint-Truiden	Reburied,GAZO Sint-Truiden	Beenderen zonder anatomisch verband uit het vroegere kerkhof van de O-L-V-kerk.	2017	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De beenderen werden herbegraven op het huidige kerkhof van de kerk, mogelijk bevindt zich wel nog een deel in het Onroerend Erfgoeddepot GAZO Sint-Truiden.	Geen	Geen	Ongekend
Sint-Jacobskerk, Lange Nieuwstraat, Antwerpen	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen - deels herbegraven	Vier skeletten en los bot werden gevonden bij opgravingen in de kerk.	2013-2014	Middeleeuwen, Moderne Tijd	Een deel (onduidelijk welk deel) van de beenderen werd herbegraven in de kerk.	Assessment?	Geen	1-10 (individen)
Sint-Pieterskerk, Dorp, Mazenzele, Opwijk	Agilas/gemeente Opwijk	Tijdens twee opgravingen werden negen individuen verzameld binnen, en 40 individuen buiten de kerk.	2012, 2015	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De skeletten werden, zonder medeweten van Agilas, herbegraven, mogelijk is een klein deel nog beschikbaar bij de gemeente Opwijk.	Geen	Ongekend	11-50 (individen)
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven	Museum M (Leuven), Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Bij opgravingen in de kerk werden negen skeletten opgegraven, overige graven werden in situ bewaard. Daarnaast werden ook verschillende losse beenderen verzameld.	2012-2013	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De losse beenderen werden herbegraven	Ongekend	Ongekend	1-10 (individen)
Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2009-2011)	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Meer dan 4000 individuen met anatomische verbanden, en een groot aantal losse beenderen, werden tussen 2009 en 2011 opgegraven op het Noordkerkhof van de St. Romboutskerk.	2009-2011	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De verstoorde beenderen uit de lagen tussen de graven werden herbegraven op het Stedelijk kerkhof van Mechelen.	Enkel individuen in anatomisch verband.	Enkel individuen in anatomisch verband	1001+ (individen)
Sint-Baafskathedraal, Sint-Baafsplein, Gent	Zwarte Doos (stadsarchief Gent), UGent	Meer dan 1000 graven werden geregistreerd in de crypte van de Kathedraal en in het vroegere kerkhof. Er werd ook een groot aantal beenderen zonder anatomische verband gevonden.	2020-2022	Middeleeuwen, Moderne Tijd	De losse beenderen werden herbegraven op de huidige begraafplaats Campo Santa in Gentbrugge.	Gedeeltelijke basisstudie	Ongekend	1001+ (individen)

Appendix 3: Vragenlijst depotbezoeken MEMOR (versie 31/08/2021)

* enkel voor intern gebruik, wordt
niet in het rapport vermeld

Naam*	<input type="text"/>	
Hoedanigheid	Vlaams Provinciaal Intergemeentelijk Gemeentelijk Museum Universiteit Vereniging Kerkfabriek Archeologisch bureau <input type="text" value="Anders, nl."/>	
Erkend OE-depot?	ja / nee	<input type="text" value="sinds"/>
	Gesubsidieerd	ja / nee
Oppervlakte depot	<input type="text"/>	m ²
Volume collecties	<input type="text"/>	m ³
Duur van de opslag	Permanent Tijdelijk Combinatie van beide	
	Gaat het enkel om oude collecties of worden nog steeds nieuwe collecties opgenomen? <input type="text"/>	
Eigendom collectie	Enkel eigen Enkel van derden Combinatie van beide	
Verpakkingswijze	Houten kist Kartonnen doos Kunststof bak <input type="text" value="Anders, nl."/>	
	Gesloten (deksel) Niet gesloten	
	In plastic zakjes	Ventilatiegaatjes Zonder gaatjes
	Anders, nl.	<input type="text"/>

Per individu

Per graf

Per site

Per lichaamsdeel (Lhand, Rvoet, etc.)

Per type bot (schedel, ellepijp, etc.)

Anders, nl.

(Meerdere opties
mogelijk / Per site:
skeletten uit verschil-
lende graven in één
doos)

Worden de menselijke resten anders verpakt dan andere vondsten?

Wordt de archaeologische contextdata voor de menselijke resten bewaard in het depot (skeletformulieren/plannen/rapport/etc.)?

Zouden jullie iets aanpassen aan de opgelegde regels omtrent de deponering van skeletten? (bv. strenger/losser)

Codering/nummering

Geen

Sommige

Alle

Op kist/doos/bak

Op plastic zakje

Op vondstkaartje

Op bot

Anders, nl.

Personeel

VTE

Depotverantwoordelijke

Conservatiespecialist

Fysisch antropoloog

Anders, nl.

Gebouw

Eigen

Gehuurd voor

In bruikleen voor

jaar

jaar

Transitruimte

Raadpleegruimte

Ruimte voor permanente (langdurige) opslag

Gescheiden opslag, klimaatcontrole

ja / nee

Worden de menselijke resten apart van andere vondsten bewaard?

Zo ja, is het klimaat van deze aparte ruimte anders ingesteld?

Werking

Opslag

Conservatie

Onderzoek

Publiekswerking

Permanent

Periodiek

Vrijwilligers

VTE

Wordt de bewaringstoestand van de menselijke resten gemonitord?

Zo ja, door wie en hoe frequent gebeurt dit?

Zo ja, gebeurt dit minder va(a)k(er) dan bij andere vondstcategoriën?

Calamiteitenplan

ja / nee

Registratieplan

ja / nee

Stopzettingsscenario

ja / nee

Aantal ensembles

Exact

stuks

Geschat

stuks

Grootteorde

1 tot 10

10 tot 100

10 tot 1000

> 1000

Aantal individuen

Exact

stuks

Geschat

stuks

Grootteorde

1 tot 10

10 tot 100

10 tot 1000

> 1000

Geschat volume

Perioden

Pre- en protohistorie

Romeins

Middeleeuws

Nieuwe tijd

Nieuwste tijd

Grafgebruik

Crematie

Inhumatie

Zorgt de opslag van menselijke resten voor specifieke problemen in uw depot?**Door de aantallen? Andere redenen?**

Heeft u ooit al collecties met menselijke resten uitgeleend?**Zo ja, in welk kader (studie / tentoonstelling / etc.)?**

Heeft u ooit al collecties met menselijke resten moeten afstoten?**Zo ja, in welk kader? Op welke manier is dat gebeurd?**

Heeft u ooit al positieve / negatieve reacties gekregen**op de deponering en bewaring van menselijke resten? Zo ja, welke?**

op eventuele publiekswerking rond menselijke resten? Zo ja, welke?

Heeft u soms nood aan specifieke kennis rond bewaring van menselijke resten?**Zo ja, welke? Vindt u de nodige hulp of blijft u met uw vraag zitten?**

Is er volgens u nood aan een ethisch kader**voor de deponering en bewaring van menselijke resten?**

voor publiekswerking rond menselijke resten?

Op welke vragen zoekt u nog een antwoord?**Welke kwestie zorgen momenteel voor problemen?**

3.

MEMOR en publiekswerking

Dr. B. Veselka & L. Van der Dooren

Binnen het kader van het MEMOR synthese-onderzoek willen we naast het ontwikkelen van een open access databank en het beschrijven van een ethisch handelingskader specifiek voor menselijke resten uit archeologisch onderzoek in Vlaanderen, ook de nodige aandacht vestigen op de publieke ontsluiting van deze menselijke resten. We gaan dan ook op zoek naar een antwoord op de vraag: “Hoe kan je fysische antropologie op een ethisch verantwoorde en kwaliteitsvolle manier in de kijker zetten?”. Hiervoor doen we o.a. beroep op de diverse bevragingen die binnen het kader van MEMOR werden afgenomen via PARCUM, nemen we het huidige wettelijke kader onder de loep en gaan we op zoek naar best-practice voorbeelden. De vraag is alleen: is publieke ontsluiting überhaupt noodzakelijk? Waar ligt de meerwaarde hiervan voor het publiek, maar ook voor het wetenschappelijke onderzoek? Hoewel dit niet de hoofddoelstelling was van het synthese-onderzoek, doen we alvast een bescheiden poging om de problematiek hierrond aan te kaarten en daarbij enkele hapklare oplossingen aan te bieden.

3.1 Publieksarcheologie: de zin en onzin

Het begrip ‘publiekswerking’ in relatie tot wetenschap en voor dit specifieke geval de archeologie, moet gezien worden als de verbinding, de lijm, tussen onderzoek, marketing, educatie en publiek. Het doel hierbij zou moeten zijn om die verbinding te versterken, om de archeologie naar het publiek te brengen en andersom. Al jaren proberen verschillende partners binnen de archeologische sector een brug te slaan tussen het onderzoek en het publiek en staat ‘public outreach’ (hoog) op de agenda. Met wisselende resultaten wordt het wetenschappelijke onderzoek en de daarbij horende resultaten op een laagdrempelige manier vertaald naar een breder publiek. Dit niet alleen om het publiek te engageren, maar vooral om een bewustzijn, een soort van betrokkenheid te creëren. Archeologie is immers van iedereen.

Zowel de vorm, inhoud, als mate van participatie in het kader van ‘public outreach’ binnen de archeologie is zo verschillend en vele factoren, zoals creativiteit, financiële ondersteuning, eigendomsrechten, etc. spelen een belangrijke rol. Hierdoor is het niet mogelijk om een compleet overzicht te geven. Wel kan er een voorzet gedaan worden voor het moment waarop het publiek betrokken wordt binnen het onderzoek. Zo kan dit voorafgaan aan het archeologische onderzoek, tijdens de uitvoer van het terreinwerk, tijdens het verwerken van de onderzoeksresultaten en tot slot na de rapportage. De uitdaging hierbij ligt dan ook om de communicatie aan te passen aan de doelgroep hierbij rekening houdend met de intensiteit van participatie. Hoewel niet iedereen tevredengesteld kan worden en sommige situaties altijd uitdagend zullen blijven, reageert het merendeel van het publiek grotendeels positief op de ondernomen initiatieven. Archeologie leeft bij de mensen en er is dus zeker draagvlak voor. Dit draagvlak moet wel gestimuleerd blijven worden om de toekomst van archeologisch onderzoek te kunnen blijven verzekeren.

Graag lichten we hierbij twee concrete en succesvolle voorbeelden toe. De eerste is naar aanleiding van de site Sint Romboutskerkhof te Mechelen. De tweede gaat over de Onze-Lieve-Vrouwesite te Brugge.

In de periode 2009-2011 voerde de toenmalige stedelijke dienst Archeologie een grootschalige opgraving uit op het Mechelse Sint-Romboutskerkhof, recht in het historisch hart van de stad. De aanleiding was de bouw van een ondergrondse parkeergarage. Er werden meer dan 4000 individuen opgegraven, daterende uit een periode tussen 1000 en 1784 AD. Gezien de locatie van het onderzoek, de duur van het project (12-16 maanden) en het feit dat men op grote schaal menselijke resten ging opgraven, wilde men actief inzetten op publieksarcheologie. Hierbij zou vooral de nadruk worden gelegd op de wetenschappelijke waarde van het onderzoek en de respectvolle manier waarop er met de menselijke resten wordt omgegaan. Er werd een voltijds

publiekscoördinator aangesteld om alles in goede banen te leiden en diverse acties werden ondernomen:

1. On site: werden de graven enkel fysiek afgeschermd door metalen werfhekken. Rondom de site werden infoborden opgehangen die het onderzoek duiden (Afbeelding 3.1). Nabij werd een geïmproviseerd bezoekerscentrum gecreëerd waarbij het publiek geïnformeerd werd over de uitvoer van het onderzoek en zelfs enkele vondsten kon bewonderen (Afbeelding 3.2).

Figuur 3.1. Infoborden en infozuilen (Bron: Stad Mechelen)

Figuur 3.2. Bezoekerscentrum (Bron: Stad Mechelen)

2. Off site: na afloop van het onderzoek en de bouw van de parkeergarage werd een wedstrijd uitgeschreven voor jonge, hedendaagse kunstenaars om een kunstwerk te ontwerpen dat eer zou doen aan de opgraving en de aangetroffen vondsten. Dit heeft uiteindelijk geleid tot het kunstwerk "Jongen, een trap afdalend" van Sarah Vanagt (Afbeelding 3.3).

Figuur 3.3. Een deel van "Jongen, een trap afdalend" (Bron: GVA)

In de periode 2021-2022 voerde BAAC Vlaanderen een opgraving uit op een deel van het voormalige kerkhof rond de Onze-Lieve-Vrouwe kerk te Brugge. De aanleiding ervan was heraanleg van de Katelijnestraat. Ondanks de beperkte oppervlakte van de werkput, werden 1264 individuen opgegraven, daterende uit de periode 10^e eeuw tot 18^e eeuw. In samenwerking met de Intergemeentelijke Dienst Archeologie Brugge & Ommeland (RAAKVLAK) werd besloten om actief in te zetten op publieksarcheologie. Er werd gemikt op diverse doelgroepen en ingezet op heel diverse vormen van ontsluiting. Het onderzoek zelf werd nog maar pas afgerond, maar toch willen we enkele acties belichten:

1. On site: werd tijdens het hoogtepunt van de opgraving wekelijks een "spreekuur" gehouden. Daar konden toevallige passanten, maar ook vaste bezoekers, terecht voor vragen, een stand van zaken en toelichten van enkele vondsten door één van de archeologen of fysisch antropologen (Afbeelding 3.4).

Figuur 3.4. Sfeerbeeld van archeologisch spreekuur (Bron: RAAKVLAK)

2. Off site: gedurende de opgraving werd regelmatig gecommuniceerd via sociale- en klassieke media. Elke grote vondst of nieuwe fase werd er in samenwerking met de verschillende betrokken partijen toegelicht (Afbeelding 3.5). Daarnaast werd de site ook extra in de verf gezet tijdens de archeologiedagen (editie 2021 en 2022). In de bijhorende kerk werd telkens een tijdelijke tentoonstelling opgetrokken die begeleid werd door de betrokken archeologen en fysisch antropologen. Het serene kader van de kerk, het interactieve karakter van de tentoonstelling en de ligging in het historische hart van de stad lokten telkens honderden bezoekers.

Figuur 3.5. Een interview met de stadsarcheoloog in het kader van een nieuwe ontdekking (Bron: RAAKVAK)

Wat een belangrijk doel hierbij moet zijn, is om niet alleen het publiek te willen informeren, maar ook te betrekken en ruimte te maken voor inzichten en ervaringen van het publiek zelf. Dit zal het uiteindelijke resultaat verrijken en zal de onderzoekers inspireren en stimuleren om toekomstig onderzoek en het daarbij horende ‘public outreach’ nog beter op het publiek af te stemmen. Immers, archeologisch onderzoek staat nooit op zichzelf.

3.1.1 Huidig kader in Vlaanderen:

De laatste twee decennia worden archeologen steeds vaker geconfronteerd met grootschalige opgravingen ter hoogte van historische kerkhoven en dat bijgevolg fysische antropologie op grote schaal dient uitgevoerd te worden binnen het kader van archeologisch onderzoek. Dit fenomeen valt te verklaren door enerzijds de wijziging binnen de Europese wetgeving omtrent gescheiden waterafvoer (met zijn weerslag op woonkernen), anderzijds de intrede van het nieuwe decreet binnen de archeologische wetgeving. Daarbovenop komt dan ook nog de noodzaak tot vernieuwing van het vaak historische stratennet, de herinrichting van de dorps-

pleinen etc. Het terreinonderzoek dat gepaard gaat met fysisch antropologisch onderzoek is erg arbeidsintensief, waardoor het niet alleen duur lijkt, maar ook voor vertraging lijkt te zorgen en bijgevolg automatisch meer kritiek genereert, dan bijvoorbeeld andere vormen van archeologisch onderzoek. Heel uitzonderlijk wordt ook vanuit geloofsovertuiging of omwille van morele bezwaren, kritiek geuit aan de onderzoekers.

Toch is uit verschillende bevragingen (Kajda *et al.* 2018; Van der Dooren 2013; Vanhaevre 2020; Vander Stichele *et al.* 2011) doorheen het laatste decennium desalniettemin gebleken dat er wel degelijk een draagvlak is voor archeologie. Zeker tijdens verschillende publieksgerichte activiteiten door en met fysische antropologen binnen het kader van archeologisch onderzoek is de interesse altijd erg groot. Daar zal het dus niet aan liggen, hoewel dergelijke initiatieven nog erg dun gezaaid zijn. Waar heeft dit mee te maken?

Mogelijk dat dit te verklaren valt door het huidige wettelijk kader enerzijds en het ontbreken van een duidelijk uniforme handleiding betreffende het ethische en kwalitatieve aspect anderzijds. De huidige archeologische wetgeving in Vlaanderen is gevormd door het Verdrag van Malta uit 1992. De implementatie ervan gebeurde in 2013 en ging gefaseerd van start in 2016. Het Verdrag van Malta behandelt onder meer ook de bewustmaking van het publiek door middel van twee pijlers:

- het actief versterken van het maatschappelijk draagvlak voor archeologisch erfgoed
- het publiek toegang te verschaffen tot archeologische erfgoed

In het huidige Onroerenderfgoeddecreet, echter, is er weinig terug te vinden van een dergelijke ‘bewustmaking van het publiek’. Er werden wel Onroerend Erfgoed Gemeentes (OEG’s) en Intergemeentelijke Onroerend Erfgoed Diensten (IOED’s) erkend die op (inter)gemeentelijk niveau binnen een ruim takenpakket meer focus op archeologisch erfgoed tot doel hebben en er werd budget vrijgemaakt voor syntheseonderzoek (waarvan dit project onder meer het resultaat is). Tijdens de dagelijkse uitvoer van archeologisch onderzoek en met name het fysisch antropologisch onderzoek, ontbreekt echter enig wettelijk kader betreffende de aandacht voor en omgang met een breder publiek. De Code van Goede Praktijk zou hiervoor gebruikt kunnen worden, maar, naast een lijst met deontologische principes voor de erkend archeoloog, wordt weinig aandacht aan ‘public outreach’ besteed.

In 2018 werd door het Agentschap Onroerend Erfgoed een richtlijn uitgebracht over de procedures bij de vondst van menselijk skeletmateriaal. Een duidelijke handleiding voor

zowel de omgang met toevalsvondsten als de omgang met menselijk skeletmateriaal als vondst bij archeologisch onderzoek. Helaas komt in deze tekst de ontsluiting ervan naar een breder publiek niet aan bod. Bij de erkenningsvoorwaarden voor onroerenderfgoeddepots werd opgenomen dat ze over een specifiek publieksbeleid moeten beschikken, maar ook daarvan zien we in de praktijk nauwelijks resultaat. In de voorbije decennia werden verschillende onderzoeksrapporten met raakvlakken naar archeologie en menselijk botmateriaal uitgebracht waarbij specifiek het ethisch en juridisch correct omgaan met humaan archeologisch materiaal benadrukt werd, maar er zijn toch nog duidelijke hiaten in het huidig wetgevend kader. Zo denken we bijvoorbeeld aan het decreet op begraafplaatsen en lijkbezorging, de Commonwealth War Graves Commission, etc.

Misschien is er wel meer dan ooit nood aan ontsluiting van het fysisch antropologisch onderzoek binnen de archeologie naar een breed publiek. Het is het gebrek aan kennis, die een bedreiging vormt voor het draagvlak dat noodzakelijk is om fysisch antropologisch onderzoek in het kader van archeologische contexten op grote schaal te kunnen blijven uitvoeren en kennis te halen uit de menselijke resten. Zeker nu door de wijzigingen van wetgeving, groeiende vraag naar urbanisatie en herinvulling van onze historische kerken en hun omgevingen talloze historische begravingen bedreigd worden. Tegelijk dient zich een ongeziene kans aan voor het verwerven van waardevolle informatie, die kan aanvullen op onze historische bronnen en het vermeerderen van medische kennis. Een schat aan informatie die bedreigd wordt door omgevingswerken.

Hoe kan je fysische antropologie op een ethisch verantwoorde en kwaliteitsvolle manier in de kijker zetten? Op die vraag hebben we geen pasklaar antwoord, maar kunnen we op basis van het MEMOR-onderzoek wel enkele krijtlijnen formuleren.

3.1.2 Nieuwe inzichten MEMOR

Naast het ontbreken van een duidelijk wettelijk kader voor elke vorm van ‘*public outreach*’ binnen de Vlaamse archeologie, ontbreekt ook een degelijk ethisch kader omtrent het onderzoek naar en de omgang met menselijk botmateriaal binnen Vlaanderen. Er bestaat geen twijfel over dat beiden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, waarbij er duidelijk behoefte is aan ondersteuning in allerlei vormen. Hiermee kan de publieksarcheologie geprofessionaliseerd worden waarbij het een onderdeel wordt van het wetenschappelijk onderzoek.

Veelal zijn publiekgerelateerde initiatieven die in het kader van fysische antropologie worden georganiseerd, gebaseerd op een soort onderbuikgevoel. Er bestaan bijvoorbeeld geen

richtlijnen over wat wel of niet mag worden tentoongesteld, hoe het moet worden tentoongesteld en welke beelden al dan niet kunnen verschijnen in welke vorm van media dan ook (afgezien van WWI slachtoffers van de common wealth). Het gebrek aan regelgeving, afspraken of uniformiteit zorgt voor een heel wisselende aanpak in ‘*public outreach*’, dat niet altijd de professionalisering ten goede komt.

Wanneer we het draagvlak op een correcte manier willen benutten en verbreden, is een dergelijk kader essentieel. Met MEMOR willen we hier een eerste aanzet geven. Niet alleen vanuit datzelfde onderbuikgevoel en ervaring, maar ook vanuit een onderbouwde ethische visie, rekening houdend met religieuze en culturele verschillen en de nodige aandacht voor het nu en het verleden. In dit hoofdstuk willen we alvast enkele punten toelichten, de achterliggende theoretische ondersteuning kan u lezen in het hoofdstuk ethiek.

3.2 RICHTLIJNEN

Belangrijk blijft om steeds in dialoog te gaan, en blijven gaan, met de betrokken partners, met aandacht voor de context van het onderzoek en de resultaten, het ethisch aspect en dat alles binnen het hier en nu. Alle richtlijnen die we vandaag opstellen kunnen binnen vijf jaar al achterhaald zijn. Niet alleen wetenschap, maar ook onze wereld, onze cultuur blijft in beweging. Hierbij is het ook belangrijk om de ethische aanbevelingen ter harte te nemen die binnen MEMOR geformuleerd zijn (voor een uitgebreide beschrijving zie Hoofdstuk 5).

De belangrijkste aanbevelingen zijn:

- Er moet een verplichting bestaan op met het nodige respect en piëteit om te gaan met menselijke resten
- Er moet bij herbegraving rekening gehouden worden met de nagedachtenis van de overledene
- Oprichten van een wetenschappelijk comité dat in specifieke gevallen geraadpleegd kan worden over de beste ethisch verantwoorde oplossing
- Een meldpunt voor menselijk bot zou uitkomst bieden voor een ieder die menselijk bot aantreft
- Elk wetenschappelijk onderzoek dat met menselijke resten van doen heeft, zal ethisch getoetst moeten worden
- Extra aandacht moet besteed worden aan Vlaamse musea en organisaties die menselijke resten herbergen en tentoonstellen
- Er moet meer aandacht besteed worden aan het aspect religie en levensbeschouwing om afzonderlijke gevoeligheden beter te kunnen respecteren

3.2.1 Praktische realisatie:

Veelal duurt het onderzoek jaren voordat het project als geheel is afgerond. Gedurende het onderzoek worden ver-

schillende fasen onderscheiden die heel wat mogelijkheden bieden om het onderzoek zelf en de bijhorende resultaten onder de aandacht te brengen. Wanneer hierin een zekere continuïteit voorzien wordt, creëert men automatisch een vorm van betrokkenheid, participatie met het publiek.

Het doel van *'public outreach'*, op welke manier dan ook, is om het publiek te informeren. De resultaten van het onderzoek zullen op de één of andere manier verspreid worden met een zo groot mogelijk bereik. Een direct gevolg daarvan is dat het draagvlak uitgebreid en uitgediept wordt. Het publiek zal zich betrokken voelen. Bovendien kunnen inzichten en informatie van het publiek (bijvoorbeeld verhalen en ervaringen van vroeger) helpen om een beter zicht te krijgen op de betekenis en interpretatie van de onderzoeksresultaten. Uiteraard is niet elk onderzoek of project even geschikt voor uitvoerige activiteiten, ook hier zal er naar een balans gezocht moeten worden. Hoewel het ook lastig kan zijn om resultaten te presenteren als ze onvoldoende bekend zijn, kan het toch nuttig zijn om de betrokken specialisten die belast zijn met bijvoorbeeld de uitwerking van bepaalde vondsten, te vragen om hun werk en werkwijze toe te lichten.

Enkele voorbeelden van voor aanvang en tijdens de uitvoer van het onderzoek:

- Voorstelling van het onderzoek: presentatie van een tijdslijn met toelichting waarom onderzoek noodzakelijk is. Kan in de vorm van een artikel in de lokale pers, een infobord of een flyer bij de omwonende in de bus.
- Tussentijdse presentatie van de resultaten: wat hebben we gedaan, wat heeft het ons opgeleverd, waar gaan we naartoe en hoe komen we hier? Dat kan via een digitale nieuwsbrief, een Facebook update of een wekelijks spreekuur op de site of klasbezoeken ter plaatse.
- De specialist aan het woord: presentatie of workshop door de specialist die het werk toelicht en aangeeft welke informatie en inzichten met het onderzoek verkregen worden. Dit kan tijdens een lezing, naar aanleiding van een speciale dag, denk hierbij bijvoorbeeld aan de archeologiedagen.
- Rondleidingen of open dagen op de site of in het lab, al dan niet digitaal, waarin onderzoekstechnieken en resultaten kunnen worden toegelicht. Naar aanleiding van themadag misschien?
- Een interactieve project website waar ruimte is voor vragen en antwoorden en het uitwisselen van ideeën. Waar je samen met het publiek opzoek gaat naar een blijvend relict voor in de toekomst?

Belangrijk bij al deze activiteiten is het enthousiasme en de passie van de onderzoekers. Ook wanneer de resultaten van het onderzoek zich moeilijk laten vertalen naar een breder publiek, wanneer er bijvoorbeeld soms fysiek weinig waar-

neembaar is, kan de nadruk bijvoorbeeld meer liggen op methodiek dan op directe resultaten. Daarnaast is de variatie in de doelgroep belangrijk. Bijvoorbeeld met klasbezoeken kan de liefde voor het archeologische onderzoek en menselijke resten in het algemeen al aan de volgende generatie worden meegegeven. Essentieel om te onthouden is dat niet elke vorm van publiekswerking elke soort doelgroep bereikt en dat dus het event of de activiteit gericht moet zijn op de juiste doelgroep.

Tijdens en na het terreinonderzoek volgen diverse publicaties. Niet alleen zal er een formele rapportage komen conform de regelgeving, maar kan het zijn dat ook een publieksboek of artikelen in vakbladen aan de orde zijn. Door de wetenschappelijke wereld wordt steeds meer naar 'Open access' gestreefd, zodat onderzoeken die gepubliceerd worden in (inter)nationale vakbladen niet meer gelimiteerd toegankelijk zijn, maar ook voor iedere geïnteresseerde. Al blijft vakliteratuur net omwille van de schrijfstijl en vakjargon vaak gericht op een specifiek publiek. Publieksboeken daarentegen zijn een mooie manier om de resultaten op een meer toegankelijke manier in beeld te brengen. Ze kunnen zelfs het onderdeel vormen van een publieksactiviteit of deel uitmaken van een klassenpakket. Een dergelijk boek kan vele vormen hebben, van compleet overzichtswerk tot een uitgelicht detail. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het publieksboek *'Het graf van de straatjongen'*. Een Gouds verhaal' door E. van Ginkel, waarin een fictief verhaal over het graf van een straatjongen wordt verteld dat gevonden is in de kerk. Het verhaal maakt dat het publiek zich meer verwant voelt met de aangetroffen individuen en zo begint het onderzoek nog meer te leven.

In de fase na afronding van het onderzoek is er zeker ruimte om de uitkomsten te presenteren. Dit is het moment om aan het publiek mee te geven wat het onderzoek heeft opgeleverd, wat we geleerd hebben en waarom dit onderzoek belangrijk was. Ook hier is weer ruimte om dit op vele manieren te doen. Denk maar aan:

- Publieke presentatie over de resultaten en de interpretatie ervan in de vorm van een lezing of Webinar.
- Tentoonstelling, waarbij niet alleen een verhaal wordt verteld, maar het publiek ook daadwerkelijk de vondsten kan zien. Denk ook hier gerust out-of-the-box, je kan heel wat vondsten in 3D laten scannen en zo digitaal ontsluiten.

- Installeer workshops waar groot en klein zelf aan de slag kunnen gaan met een model skelet of denk na over een infobox waar kinderen in de klas mee aan de slag kunnen.
- Maar ook de kleine verhalen spreken een breed publiek aan. Vertel die verhalen bijvoorbeeld via een podcast.

Mits er enig budget en een beetje creativiteit beschikbaar is, zijn de mogelijkheden eindeloos. Maar zelfs een minimum aan input kan een maximum aan outreach hebben, denk maar aan een eenvoudige post op sociale media of een krantenartikeltje. Het uiteindelijke resultaat is met name bedoeld voor het publiek en dient ook als zodanig benaderd te worden. Elk onderzoek beantwoordt vragen en levert informatie op die wezenlijk voor ons begrip van het verleden en de ontwikkelingen van de maatschappij en de vroegere mensen zijn. Door op een creatieve en enthousiaste manier het publiek te betrekken bij het onderzoek, zal er niet alleen draagvlak gecreëerd worden voor toekomstig onderzoek bij het publiek, maar ook de andere stakeholders, zoals beleidsmakers. Alleen door het belang van het onderzoek te benadrukken en vooral de aansluiting met het publiek te zoeken, zal in de toekomst gewaarborgd worden dat er nog ruimte voor onderzoek zal zijn.

samen de activiteiten met betrekking tot de publiekswerking te organiseren, zal het begrip en het enthousiasme van het publiek groeien waardoor ook het belang van dergelijk onderzoek bij beleidsmakers en overheid zal doordringen.

3.2.2 Realisaties naar aanleiding van het MEMOR onderzoek:

Veelal zijn bepaalde vormen van publiekswerking al verweven in het onderzoek dat vandaag de dag wordt uitgevoerd. Uit gesprekken vanuit MEMOR met verschillende partijen is gebleken dat er gezocht wordt naar creatievere vormen van publiekswerking dan vaak nu het geval is. Het publiek is onvoldoende op de hoogte wat er allemaal bij de verschillende onderzoeken, en dan met name van menselijke resten, komt kijken en wat de toegevoegde waarde is. Zodoende zijn binnen MEMOR toegankelijke informatieproducten ontwikkeld die voor, tijdens en na het onderzoek van met name menselijke resten kunnen worden ingezet. Dit betreft bijvoorbeeld een downloadbare PDF van een folder die kort uitlegt waar het om gaat, welke informatie verkregen kan worden en waarom dit belangrijk is. Andere varianten zijn werfdoeken en banners die gebruikt kunnen worden bij evenementen en activiteiten en een mooi aanknopingspunt vormen voor verdere gesprekken.

Verder is een creatieve samenwerking tussen de verschillende partijen die bij een dergelijk onderzoek betrokken zijn van belang om gezamenlijk het publiek warm te maken en te interesseren voor het onderzoek. Bovendien zullen brainstormsessies met de gezamenlijke partijen nieuwe initiatieven kunnen opleveren om het publiek beter te kunnen enthousiasmeren, waarbij ook gekeken kan worden naar de initiatieven van andere bedrijven en organisaties. Elke betrokken partij heeft een eigen expertise en door vooral

Bibliografie:

Kajda K., Marx A., Wright H., Richards J., Marciniak A., Rossenbach K. en Frase I. (2018): Archaeology, Heritage and Social Value: Public Perspectives on European Archaeology. *European Journal of Archaeology* 21 96-117.

Van der Dooren,. (2013). De Beeldvorming van Archeologie In Vlaanderen. Casestudy: Oost-vlaanderen.
ongepubliceerde Masterproef in de Archeologie, UGent

Vanhaevre, (2020). Onroerend erfgoed vanzelfsprekend? Hoe groot is het draagvlak voor onroerend erfgoed in Vlaanderen?. *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 132. Brussel <https://oar.onrorenderfgoed.be/publicaties/OAOE/132/OAOE132-001.pdf>.

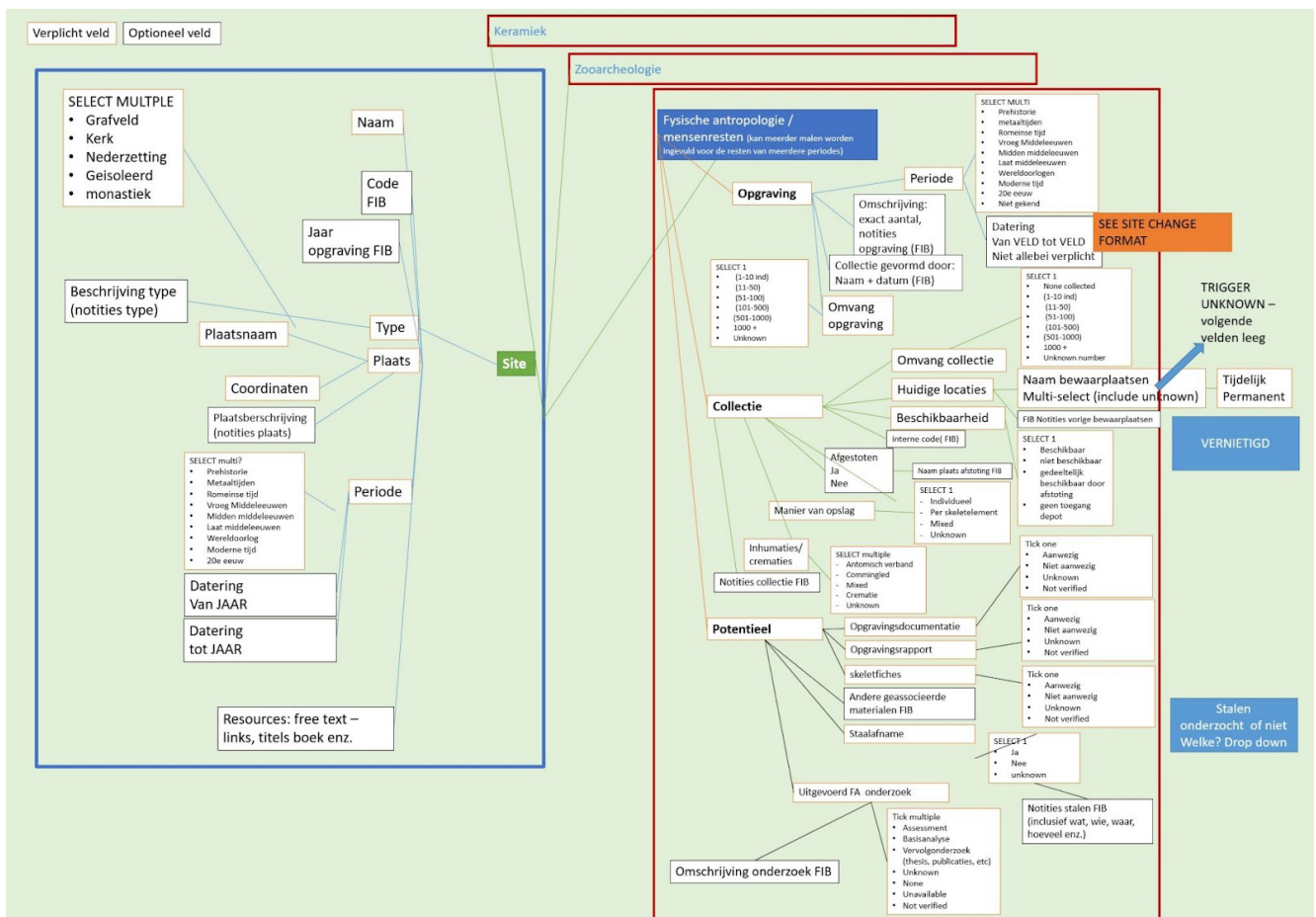
Vander Stichele, A (2011).Vlamingen en het verleden, Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen. *Faro* 4 (3), 17-35.

De MEMOR Database

Auteur: Prof. Isabelle De Groote

Het ontwerpen en ontwikkelen van de database gebeurde op een iteratieve wijze. Tijdens een eerste overleg met de antropologen die uiteindelijk de data zouden invoeren werden alle vereisten samengevat in een mind map

(zie Figuur 4.1). Er werd uiteindelijk gekozen om de open-access database in het Engels te maken om zo een groter publiek te kunnen bereiken.

Figuur 4.1. *Initiële mind map*

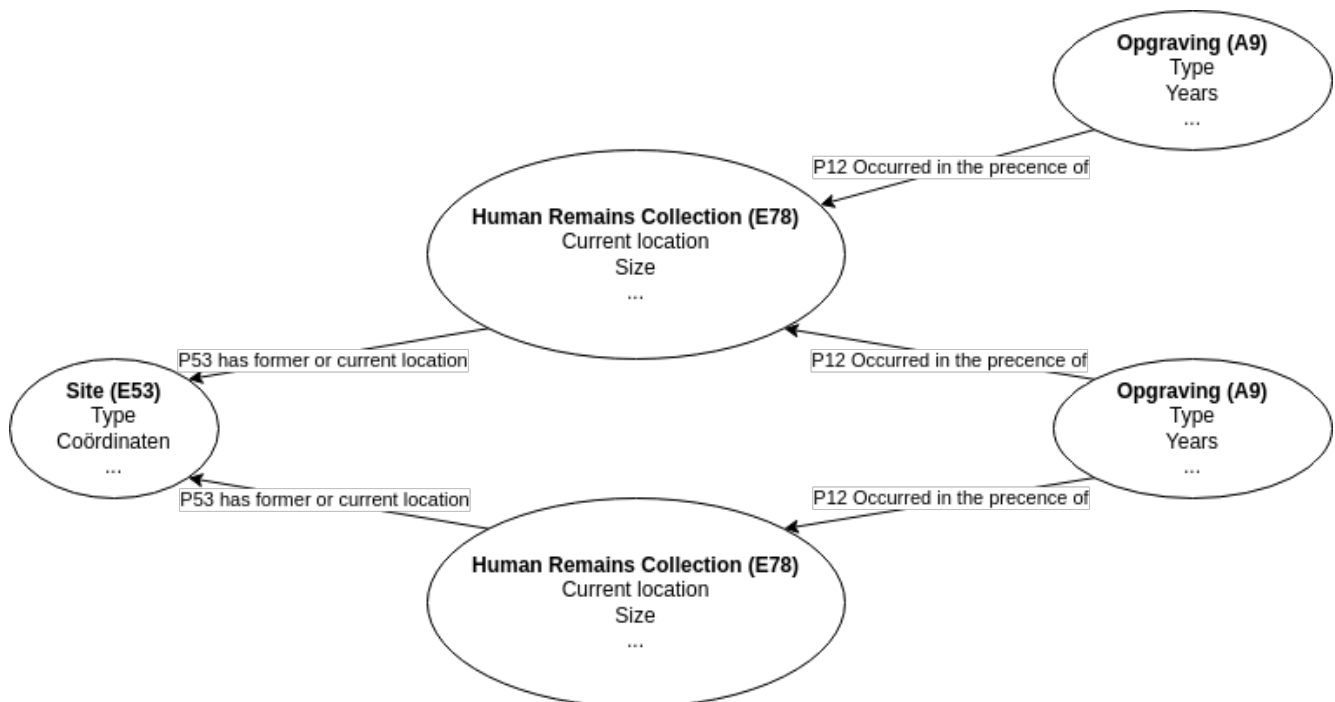
Deze mind map werd omgezet naar een CIDOC-CRM model (zie Figuur 4.2) en een definitielijst van velden en gerelateerde vereisten, die op hun beurt gebruikt werden voor een eerste implementatie van de MEMOR databank met behulp van het databeheerplatform Arches.

Arches is een open-source data management platform dat vrij beschikbaar is voor organisaties wereldwijd om te installeren, configureren en uit te breiden in overeenstemming met hun individuele behoeften en zonder beperkingen op het gebruik ervan. Arches is oorspronkelijk ontwikkeld voor het culturele erfgoed door het Getty Conservation Institute en het World Monuments Fund. Vanwege de complexe en

gevarieerde aard van cultureel erfgoed gegevens, en om interoperabiliteit en duurzame datapraktijken te bevorderen, is het Arches Platform ontwikkeld als een op standaarden gebaseerd, uitgebreid en flexibel platform dat een breed scala aan toepassingen ondersteunt. Het Arches Project heeft een gevestigde internationale gemeenschap van ontwikkelaars, dienstverleners en specialisten uit verschillende domeinen die samenwerken, ideeën en middelen delen, oplossingen onderzoeken en begeleiding en ondersteuning bieden.

De database wordt gehost op servers van de Universiteit Gent en wordt onderhouden door het Ghent Centre for Digital Humanities. De domeinnaam werd aangekocht bij Combell voor een periode van 10 jaar, die later nog kan worden verlengd.

Het ontworpen MEMOR database model (zie Figuur 4.3) leent zich ertoe om op termijn eventueel ook andere soorten collecties (dierlijke resten, aardewerk, etc.) toe te voegen. De definitielijst werd later ook gebruikt voor het aanmaken van de handleiding behorend bij de databank (zie bijlage).

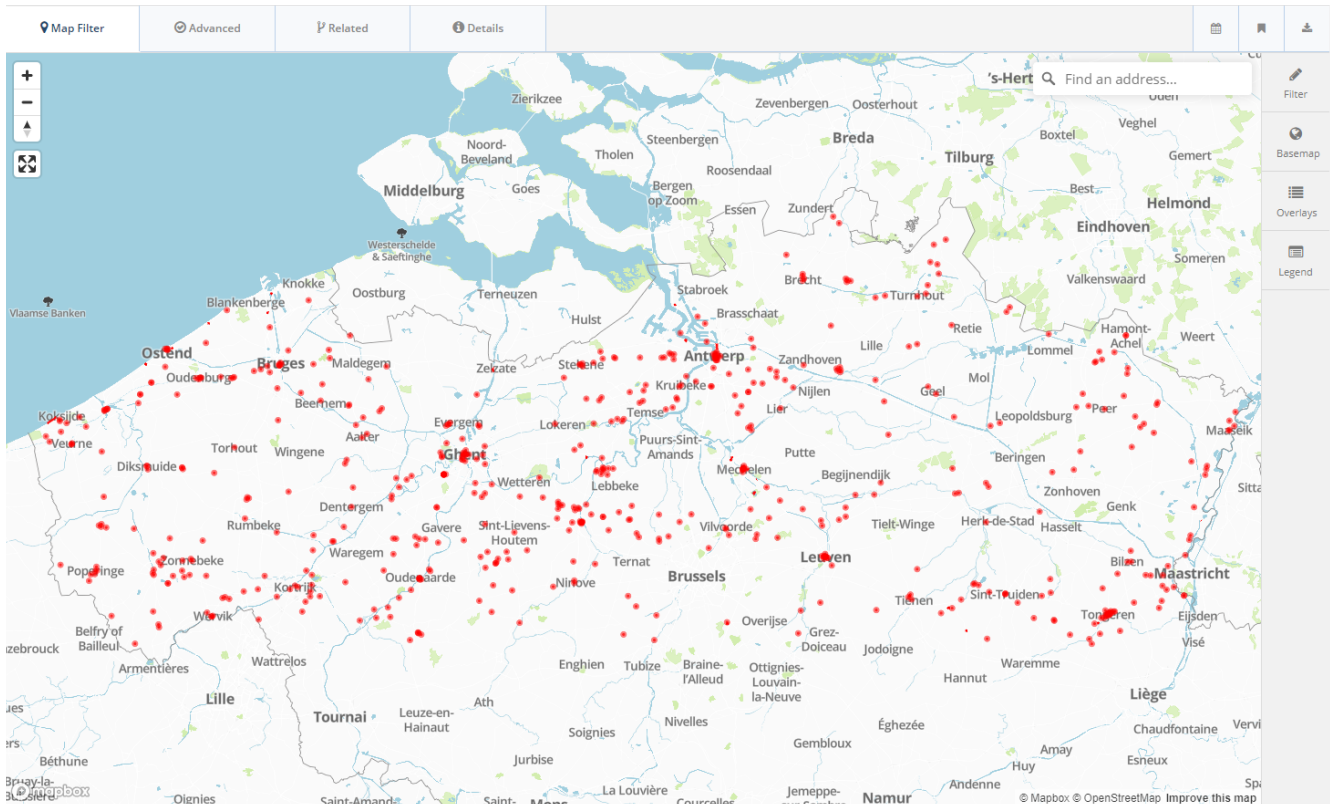
Figuur 4.2. Visuele, samengevatte voorstelling van de hoofdblokken in het CIDOC-CRM model: site, collectie van menselijke resten en opgraving

De MEMOR databank werd daarna iteratief verbeterd door het invoeren van enkele records door antropologen waarna opmerkingen opgenomen werden in een nieuwe versie van de databank.

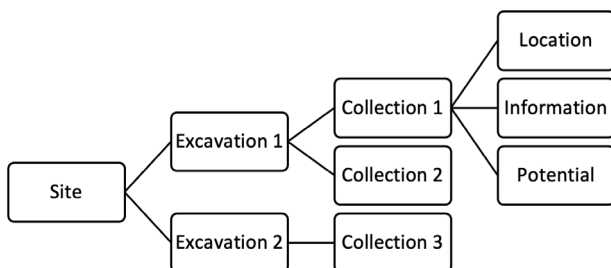
Het databeheerplatform Arches leende zich goed tot het beheren van deze hoofdzakelijk archeologische data (zie Figuur 4.3). De drie hoofdbronnen werden gemodelleerd als resource models en waar nodig werden voorgedefinieerde lijsten toegevoegd als op maat gemaakte thesauri. Er werden wel enkele ingrepen gedaan om Arches gebruiksvriendelijker te maken. Wanneer een relatie gelegd werd tussen verschillende hoofdbronnen, werd ervoor gezorgd dat automatisch het juiste soort relatie werd opgeslagen (zie Figuur 4.3). Daarnaast werd ook een widget toegevoegd waarin het mogelijk is om meerdere tags te kiezen, waarbij nieuwe

tags worden opgeslagen als item in een thesaurus. Daarnaast werd ook de styling aangepast en werden er enkele statische pagina's met projectinformatie toegevoegd.

In de toekomst wordt verwacht dat depotverantwoordelijken periodisch nieuwe verworven collecties zelf kunnen toevoegen. Hiervoor krijgen zij een gebruikersnaam en wachtwoord dat hen toelaat gegevens zelf in te voeren. Hiervoor zijn twee opleidings video's gemaakt en de handleiding zorgt voor een gestandaardiseerde invoer van alle velden. Na invoer zijn deze bronnen meteen zichtbaar maar moeten ze wel nog finaal goedkeuring krijgen door de database verantwoordelijken. Deze verantwoordelijkheid rust bij de MEMOR partners.

Figuur 4.4. MEMOR database die de sites met collecties menselijke resten presenteert via het Arches platform.

Figuur 4.3. De MEMOR database structuur. De hoofdunit is de site die op de kaart met coördinaten vermeld wordt. Elke opgraving is aan een of meer collecties gelinkt. Voor elke collectie wordt informatie omtrent de huidige bewaarlocatie, periode en het aantal individuen vermeld evenals het onderzoekspotentieel.

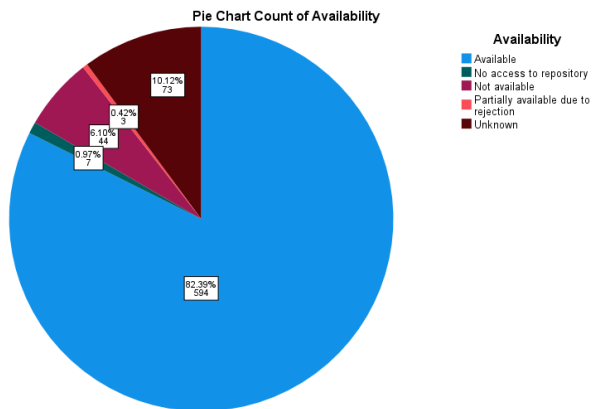
4.1 Omvang van de database

Dit rapport werd opgemaakt op basis van de inhoud tot en met juni 2022 en houdt dus geen rekening met collecties die na die datum werden ingevoerd.

In totaal werden 742 collecties in de MEMOR database opgenomen (Appendix 1) uit 726 verschillende opgravingen. Het verschil tussen het aantal collecties en opgravingen is

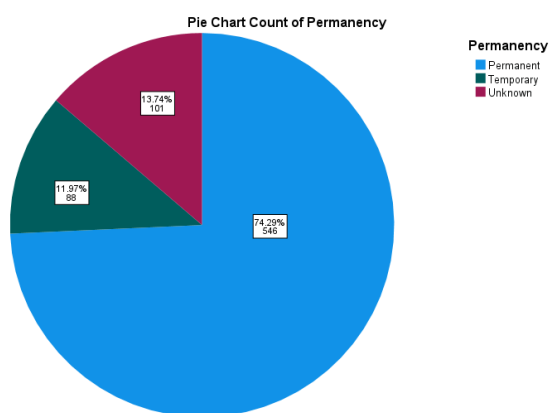
te wijten aan het feit dat meerdere collecties kunnen ontstaan als gevolg van één opgraving, voornamelijk wanneer de opgraving meerdere tijdsperiodes omvat of de opgraving in meerdere fasen gebeurde. Soms werden collecties ook opgesplitst waardoor deze verschillende opslaglocaties (depots) hebben. Deze werden ondergebracht in 106 opslaglocaties. Bij een aantal gaat het om dubbele locaties (waar collecties werden opgesplitst). In sommige gevallen waar de data berust op rapporten is het onduidelijk in welke gebouwen de collectie zich bevindt waardoor sommige locaties meerdere malen voorkomen in de database. Deze moeten door de curatoren van de collecties nog aangepast worden. Het agentschap onroerend erfgoed heeft het grootste aantal collecties in zijn depots.

Van de 742 collecties opgenomen in de database zijn er 594 beschikbaar voor onderzoek (Figuur 4.5). Drie collecties zijn slechts gedeeltelijk beschikbaar doordat een deel werd afgestoten. Het afgestoten los botmateriaal wordt vaak niet gerapporteerd dus het is waarschijnlijk dat het aantal afstotingen hoger ligt dan in deze datacategorie te lezen valt. In 7 gevallen is er (momenteel) geen toegang tot de locatie en in 44 gevallen is de collectie (momenteel) niet beschikbaar. Voor 73 collecties (dus net geen 10% van het totaal) is de beschikbaarheid ongekend.

Figuur 4.5. Beschikbaarheid van de collecties

De meeste depots geven aan dat de collectie een permanente collectie is en er dus geen plannen voor verhuis of afstoting zijn (Figuur 4.6). Nochtans was de permanentie van meer dan 100 collecties ongekend en waren er 88 collecties (11,8%) die nog naar een permanent depot moesten verhuizen. Dit is vaak het geval wanneer collecties tijdelijk opgeslagen worden bij de archeologische bedrijven en pas na afronding van het onderzoek worden ondergebracht in een permanente locatie.

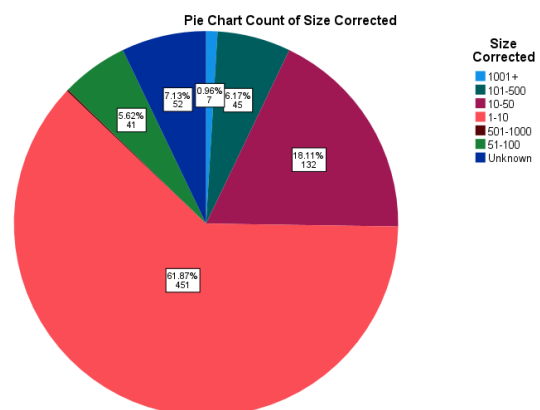

Figuur 4.6. Status van de collectie in de huidige opslaglocatie

Samenstelling van de collecties

De grootte van de collecties werd geregistreerd in de volgende categorieën: 1-10, 11-50, 51-100, 101-500, 501 – 1000, 1000+ individuen (Appendix 1). De meeste collecties bevatten tussen 1 en 10 individuen (N=451). Daarna volgen kleine collecties met tussen de 10 en 50 individuen (N=132) (Figuur 4.7). Opmerkelijk zijn de hele grote assemblages met meer dan 1000 individuen van Ieper De Meersen (aan de Sint-Niklaaskerk), de crematies van het Grijpenveld van Tienen, uit de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, de Sint-Baafskathedraal in Gent en de Duinenabdij in Koksijde; naast de meer dan 3000 individuen van de Groen-

markt in Sint-Truiden en meer dan 4000 individuen van het Sint-Romboutskerkhof in Mechelen.

Figuur 4.7. Grootte-verdeling van de collecties

Alhoewel het niet duidelijk was voor de meeste collecties of er enige vorm van afstoting werd toegepast alvorens de collecties naar het depot kwamen, kregen we toch enige inzichten in de collecties waar we dit wel konden vaststellen. In Appendix 2 is het duidelijk te zien dat afstoting niet alleen voorkwam voor de collecties met de meeste individuen. Ook kleinere collectie worden soms slechts gedeeltelijk bewaard. De afgestoten skeletresten zijn vaak het los botmateriaal dat gevonden wordt tussen de inhumaties in anatomisch verband. De gevolgen hiervan werden in hoofdstuk 2 besproken.)

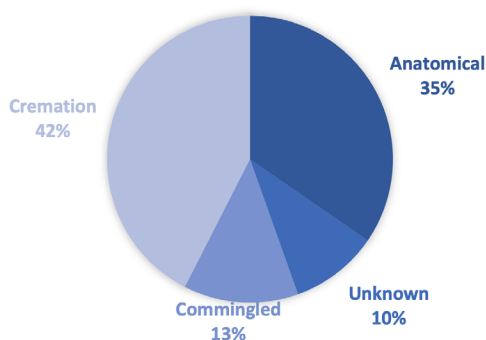
Om de zoekfunctie in de database zo optimaal mogelijk te maken werd de datering van de collectie eveneens ingevoerd. In sommige sites werden skeletresten uit meerdere tijdsperiodes opgegraven en deze werden telkens ingevoerd. Hieronder volgt een korte samenvatting van de ruimere periodes. De periode waarvoor de meeste collecties werden ingevoerd is de Romeinse Tijd (N=245). Dit is gevolg van de vele Romeinse crematiegraven die reeds relatief exhaustief werden opgenomen in de database. Hierop volgen de middeleeuwen met 242 collecties. In de database werden deze opgesplitst in collecties uit de vroege (117), hoge (179) en late (87) middeleeuwen. In sommige gevallen werd het onderscheid tussen de vroege, hoge en late middeleeuwen niet gemaakt in het rapport maar aangenomen door de algemene dateringen van de site. Er werden slechts 4 Neolithische collecties ingevoerd, die alle bestaan uit crematieresten. Hetzelfde geldt voor de 62 collecties die dateren uit de IJzertijd. Door de zuurtegraad van de Vlaamse bodem blijven skeletresten niet goed bewaard in de bodem dus tenzij er sprake is van crematie, vergaan de skeletresten. Er zijn 84 collecties aanwezig uit de moderne tijd en 4 die dateren van de 20^e eeuw. Ongeveer 20 collecties dateren uit de wereldoorlogen (Tabel 4.1). Er is een protocol dat voorschrijft dat slachtoffers van de wereldoorlogen moeten

worden herbegraven dus deze individuen zijn vaak niet beschikbaar voor studie.

Tabel 4.1. Aantal collecties per periode. Een aantal collecties zijn multi-periode en komen meerdere malen voor in deze tabel.

	Aantal
Neolithisch	350
Bronstijd	55
Ijzertijd	62
Romeins	245
Middeleeuwen	242
Vroeg	117
Hoog	179
Laat	87
Moderne tijd	84
20 ^{ste} eeuw	4
Wereldoorlogen	20

PIE CHART BY BURIAL TYPE

Figuur 4.8. Taartdiagram met lichaamsbehandeling.

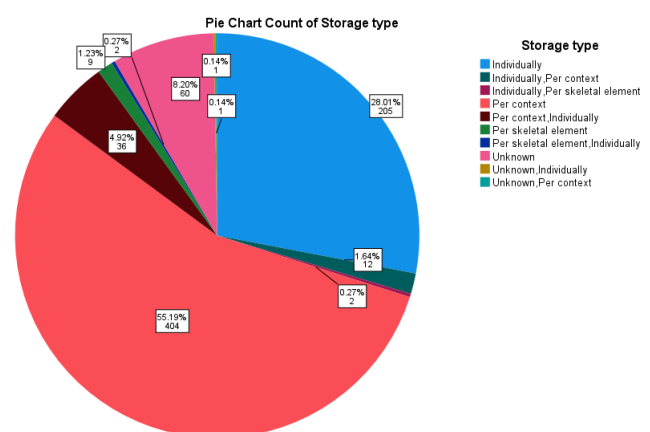
De behandeling van lichaam, inhumatie of verbranding, kan ook binnen eenzelfde site variëren. Collecties met crematies komen het meest voor in de database, (N=350 42%), aangezien deze reeds relatief exhaustief werden ingevoerd. Daaropvolgend zijn de skeletresten in anatomisch verband, die voor de studie van inhumaties de meeste informatie kunnen opleveren (N=258 35%). Er waren ook 107 (13%) collecties waar skeletresten vermengd (en dus niet in anatomisch verband) werden aangetroffen. In 10% van de collecties is de lichaamsbehandeling ongekend (Figuur 4.8). In de meeste collecties met inhumaties in anatomisch verband bevindt zich ook een fractie los botmateriaal.

Ook het type context (kerk, grafveld, monastieke context, nederzetting, geïsoleerde begraaf en de aanwezigheid van meervoudige of massagraven of oorlogsgraven) werd ingevoerd. Bij de meerderheid van de sites werden meerdere categorieën aangeduid, bijvoorbeeld wanneer begravingen

zowel binnen een kerk als op het omliggende kerkhof werden geregistreerd. Bij veruit de meeste collecties werden begravingen geregistreerd op een grafveld en/of binnen een kerk. Negendertig sites zijn (ook) geassocieerd met een monastieke context. Bij vijfenveertig sites werd ook een associatie met nederzettingssporen aangeduid. Voor 20 sites werd aangeduid dat er catastrofische begravingen waren, het gaat dan om meervoudige graven of massagraven die een aanwijzing zijn voor een ongewone sterfte zoals epidemieën of geweld. Daarnaast werd voor negen sites oorlogsgraf aangeduid, het gaat dan vaak om begravingen uit de wereldoorlogen, en voor 75 sites dat het om geïsoleerde begravingen gaat.

Tabel 4.2. Aantal sites per begravingscontext..

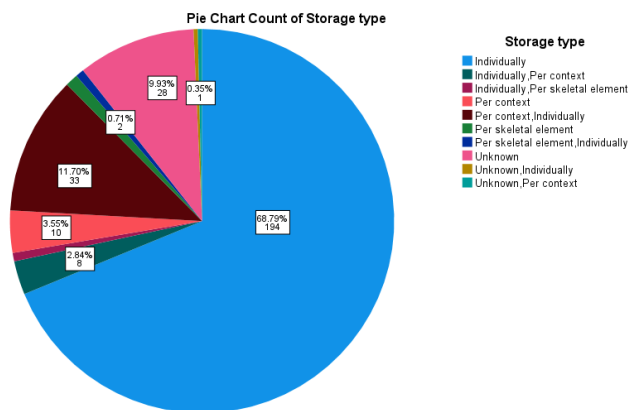
Begravingscontext	Aantal
Kerk	129
Grafveld	391
Monastisch	39
Nederzetting	45
Oorlogsgraf	9
Massa- meervoudige graven	20
Geïsoleerde begraaf	75
Niet gekend	36

Figuur 4.9. Opslag van de skeletresten voor collecties met alle type begravingen

Skeletresten worden het best bewaard per individu als men in de toekomst onderzoek wil uitvoeren. In de meeste gevallen was dit niet het geval en werden de resten per context/kuil bewaard. In 28% van de gevallen was het inderdaad per individu (N=205) (Figuur 4.9). Deze informatie kan evenwel beïnvloed zijn door het grote aantal heel erg kleine collecties (en crematiegraven). Om die reden werd ook gekeken

naar de resten van begravingen in anatomisch verband (Figuur 4.10). Het was geruststellend te zien dat hier van 69% (N=194) collecties individueel werden opgeslagen.

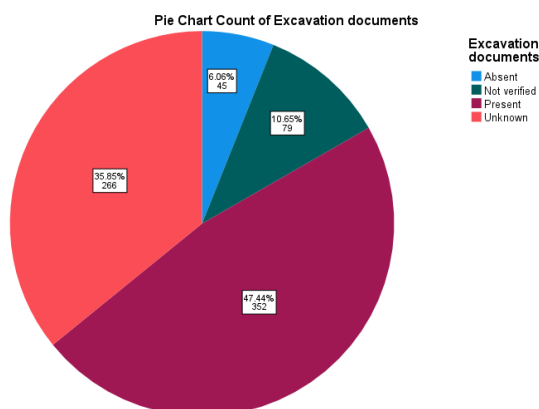

Figuur 4.10. Opslag van de skeletresten voor collecties met begravingen in anatomisch verband

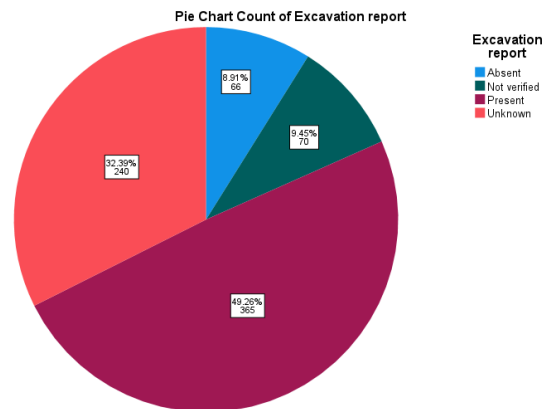
4.2 Onderzoekspotentieel van de collecties

Heel belangrijk voor de onderzoeker is het onderzoekspotentieel van de collectie. Na de overeenkomst van Malta werd de verplichte assessment van skeletresten uit archeologische collecties ingevoerd. In onze database werd verzameld of en welke onderzoeken reeds werden uitgevoerd op de collecties, maar ook of de gegevens, bv de opgravingsnota's, aanwezig waren in de opslaglocatie, aangezien deze belangrijk zijn voor een onderzoeker.

In 352 gevallen waren er opgravingsdocumenten aanwezig in het depot (Figuur 4.11). Hierbij spreken we o.a. over de plannen, notities of skeletformulieren. Voor 45 collecties waren er geen documenten aanwezig. Zorgelijk is ook dat in 266 gevallen (35%) het niet geweten is of er opgravingsdocumenten aanwezig waren of dat het ongekend was waar deze zich bevonden. Heel gelijkaardige cijfers werden gevonden voor de opgravingsrapporten waarin de opgraver de informatie van de opgraving samenbrengt en interpreteert (Figuur 4.12).

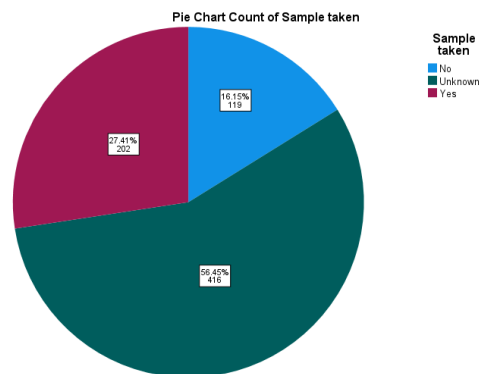

Figuur 4.11. Aanwezigheid van opgravingsdocumenten.

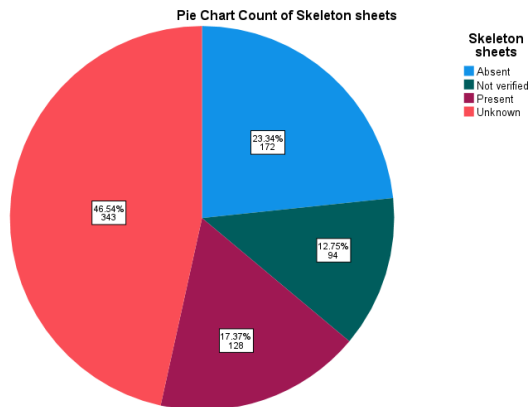
Figuur 4.12. Aanwezigheid van opgravingsrapporten

In de recente jaren werd de praktijk van het nemen van stalen steeds vaker ingevoerd door de bedrijven. Op het terrein kan men stalen nemen van de aarde in de buikholte voor verdere analyse voor de aanwezigheid van parasieten of etensresten, of botstalen voor koolstofdatering. Er kunnen ook stalen worden genomen door wetenschappers van tanden en/of beenderen voor de bepaling van leeftijd, de studie van oudDNA, dieet en herkomst. In de collecties die we opnamen in de database werden in bijna 30% van de gevallen stalen afgenomen voor verder onderzoek (Figuur 4.13). Meer details over de exacte stalen en wat er mee is gebeurd zijn terug te vinden in de database.

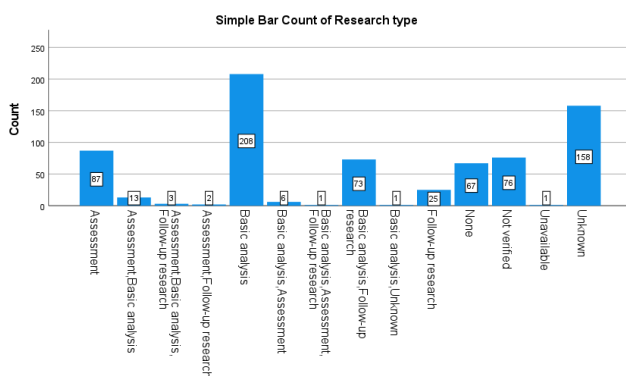

Figuur 4.13. Staalafname registraties

Wanneer een collectie de skeletfiches bevat van de individuen kan dit een enorme hulp zijn voor verder onderzoek. Op een skeletfiche vind men een voorlopige inventaris van het skelet, alsook de belangrijkste observaties van de positie van het individu in het graf en basisinformatie zoals een voorlopige bepaling van gestalte, geslacht en leeftijd. Slechts in 17% van de collectie waren deze skeletfiches aanwezig en in 23% van de collecties waren ze niet aanwezig. Depots die collecties opnemen zouden moeten aandringen op het verkrijgen van (een kopie van) de skeletfiches van de archeologen (Figuur 4.14). Dit staat over het algemeen in de voorwaarden voor het opnemen van collecties die de depots hanteren.

Figuur 4.14. Aanwezigheid van skeletfiches

Figuur 4.15. Bar chart met aantal collecties met uitgevoerd onderzoek.

In sommige gevallen is er uitgebreid onderzoek gedaan naar de skeletcollecties, in andere niet. De recenter opgegraven collecties hebben doorgaans het verplichte assessment gehad. Bij oudere collecties is dit niet noodzakelijk het geval. We beoordeelden wat er al was gedaan: een assessment (een evaluatie van wat de collectie inhoudt en de mogelijkheden voor verder onderzoek), basisanalyse, vervolgonderzoek of helemaal geen onderzoek (Figuur 4.15). Wat deze basisanalyse inhoudt is heel erg gevarieerd. Vervolgonderzoek wordt zelden wetenschappelijk gepubliceerd. Van 158 gevallen was niet bekend of er onderzoek was gedaan en bij 67 collecties was helemaal geen onderzoek gedaan. Dit is erg jammer, want skeletverzamelingen kunnen alleen echt nuttig zijn als ze worden opgeslagen wanneer ze daadwerkelijk voor onderzoek worden gebruikt.

Gelukkig was er bij 306 collecties basisanalyse onderzoek gedaan en bij 113 een assessment. De compleetheid van de assessments en fundamenteel onderzoek varieert enorm. Soms werd maar een deel bestudeerd en soms werd niets gepubliceerd waardoor de kennis niet volledig is. In sommige gevallen gaat het over heel oude studies en kunnen nieuwere methoden in de toekomst betere inzichten geven. Van degenen met een assessment hebben zijn er 104 waarop ook vervolgonderzoek is uitgevoerd. In het geval dat er publicaties aanwezig zijn over de collecties werden de referenties opgenomen in de database.

4.3 Besluit

De database heeft aangetoond dat er een enorme rijkheid bestaat aan collecties met menselijk resten binnen Vlaanderen en dat de overgrote meerderheid hiervan beschikbaar is voor onderzoek. Deze spannen van de pre-historie tot de 20ste eeuw en kunnen een bron zijn van informatie om het leven van de mens doorheen de Vlaamse geschiedenis beter te begrijpen. Zeker wanneer men zich realiseert dat voor het grootste deel van onze geschiedenis enkel de elite en de clerus schriftelijke bronnen naliet, dan kunnen de skeletresten samen met het archeologisch materiaal van alle geledingen van de maatschappij het verhaal van onze voorouders vertellen. Deze collecties zijn cruciaal want ze zijn het directe bewijs van de mens die in die periode leefde. Maar, ze kunnen deze rol enkel vervullen wanneer ze bewaard worden, beschikbaar zijn voor onderzoek en ze over de nodige documentatie beschikken.

Uit de MEMOR database is duidelijk geworden dat voor slechts de helft van de collecties de opgravingsdocumentatie beschikbaar is en in slechts 25% van de gevallen de skeletfiches die ingevuld werden in het veld ter plekke aanwezig zijn ter consultatie. Dit is bijzonder jammer aangezien documentatie cruciaal is in het begrijpen van de begrafenisrituelen. Uiteraard is door het verdrag van Malta, de deponering van de resten strenger geworden en wordt de bijhorende documentatie samen met een assessment en het veldrapport ingediend bij het Agentschap Onroerend Erfgoed.

In de toekomst kan de MEMOR database verder uitgebreid worden met skeletcollecties uit nieuwe opgravingen en uit andere regio's. Als onderdeel van het syntheseproject ALLIMENT wordt de database reeds verrijkt met middeleeuwse zooarcheologische collecties en is er potentieel voor uitbreiding naar andere materiaalcategorieën.

Appendix 1

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Wervikstraat, Geluwe, Wervik	1-10	Not available	CWCG (Commonwealth War Graves Commission)	Six soldiers found during an archaeological excavation. Soldiers found in pit.
Sint-Martinuskerk, Aarsele-dorp, Aarsele	101-500	Available	stad Tielt	135 skeletons excavated on the burial ground, 42 analysed.
Sint-Martinuskerk, Aarsele-dorp, Aarsele	10-50	No access to repository	stad Tielt	26 skeletons excavated during trial trenches.
Sint-Laurentiuskerk, Sint-Laurentiusstraat, Betekom, Begijnendijk	101-500	Available	Unknown	Excavation around the Sint-Laurentiuschurch, 162 skeletons where excavated and 100 were analyzed
Allerheiligenklooster van de Augustijnen, Kammenstraat, Antwerpen	1-10		Unknown	1 roman cremation was found
Ringweg, Brecht	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	two cremation pits found
Kapelstuk, Koolkerke, Brugge	1-10	Unknown	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Accidental find of 2 skeletons dated between 1480-1650 during construction works in 2006.
Sint-Bavokerk, Sint-Bavoplein, Boechout	51-100	Available	BAAC Vlaanderen	Excavation of the cemetery around the Sint-Bavochurch. 69 skeletons excavated, 27 analysed.
Zwartzusterklooster, Vlasmart, Dendermonde	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Unexpected find of 2 skeletons found in a pit during an excavation.
Viergemeet, Beveren	1-10	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	Early Iron Age cremation found during excavation.
Minnemeers, Gent	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	One isolated skeleton found in coffin
Sint-Janskerk, Bruggestraat, Poperinge		Available	BAAC Vlaanderen	152 skeletons excavated, 28 situated in a (potential) black plague mass grave
Lostraat, Aalter	1-10	Not available	Unknown	Six Roman cremations
Elzenveld, Lange Gasthuisstraat, Antwerpen	Unknown	No access to repository	Unknown	Trial pits and drills next to 13th century hospital and 15th century chapel. Only disturbed skeletal remains found (not in context)
De Montstraat, Ieper	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	2 isolated skeletons found from the 15-16th Century
Steenberg, Floris Primstraat, Grobbendonk	1-10	Available	AOE Agentschap Onroerend Erfgoed)	During an archaeological prospection four traces were found. One of them contained human remains from an adult dated in the Iron Age or Roman Time based on ceramics. No coffin was recognized. The few bones were in bad condition.
Heilige Geestkapel, Kattestraat 30, Aalst	1-10		Unknown	2 unexpected skeletons found during the excavation of a chapel.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Kerkstraat, Damme	10-50		Unknown	At least 19 individuals from 6 different burial vaults

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Karmelietenklooster, Hopmarkt, Aalst	101-500		AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Excavation (2004-2005) of the Hopmarkt with rural traces pre-dating the Carmelite monastery and habitations lasting till WWII. 238 coffin burials and burial vaults were found
Karmelietenklooster, Hopmarkt, Aalst	101-500	Available	SOLVA	Excavation (2011) following former research. Rural traces pre-dating the Carmelite monastery and habitations lasting till WWII were found. 160 burials were found
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Kerkplein, Deinze	51-100	Available	Archeocentrum Velzeke	96 individuals unearthed from the churchyard of the Onze-Lieve-Vrouwekerk of Deinze, dating from 1200-1860 AD
Allerheiligenklooster van de Augustijnen, Kammenstraat, Antwerpen	10-50		Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	31 skeletons from the monastery phase were found (2002). The skeletons were buried in coffins in the ground, in an ossuary and in burial vaults.
Sint-Augustijnkerk, Kammenstraat, Antwerpen	10-50	Not available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Two trenches were dug in the Saint-Augustinechurch (2004). 30 coffin burials and 4 burial vaults were found.
Bazel-Weispoel, Weispoel, Kruibeke	1-10	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	5 Gallo-Roman cremations (brandrestengraven) found during an excavation
Sint-Martinuskerk, Priester Daensplein, Aalst	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	70 burials were found in the church
Woestijne, Aalter	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Cremations from the Bronze age, Iron Age and Roman Age
Sint-Laurentiuskerk, Sint-Laurentiusstraat, Betekom, Begijnendijk		Not available	Not collected	Trial trenches on the north and south side of the Sint-Laurentiuschurch, 16 skeletons were found and an excavation was advised.
Sint-Gorikskerk and Magdalenakerk, Lierput, Kobbegem, Asse	1-10	Available	Agilas	3 skeletons and loose material were found during a supervision of pipeline works around the Sint-Goriks and Magdalenakerk
Krokegemseweg, Asse	10-50	Available	Agilas, AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	8 Roman cremation deposits, 8 Merovingian graves, 4 with corpse shadow, and 4 with no remanence of the body.
Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Excavation in 1990 of the area around the former hospital and abbey. 2 tomb burials and 2 coffin burials, where excavated.
Sint-Jacobskerk, Lange Nieuwstraat, Antwerpen	1-10	Available	Stad Antwerpen	4 skeletons were found in the church
Ordamstraat, Antwerpen	Unknown	Not available	Unknown	Unexpected loose human bones were found in a pit during construction works.
Priestelstraat, Asse	10-50	Available	Client (opdrachtgever)	11 Roman cremations
Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Excavation in 1990 of the area around the former hospital and abbey. 2 tomb burials and 2 coffin burials, where excavated.
Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent	1-10	No access to repository	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Excavation in 2005-2006 where 2 skeletons were found around the old abbey.
Sint-Joriskerk, Maarschalk Gerardstraat, Antwerpen	10-50	Available	Stad Antwerpen	16 unexpected skeletons were found during pipeline works

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Pauluskerk, Sint-Paulusstraat, Antwerpen	Unknown	Available	Stad Antwerpen	An unknown but very big number of skeletons found during excavation of the choir (1995-1996). They were buried in burial chambers, coffins and in ossuaria
Sint-Pauluskerk, Sint-Paulusstraat, Antwerpen	51-100	Available	Stad Antwerpen	70 skeletons were found in burial vaults during the search for the former Roman choir.
Abdij van Hemelsdale, Archeologisch Site-Museum, Vladslostraat, Werken, Kortemark	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed), Archeologisch Site-Museum Werken	During excavations looking for the former Abdij van Hemelsdale (2004), on the grounds of the Archeologisch Site-museum, traces of the monastery were found together with 24 burials
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Jan Van Ophemstraat, Aarschot	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In and around the church an unknown amount of coffin and vault burials were found.
Abdij van Affligem, Abdijstraat, Hekelgem, Affligem	Unknown	Not available	Unknown	An unknown amount of burials from the period of the monastery were found.
Abdij van Hemelsdale, Vladslostraat, Werken, Kortemark	1-10	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	One coffin burial was found during the excavation of the trial trenches. It dates from the period the abbey was in use.
Sint-Hubertuskerk, Tervuursesteenweg, Elewijt, Zemst	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Loose human bones were found in the church. None could be related to a burial
Sint-Martinuskerk, Leprozerie, Konijnenbergstraat, Eliksem, Landen	Unknown	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	Unexpected skeletons were found during construction works. It might be the graveyard of a leper house. No coffins found. A few ossuaries present.
Bunders, Ellikom, Oudsbergen	Unknown	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	A few Iron Age urns with cremated human remains were found unexpectedly.
Sint-Salvatorabdij, Castrum van Ename, Sint-Salvatorsstraat, Ename, Oudenaarde	101-500	Available	Erfgoedsite Ename	During the years-long excavation at the Sint-Salvatorabdij, at the location of the castrum, a few coffin burials, burials in brick burial vaults and loose burials were found. The traces are dated from the Stone Age on, but the burials are all from the Middle Ages or Modern Times and related to the monastery..
Sint-Laurentiuskerk, Enameplein, Ename, Oudenaarde	101-500	Available	Erfgoedsite Ename	180 skeletons of all ages and sexes were found in the Sint-Laurentiuskerk. One was buried in a decorated burial vault.
Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent	10-50	Partially available due to rejection	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Next to the former Bijlokehospitaal 19 skeletons were found (2015) together with remains of the abbey. 8 were buried in coffins and 11 in groups. One burial vault was recognized. No exact dating was possible
Kerkstraat, Gentbrugge, Gent	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	An unexpected, isolated skeleton was found on his belly during the excavation in a waste pit
Speelplaats, Hunnegem, Gasthuisstraat, Geraardsbergen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Next to the former priory and next to the church, on a schoolyard, 2 skeletons were found in a trench. They are part of the former burial ground.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Baafskathedraal, Sint-Baafsplein, Gent	1001+	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent),UGent	In the crypt of the cathedral and around it, in the former churchyard, 1019 skeletons of all ages and sexes were found. There were individual and multiple burials, in coffins or not. A few were identified as clergy. The excavation is not over yet, new individuals could be added.
Falconklooster, Falconplein, Antwerpen	101-500	Available	Stad Antwerpen	The 110 skeletons were found in the church and under the walls of the former monastery. All ages present.
Botermarkt, Gent	1-10	Not available	Unknown	Description In 1997, during an excavation, a few brick walls were found next to a Roman cremation, dating from the 1st century
Onze-Lieve-Vrouwerk, Sint-Pietersplein, Gent	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Although traces from the Stone Age on were found, the burials were linked to the location of the former abbeychurch. 7 burials were found. Three children and 4 adults were buried in graves coated with chalk
Onze-Lieve-Vrouwerk, Sint-Pietersplein, Twekerkenstraat, Gent	101-500	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	291 individuals were found in the former churchyard of the Onze-Lieve-Vrouwerk and inside the church. Possibly part of them is older then the church. Many different types of graves were found.
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Waterstraat, Bilzen	10-50		Unknown	Road works in 1958 where at least 10 coffin burials where found as well as a tree trunk burial (boomstamgraf) in a grave vault.
Kerkstraat, Hoeselt	51-100	Available	Condor	58 merovingian burials and ossuaria were found between traces from the Roman Age on.
Sint-Veerlekerk, Oude Vismijn, Sint-Veerleplein, Gent	Unknown	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Different fases of 2 former Sint-Veerlekerken were found (2007). Coffin burials as wel als burial vaults were discovered. Individual burials as wel as multiple burials and ossuaria were present.
Sint-Veerlekerk, Oude Vismijn, Sint-Veerleplein, Gent	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Next to the remains of the old remains of the Sint-Veerlekerk part of the old churchyard was found (1999). Ca. 50 skeletons were studied. All ages and sexes were represented and buried in coffins.
Sint-Niklaaskerk, Korenmarkt, Klein Turkije, Gent	Unknown	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Next to unidentified walls and walls af the former church yard, a few coffin burials were found. One of them was found under the foundations of the church and dated in the 11th or 12th century. A few were linked to the old churchyard.
Sint-Martinuskerk, Sint- Evermarusstraat, Rutten, Tongeren	1-10	Available	Kerkfabriek Sint-Martinus Rutten (client)	During the excavation in the Sint-Martinuskerk different fases of the church were found along with a few burial vaults and stone sarcophagus. A few loose bones, 9 adults and a baby were found. Not all the skeletons were completely preserved.
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Bilzen	1-10	Not available	Unknown	Excavation in 1974 where 3 skeletons were found (likely related to the Sint-Amorchurch); one East-West, one West-East and one in a sarcophagus.
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Bilzen	10-50	No access to repository	Unknown	Excavation in 2000. 12 skeletons excavated that belonged to the graveyard of the Sint-Amorkerk.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
De Oude Abdij, Drongenplein, Drongen, Gent	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Next to remains of the old abbey, in the former churchyard, 8 individuals were found in a trial pit. All were coffin burials. The bones weren't in a very good condition
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Waterstraat, Bilzen	51-100		Unknown	Excavation in 2006 where 68 skeletons were found with 9 tree trunk burials (boomstamgraf, Carolingian period) and 23 secondary burials.
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Bilzen	1-10		Unknown	Excavation in 1979. 6 graves were excavated inside the remnants of the Onze-Lieve-Vrouwekerk with 2 potential children graves and 1 sarcophagus (mixed skeletons).
Sint-Baafsabdij, Oostenrijkersstraat, Gent	101-500	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	About 200 skeletons were found in a former burial ground. A few were buried in pits covered with stones. The other were coffin burials. All ages and sexes were found as well as individual and multiple burials. Some ossuaria were found too.
Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Bilzen	10-50	Available	IOED Oost-Haspengouw en Voeren (IOEDOost)	Excavation in 2015. 49 skeletons were found, possibly connected to the Sint-Amorkerk. The oldest graves were dated between 975 and 116 AD. the youngest grave dates to the 17th Century.
Goed te Cootele, Heidestraat, Gontrode, Melle	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	3 Roman cremations were found on a moat site from the Middle Ages.
Sint-Mauritiuskerk, Camille Huysmansplein, Marktplaats, Deken Aquayplein, Bilzen	101-500		Unknown	Excavation in 2005-2006. 202 coffin burials and a charnel pit were excavated around the Sint-Mauritiuskerk. Only 1 archaeological level was excavated.
Steenberg, Floris Primstraat, Grobbendonk	51-100	Available	All-Archeo	During the excavation, in two zones, one of them contained a cremation burial. In the second zone 36 cremation burials without urns, 13 cremation burials with urns and 12 urn burials were found.
Sint-Mauritiuskerk, Markt, Bilzen	1-10	Not available	Unknown	During construction works in 1905 and renovation works in 1993. 2 burial vaults were found; one skeleton was found in a part of the burial vault, this coffin (and skeleton) was disturbed in 1905. The other vault was kept closed.
Sint-Bavokerk, Sint-Bavoplein, Boechout	Unknown		Unknown	Excavation in 2006 due to restoration works in the Sint-Bavochurch, several skeletons found well as charnel (commingled remains)..
Sint-Martinusbasiliek, Grote Markt, Halle	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In a small trench under the tower of the basilic (2004-2005), a few skeletons were found buried on top of each other. A lot of disrupted graves were found too.
Steenberg, Wijngaardstraat, Grobbendonk	Unknown	Available	CRUMBEL	During construction works cremation remanence and ceramics were found.
Sint-Martinusbasiliek, Grote Markt, Halle	1-10	Available	Kerkfabriek Sint-Martinus Halle (client)	Next to remains of the former fuses of the basilic, 7 disrupted coffin burials were found. One pit was filled with loose bones.
Geerstraat, Eksel, Hechtel-Eksel	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Next to medieval settlements an isolated burial was found. The bones of the male adult were in a bad condition.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Pieter-In-De-Bandenkerk, Marktplaats, Serpentestraat, Nederbrakel, Brakel	101-500	Available	SOLVA	335 skeletons excavated in 2014. These graves are part of the graveyard connected to the church.
Rosalinde, Ruien, Hazestraat, Kapellestraat, Nieuwstraat, Kluisbergen	1-10	Available	SOLVA	Six Roman cremations were found next to settlements.
Onze-Lieve-ter-Rivieren klooster, Pater Lambertusstraat, Bree	1-10	Available	Stadsmuseum Bree	Several disturbed remains were found (number unknown but described as few) inside the church remnants of the old cloister, one complete skeletons was found inside the church.
Sint-Quintinuskerk, Heesstraat, Hees, Bilzen	10-50	Available	ARON	About 40 burials connected to the former Sint-Quintinuskerk were found. A few had a different orientation and can be connected to an earlier church.
Augustijnenklooster, Fraikinstraat, Herentals	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During construction works a burial vault with 3 skeletons related to the former Augustijnenklooster was discovered.
the old Abdij van Zwijveke churchyard, Zwijvekouter, endermonde	1-10		Unknown	6 or 7 individuals from the southern part of the former churchyard, presumably of the same context as the rest of the collection from the churchyard.
Nierlenders, Nierlendersstraat, Van den Nestlaan, Broechem, Ranst	101-500	Not available		Merovingian graveyard. Inhumations: 510 human remains found (excavation 2001-2003 and 2007-2010 together); 438 inhumations and 75 cremations. The inhumation burials were all silhouettes burials (lijkschaduw).
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	About 30 cremations were found, all containing urns.
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During this campaign 2 cremations with urns were found in a Roman settlement.
Burg, Brugge	1-10	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	One skeleton found during sewage works, no traces of a coffin and the grave was disturbed.
Burg, Brugge	10-50	Unknown	Unknown	Trial trenches in 1984 where several graves were found that can be connected to the Sint-Donaasklooster and cathedral.
Sint-Alexiusbegijnhof, Dendermonde	10-50	Available	Unknown	24 individuals from the courtyard of the beguinage, possibly from the end of the 16th century. It is suspected that a part of the deceased may be victims of the black plague.
Niekerkestraat, Nieuwkerke, Heuvelland	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	2 unexpected coffin burials were found during street works, under the pavement.
Pandreitje, Gevangenisstraat, Brugge	101-500	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Excavation in 2000 of the former graveyard of the cloister where 247 skeletons were excavated dating around the 15th Century. Gravestones found as well.
the old Abdij van Zwijveke church, Zwijvekouter, Dendermonde	Unknown		Unknown	An unknown number of individuals from the former abbey church, possibly dated in the 14th-15th century.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
the old Abdij van Zwijveke court and churchyard, Zwijvekouter, Dendermonde	10-50		Unknown	36 individuals, 9 of which belonged to the original churchyard and 27 were discovered at the western facade of the remaining building.
Priorij van Groenendaal, Duboislaan, Hoeilaart	1-10	Available	ABO	7 individuals were found in between the foundations of the choir in a raised soil layer.
Sint-Michielskerk, Markt, Hoogstraat, Bree	10-50	Available	Studiebureau Archeologie	Excavation in 2018, the level was restricted to just 70 cm below the surface. 20 graves were found inside the church as well as commingled remains.
Sint-Alexiusbegijnhof, Dendermonde	10-50	Available	Unknown	Around 30 individuals from the courtyard of the beguinage. The research on the skeletons has not been published yet.
Kazernelaan, Helchteren, Houthalen-Helchteren	1-10	Not available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	2 unexpected Wehrmacht-soldiers found together with their gear. They died during the battle for the Albertkanaal. One died of a grenade impact, the other was shot.
Nierlenders, Nierlendersstraat, Van den Nestlaan, Broechem, Ranst	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Merovingian graveyard. Cremations: 510 human remains found (excavation 2001-2003 and 2007-2010 together); 75 cremations and 438 inhumations.
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	8 cremations were found in a Roman settlement.
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During the campaign 142 cremations were found next to traces from the Metal Ages and Roman Age. The graves were scattered over the zone.
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	1-10		Unknown	After an urn was found by accident, a second one was found during following research.
Landwijkbroek, Grote Baan, Winningweg, Donk, Herk-de-Stad	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	2 coffin burials were found in a Roman settlement. Only one had remaining bones, the other was only a silhouette burial.
Sint-Salvatorskathedraal, Sint-Salvatorskoorstraat, Brugge	Unknown	Unknown	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Excavation in the Sint-Salvatorskathedraal where commingled remains were found as well as burial vaults (left in situ).
Herbert Hooverplein, Leuven	1-10	Unknown	Stad Leuven	Commingled remains found in a feature and out of context during an archaeological surveillance of the construction works.
Sint-Pauluskerk, Dorpstraat, Lanklaar, Dilsen-Stokkem	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Excavation in 2017 of the foundations of the former Sint-Pauluskerk where 33 skeletons were excavated.
Abdij van Park, Leuven	10-50	Available	Stad Leuven	In the southeast of the abbeychurch 20 skeletons were excavated. This is probably the graveyard of the familiars.
Herbert Hooverplein, Leuven	Unknown	Not available	Unknown	Commingled remains found in debris layer during construction works with no archaeological supervision. The remains probably originate from the Sint-Michielskerk.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven		Not available		Several skeletons found during construction works in 1991 around the Sint-Pieterskathedraal, these were chucked away by the building company.
Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk, Dorp, Hofstade, Aalst	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	12 skeletons in good and bad condition were found in the Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk. Some are dated before the Roman apse. 9 skeletons can be associated with the Romanesque, Gothic or later church phases. 2 of these burials are certainly post-Romanesque. No coffin outlines were recognized.
the Burcht van de Heren van Dendermonde, Grote Markt, Dendermonde	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	24 individuals from the churchyard of the 10th century fortress. The individuals, both man, woman and children, were found in mostly wooden burial vaults. Two burial vaults were made of stone. Because of the clay soil the skeletons and remnants of the burial vaults were perfectly preserved.
De Meersen, Sint-Niklaaskerk, Sint-Jansstraat, Ieper (test trenches)	1-10	Available	Client (opdrachtgever)	After an archaeological prospection 10 coffin burials were found and three were excavated. They are connected to a burial ground around the Sint-Niklaaskerk dated in the Middle Ages.
Kleine Poezelstraat, Boezinge, Ieper	1-10	Available	GATE	5 cremations were found and already excavated. They could not be dated.
Sint-Agathakerk, Sint-Agathastraat, Sint-Agatha-Rode, Huldenberg	1-10	Available	Studiebureau Archeologie	3 skeletons in coffin burials, oriented west, were found next to remains of the former churches.
Sint-Agathakerk, Sint-Agathastraat, Sint-Agatha-Rode, Huldenberg	1-10	Available	Studiebureau Archeologie	4 skeletons in coffin burials, oriented west, were found next to remains of the former churches.
Birgitiessenklooster Maria Troon, Dendermonde	51-100	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Cemetery associated with the convent of the Birgitiessen, which was partially excavated. The burials included both single and multiple burials. The cemetery was located in the cloister garden and is associated with an emergency burial ground and plague victims based on historical sources, which mention the convent was used as a plague house in the 16th century.
Kleine Poezelstraat, Boezinge, Ieper	1-10	Available	GATE	2 possible individuals dating from WWI were found in a grave and in a bomb crater.
Cross Roads Farm, Moortelweg, Sint-Jan, Ieper	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	3 skeletons were found on top of each other next to traces of WWI, together with parts of their uniforms and equipment. The first 3 were buried and a 4th was found scattered in a bomb crater.
Nieuwerck, Antwerpen	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Disturbed human remains found during construction work in the garden of the Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen
Picanol, Kattenkerkhof, Weverijstraat, Ieper	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 unexpected skeleton was found in between former traces of habitation and disturbances.
Waterhoek, Melden, Oudenaarde	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Plural burial of two individuals within a settlement site

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Minderbroedersklooster, Diest	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Collection of unknown amount of individuals from the former courtyard of the 13th-17th century monastery of the Minderbroeders.
Sint-Clemenskerk, Clemensstraat, Klemskerke, De Haan	1-10	Unknown	Kerkfabriek Sint-Clemens	In between the 3 former fases of the church, 12 burial chambers and a few individual coffin burials were found. Only 4 chambers and 7 skeletons were excavated.
Partisaensberg, Hoge Rielen, Kasterlee	1-10	Unknown	Unknown	3 cremations were found while excavating 3 little hills near the Partisaensberg.
Tuinwijk, Diksmuide	1-10	Unknown	ADEDE	The fragments of a skull, right shoulderblade and lower legs of presumably a French or Belgian Soldier, found at a WOI battlefield. The remains were found in anatomical position in a highly disturbed pit, of which it is believed to have been a grave.
Partisaensberg, Hoge Rielen, Kasterlee	1-10	Not available	Unknown	A burial from a suicidal 'Partisan' from the early 18th century was found in the middle of the Partisaensberg.
Italiëlei/Kipdorpbrug, Antwerpen	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Two skeletons from a simultaneous deposition within the old fortifications around the city of Antwerp
Partisaensberg, Hoge Rielen, Kasterlee	1-10	Not available	Unknown	An urn with burned remains was found in a cremation in the Partisaensberg.
Partisaensberg, Hoge Rielen, Kasterlee	1-10	Available	Museum Taxandria, Turnhout	2 urns were found near the Partisaensberg by accident by a farmer.
Dorperheide, Kettingbrugweg, Kaulille, Bocholt	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Urnfield in between 12 burial mounds. 2 urns came from the burial mounds, 35 urns were found around them.
De Breyne Peellaertstraat 12, Diksmuide	Unknown	Unknown	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Commingle remains from a 16th century charnel, mainly consisting of long bones. The human remains are presumed to be originating from a cleared out churchyard elsewhere in the city, but this was not yet confirmed by any research.
Sint-Martinuskerk, Moorsel, Aalst	1-10	Available	SOLVA	Human remains from within the Sint-Martinuskerk in Moorsel (Aalst)
Sint-Gorikskerk, Torenhof, Kobbegem, Asse	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	An unknown amount of coffin burials, half of them children, were excavated on the site of the former Sint-Gorikskerk.
Abdij van Boudelo, Klein-Sinaai, Stekene	51-100	Unknown	Unknown	During the excavation of the former burial ground of the Abdij van Boudelo a minimum of 72 skeletons were found. 2 foetusses were buried in a pot and minimum 70 individuals were found in ossuaria. The amount of coffin burials is not known.
Graaf Karel de Goedelaan, Kortrijk	101-500	Available	Trezoor	217 coffin burials and 2 ossuaria were found on a former burial ground.
Morinnestraat, Kortrijk	1-10	Available	Trezoor	1 Roman cremation was found.
Town hall, Grote Markt, Diksmuide	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	An unknown amount of human remains from the former churchyard of the medieval Sint-Niklaaskerk. This part of the churchyard was highly disturbed and it is not known how many burials and in what context they were discovered.
Diepestraat, Wortegem, Wortegem-Petegem	1-10	Available	SOLVA	5 Roman cremations were found next to a road and ditches from the same period.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
De Kommel, Haagdoorn, Dilsen-Stokkem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Two individuals from two Merovingian burials of the 7th century, found next to a Roman Vicus. Based on the materials and grave goods it is possibly a male and a female burial. Analysis of the human remains should confirm this but is not (yet) published.
Abdij van Herkenrode, Kuringen, Hasselt	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In the chapter house of the abbey, 19 burials were found. A few burial vaults with skeletons were discovered. In one of the basements, loose bone was found. Next to the abbey there was a burial ground present with about 30 coffin burials.
De Kommel, Haagdoorn, Dilsen-Stokkem	Unknown	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Some loose bones found during a field mapping of De Kommel in the eighties. The bones were not found in anatomical position and are probably disturbed due to the use of the field as agricultural land. The exact location where the bones were found is not known.
Zinkfabriek, Heulentakstraat, Dilsen-Stokkem	Unknown	Unknown	Unknown	Presumably non collected human cremations from a iron age urnfield.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge	1-10	Available	Ruben Willaert	Excavation inside the church in 2012. Multiple burial vaults were found (in situ preservation), 15 coffin burial (one neonate) and 2 commingled pits were registered.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge	10-50	Not available	Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge	Excavation in the church in 1979 for the re-installments of the splendor tomb (praalgraf) of Maria van Bourgondië en Karel de Stoute. The excavation unearthed 17 burial vaults including the one of Maria van Bourgondië with the heart urn of Filip de Schone.
Kerkvoetpad, Dilsen-Stokkem	1-10	Available	Unknown	One iron age or Roman cremation, possibly buried in an organic container, like cloth or skin. Physical and chemical analysis of the remains has not yet been executed or published.
Oud Sint-Janshospitaal, Mariastraat, Brugge	10-50	Unknown	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Omeland)	Excavation in 1983 in the chapel of the old Sint-Janshospital where 30 brick burials were found dating in the 13th-18th century.
VTN-project, Heurnedelle, Heers	1-10	Not available	Unknown	Cremated remains form possibly a metal or Roman age burial. the remains were lost after the excavation, so no further research was conducted.
VTN-project, Wijgmaalsesteenweg, Leuven	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Cremated human remains of at least one adult between 20 and 40 years old. It was not possible to deduct a sex estimation.
Pamelenstraat, Bunsbeek, Glabbeek	1-10	Not available	CWCG (Commonwealth War Graves Commission)	Excavation in 2016 of a crash site where a Lancaster NN775 plane crashed during World War II (5 march 1945). The remains of 4 individuals (crew members) were retrieved.
VTN-project, Zeelaan, Dudzele	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Commingled remains of at least 3 individuals, an man between 40-45 years, a woman between 30-35 years and a adolescent between 13-14 years. The bones were dated in the 7th-9th century and believed to be from a late Merovingian origin.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
De Kluis, Korte Maagdenstraat, Mechelen	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During the excavation in the house a coffin burial was found inside the former Sint-Pieterskerk.
Galgstraat, Kapellekouter, Kruishoutem, Kruisem	101-500	Unknown	Unknown	Next to a possible Roman grave without human remains about 230 coffin burials from the Carolingian period on were found. Half of them were disturbed.
Sint-Amanduskerk, Kwaremontplein, Kwaremont, Kluisbergen	10-50	Available	Monument Vandekerckhove	During excavations in and around the Sint-Amanduskerk, 13 coffin burials were found with a West-East orientation, 1 with an East-West orientation. Only parts of the skeletons could be excavated due to the narrowness of the trenches.
Minderbroederklooster, Boomgaardstraat, Maaseik	Unknown		AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During construction works a few loose human bones were found.
Sint-Catharinakerk, Grote Kerkstraat, Maaseik	Unknown	Available		73 pieces of loose human bones were found while renewing the entrance stairs of the church.
VTN-project, Stoofweg, Sijsele	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	13 cremations from a Roman burial ground. Further research of the remains did not deliver any results.
Sint-Romboutskathedraal, Onder-Den-Toren, Mechelen	Unknown	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	3 coffin burials were found in the burial vault of the Lybaert family. Next to those, 6 other burials were found. 2 were not excavated. 3 coffin burials were found in the burial vault of the Lybaert family. Next to those, 6 other burials were found. There were also relics and likely disarticulated bones.
Sint-Janskerk, Sint-Janskerkhof, Mechelen	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	An unexpected burial vault with two coffin burials and loose bones were found in the Sint-Janskerk. One of the two coffins was buried later.
Mijnplein, Oostende	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Around 47 individuals from a postmedieval graveyard in the city centre of Ostend. Among these individuals are victims of the Spanish Siege of Ostend (1601-1604).
Predikherenklooster, Goswin de Stassartstraat, Mechelen	Unknown	Available	Studiebureau Archeologie	A few loose bones were found on the grounds of the Predikherenklooster between the remains of the monastery and medieval housing.
Ziekeliedenklooster, Moensstraat, Mechelen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	During the archaeological prospection 2 coffin burials were found. They were probably part of a burial ground in the monastic gardens. Not clear if they are linked to the monastery or the hospital.
Wittenonnenstraat, Oostende	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	3 individuals without any context or data. Due to high disturbances of the site, no archaeological research was conducted.
Ziekeliedenklooster, Moensstraat, Mechelen	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During the excavation an unknown amount of human remains were found. Possibly belonging to the burial ground of the monastery.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Visserskaai, Oostende	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	7 individuals from a massgrave, located in the 'Spanish' stronghold, and 3 individuals, possibly from 3 individual coffin burials, located in the 'Peckels' stronghold. These individuals were victims of the Spanish Siege of Ostend in 1601-1604.
's Gravendreef, Nazareth	10-50	Available	Client (opdrachtgever)	Remains of 26 cremations from a Roman burial ground. The cremations were found in pit burials scattered through the site. In the same burial ground a silhouette burial was discovered, so no remains were recovered.
Galgenheide, Zittaart, Meerhout	10-50	Available	CRUMBEL	After 1968 cremated remains and urnfragments were found during plowing, an excavation was held. During the excavation of 1971, 14 cremations were found. 3 contained urns.
Axxes-project, Merelbeke	Unknown	Unknown	Unknown	Cremated remains from a bronze age burial mound. The remains were discovered in a charcoal-rich layer. The remains were not further researched and it is not known if these remains were human or animal.
Oude Abdij, Drongen	1-10	Available	Hembyse Archeologie	Two fragments of human remains, a piece of a vertebrae and a joint head. The remains were found scattered in the ground and are presumably from the former monastic graveyard which was disbanded and relocated on higher ground in 1842.
Dieterenbank, Veldwezelt, Lanaken	1-10	Available	IOED Oost-Haspengouw en Voeren (IOEDOost)	During construction works in 2006 the remains of around 4 individuals and commingled remains, probably relating to a mass grave (Slag van Lafelt of Beleg van Maastricht).
Berchemweg, Melden, Oudenaarde	1-10	Unknown	Unknown	One skeleton was found in a pit burial between Roman traces. Possibly it's dated in the Middle Ages.
Sint-Ermelindiskerk, Sint-Laurentiusstraat, Meldert, Hoegaarden	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In the Sint-Ermelindiskerk a lot of loose bones from disrupted graves were found between the remains of the former churchfases. 20 complete skeletons were studied.
Zonnebekestraat, Langemark, Langemark-Poelkapelle	1-10	Not available	Unknown	During trail pits in 2009 human remains (lower leg) from WWI were found in a bomb crater.
Sint-Willibrorduskerk, Zelemsebaan, Meldert, Lummen	10-50	Available	Studiebureau Archeologie	13 full skeletons were discovered in coffin burials between the remains of the former fases of the Sint-Willibrorduskerk together with a lot of loose bones. One was buried in a burial vault.
Steenovenstraat, Kuurne	1-10	Available	Ruben Willaert	A burial ground with 3 cremations was found.
Dames van Maria basisschool, Sint-Martensplein, Aalst	1-10	Available	Ruben Willaert	5 unexpected skeletons were found not far from the Sint-Martinuskerk on the school playground. Probably a part of the former churchyard. At least 2 are not buried in coffins.
Annuntiaten- en Theresianenklooster, Louis D'Haeseleerstraat, Aalst	101-500	Available	All-Archeo	Next to traces of the development of the city and of the Annuntiatenklooster about 200 coffin burials were found. 165 were conserved well enough to be studied.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Eke-Molen, Nazareth	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	5 to 6 cremations from a Roman burial ground.
Elzenveld, Lange Gasthuisstraat, Antwerpen	101-500	Available	RAAP	226 skeletons found next to a 15th century chapel and a 13th century hospital
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Dorpsstraat, Leffinge, Middelkerke	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Excavation in 1999 where 63 skeletons (coffin burials and brick vaults) were excavated inside the church.
Falconhof, Falcontinnenklooster, Falconrui, Antwerpen	101-500	Available	Stad Antwerpen	In a ditch from the period of the monastery a lot of loose bones were found. Complete skeletons were found in individual and multiple burial vaults. Some of them could be identified. Single coffin burials were found too. A total of 103 individuals were discovered, 50 of them analysed.
Sint-Jan, Ieper (Hooge Siecken)	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	154 skeletons were found associated with a leprosarium, during excavations behind the Sint-Jan-Baptistkerk.
Meenseweg, Ieper	10-50	Unknown	RAAP	On a WWI tank burial, the remains of 11 soldiers were found.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Dorpsstraat, Leffinge, Middelkerke	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	No (online) details known besides that there were 60 individuals.
Dronckaertstraat, Menen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	A pyre with 2/3 individuals and a cremation were found during the excavation.
Dronckaertstraat, Menen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	1 pit burial with a partial skeleton. The rest of the bones were found in a nearby pit.
Schoolstraat, Melsele, Beveren	1-10	Available	CRUMBEL	2 cremations are dated in the Roman Age.
De Zathe, Nieuwpoort	51-100	Available	RAAP	58 individuals from a postmedieval graveyard outside the 15th century city walls of Nieuwpoort. All the individuals were found in individual coffin burials without any overcuts.
Lelieboomgaardenstraat, Erps-Kwerps, Kortenberg	10-50	Available	IOED Asse	Excavation from 1987-1989 of the Merovingian burial ground (situated in the ruins of a roman villa) where 39 skeletons were excavated.
Sint-Gudulakerk, Lindestraat, Merchtem, Hamme	1-10	Available	Studiebureau Archeologie	4 traces of graves and 1 baby skeleton buried in a coffin possibly in a shroud were found in the Sint-Gudulakerk.
Burgemeester Maenhautstraat, Lemberge, Merelbeke	10-50	Unknown	Unknown	Excavation of burial ground in 2016 where in total 41 cremations were found: 9 cremations from the late bronze age and 31 roman cremations. 5 grave circles from the neolithicum were excavated as well but no bone was present here.
Burgemeester Maenhautstraat, Lemberge, Merelbeke	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Trial pits in 2014 where 6 (probably roman) cremations were excavated.
Nijverheidstraat, Sint-Laurentiuskerk, Nieuwpoort	501-1000	Available	Ruben Willaert	549 individuals from the medieval churchyard of the Sint-Laurentiuschurch. All the individuals were found in individual coffin burials and were presumably buried in a shroud. This collection presumably consist of both the individuals unearthed during the prospection in 2014 and the exccation in 2015.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Caritas, Poelstraat, Merelbeke	101-500	Available	De Logi & Hoorne	More then 120 Merovingian and Carolingian graves discovered parallel to a road from the early Middle Ages.
Aquafin Tracé, Nieuwkerkestraat - Daalstraat, Mesen	1-10	Available	ADEDE	2 isolated cremations were found.
Augustinessenklooster, Brusselsestraat, Leuven	10-50	Available	Stad Leuven	Excavation in 1981 where 20 skeletons (9 in anatomical position) were found in the courtyard of the cloister, burial ground in use from 1256-1785. The cloister is situated next to a hospital.
Arme Klarenklooster, Kloosterstraat, Middelburg, Maldegem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	10 skeletons were discovered in between the remains of the former monastery. 2 children and 8 adults. Only 1 complete skeleton.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Nieuwpoort	101-500	Available	BAAC Vlaanderen	196 individuals from the 14th-20th century graveyard of the Onze-Lieve-Vrouwechurch, which also includes 16 individuals from a mass grave of approximately the 14th century. Next to the these individuals are also several loose human bones included in the collection. Analysis of the remains is not yet conducted.
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven	10-50	Available	Museum M (Leuven), Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Trial trenches in 1997 of the south burial ground of the Sint-Pieterskathedraal where 45 skeletons were excavated.
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven	1-10	Available	Museum M (Leuven), Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Excavation in 1998 of the south burial ground of the Sint-Pieterskathedraal where 2 coffin burials were found as well as a burial vault containing 2 skeletons.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Nieuwpoort	Unknown	Unknown	Unknown	Unknown amount of human remains from presumably 14th century burial vaults, possibly found during construction works inside the Onze-Lieve-Vrouwekerk.
Sint-Martinuskerk, Dorp, Moorsel, Aalst	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	5 coffin burials were found next to the Sint-Martinuskerk. 3 of them contained human remains. They have very different orientations and only one was completely uncovered. One was dated in the 11th-12th century.
Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven	1-10	Available	Museum M (Leuven), Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	An excavation inside the Sint-Pieterschurch in 2012 unearthed multiple skeletons whereby 9 skeletons were excavated and the rest remained in situ. Loose bone fragments (287 loose right femorae) where found as well.
Centrum, Moorsel, Aalst	101-500	Unknown	SOLVA	Inside the former churchyard 32 skeletons were dated in the Middle Ages. 69 were dated in the Modern Times. A group was buried near the Sint-Gudulakapel, the others near the Sint-Martinuskerk
Duveltorre, Sint-Laurentiuskerk, Nieuwpoort	10-50	Available	Regionaal Archeologisch Museum a/d Schelde (RAMS)	24 individuals from the Duveltorre, the church tower of the former Sint-Laurentius church. The human remains are possibly from the 14th century.
Sint-Geertruiabdij, Halfmaartstraat, Leuven	10-50	Available	Stad Leuven	Trial trenches in 2011 of the cloister courtyard where 15 skeletons were excavated.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Onze-Lieve-Vrouwkerk, Kioskplaats, Hoboken, Antwerpen	10-50	Available	ADEDE	39 coffin burials found on the former churchyard around the Onze-Lieve-Vrouwkerk. Possibly more individuals under these.
Sint-Jacobskerk, Sint-Jacobsplein, Leuven	1-10	Unknown	Unknown	Trial pit in 2011 inside the Sint-Jacobschurch. 8 badly preserved skeletons were excavated (unsure if collected), no further research was advised due to limited construction works.
Pieter Deswartelaan, Sint-Laurentiuskerk, Nieuwpoort	1-10	Unknown	Unknown	Possibly 6 or more individuals from 6 14th century burial vaults from the former Sint-Laurentius church. It is not known if the human remains were unearthed and in what condition.
Duveltorre, Sint-Laurentiuskerk, Nieuwpoort	1-10	Unknown	Unknown	Possibly two individuals from the 14th century burial vaults of inside the church tower of the former Sint-Laurentius church. However, it is not known if the remains were definitely collected and in what condition. It is reported that the remains were highly disturbed during WWII.
Sint-Petrus- en Pauluskerk, Sint-Pietersstraat, Oostende	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	75 coffin burials were found on the former burial ground north of the Sint-Petrus- en Pauluskerk. Possible casualties of the Siege of Ostend (1601-1604) present.
Van Iseghemlaan, Oostende	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	2 skeletons were linked to the Siege of Ostend (1601-1604). Bad condition of one of the skeletons. Loose bones were found in a pit.
Sint-Jan-De-Doperkerk, Sint-Jansstraat, Tongeren	10-50	Available	Studiebureau Archeologie	During supervision during construction works 12 burials were discovered. The skeletons were in bad condition because of the construction. They had a West-East orientation.
Kapittelstraat, Ninove	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	6 to 8 cremations from a 2nd century Roman burial ground. The cremations were found in just as much burial pits, together with some remnants of the pyre.
Sint-Jan-De-Doperkerk, Kastelweg, Oosterweel, Antwerpen	51-100	Available	Stad Antwerpen	81 skeletons were found in the Sint-Jan-De-Doperkerk. 2 priests were present and most of the others had a high social status.
Motte, Augustijnenabdij, Noordstraat, Lo, Lo-Renige	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Excavation in 2000 next to the chapel connected to the old forecourt of the motte. 40 skeletons (34 antropomorphic graves and 6 coffin burials) were excavated and 16 of these were analyse. The burial ground can be connected to the family of the lord of Lo or the earlier community (11-12th Century).
Boterbloemstraat, Scheldewindeke, Oosterzele	1-10	Available	Client (opdrachtgever)	10 Roman cremations were found between settlements dated from the Bronze Age on. 6 were grouped and 4 scattered over the field.
Blauw Kasteel, Ravenbosstraat, Oostkamp	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 juvenile skeleton was found during the prospection of the former moat and former buildings of the Blauw Kasteel. No known context.
Hooge Kamp, Haansberg, Ophoven, Kinrooi	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	A Merovingian burial ground with about 200 graves was found.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Hooge Kamp, Haansberg, Ophoven, Kinrooi	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	13 cremations and 2 pyres were found during the excavation.
Klooster van Sion, Sionsplein, Lier	101-500	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	146 individuals from the former monastery of Sion between the 15th and 18th century. Physical anthropological analysis of the remains has not yet been conducted, but during the fieldwork it has been noted that all the individuals from inside the church (5) were male, in contrast with the individuals from outside the church, which were presumably all female.
Norbertijnerabdij, Ninove	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	At least 23 individuals, presumably unearthed during the archaeological excavation in 1991-1992. The remains were discovered in different areas of the monastery, including the chapel, cloister, chapter house and the outside graveyard, and covering a period in time from the 12th century till the 17th century.
Norbertijnerabdij, Ninove	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Around 40 individuals from a graveyard, possibly located near the monastery's church. The burials were dated in the 12th century.
Sint-Bertinuskerk, Poperinge-Vroonzicht	101-500	Available	BAAC Vlaanderen	About 217 individuals from the post-medieval churchyard of the Sint-Bertinus church. Analysis of the human remains has not yet been conducted.
Zwijlandstraat, Poperinge	1-10	Available	Archeo 7	7 cremations, which of 5 came from Iron age burial pits, together with the remnants of the pyre and some animal bones. 2 cremations were characteristic for a bustum.
Laarstraat, Ranst	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	2 cremations from a late Bronze age-Roman burial ground.
Ranstveld, Ranst	10-50	Unknown	Unknown	25 cremations from a late Bronze Age till early Iron Age urnfield, which of only 17 are (partly) useful for further research.
Bloesemstraat, Riemst	1-10	Unknown	Vlaams Instituut voor Oorlogsdocumentatie	Presumably a fallen WWII soldier. After the excavation and analysis of the individual, its remains have been transferred to the Vlaams Instituut voor Oorlogsdocumentatie.
Bloesemstraat, Riemst	1-10	Available	Depot Zolad+	Cremated remains of a child, 5-10 years of age. The remains were discovered in an urn, buried on the edge of a late Bronze Age burial mound.
Bloesemstraat, Riemst	1-10	Available	Depot Zolad+	male individual from presumably a 18th-19th century isolated burial.
Slag van Lafelt, Bonderstraat, Riemst	10-50	Unknown	Client (opdrachtgever)	19 individuals from two massgraves, likely to be fallen soldiers from the Battle of Laufelt.
Toekomststraat, Riemst	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	6-8 year old child from an isolated late Roman burial, found in a lead coffin.
Sint-Petronella, Hangveld, Rekem	Unknown	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	239 cremations of a late Bronze Age till early Iron Age urnfield.
Oude Heirbaan, Smeermaas, Lanaken	1-10	Unknown	Unknown	4 cremations from a Roman burial ground. In what conditions the burials were found is not known.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Stephanuskerk, Oppemkerkstraat, Oppem, Meise	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Under the choir of the Sint-Stephanuskerk, 1 coffin burial with an West-East orientation was found together with loose bones. A possible second grave with skullfragments was found.
Watermolenstraat, Centrum, Ronse	Unknown	Available	SOLVA	Several human remains of an unknown amount of individuals, presumably more than one and possibly mixed with animal bones. The human remains are presumably originally from the nearby churchyard of the Sint-Hermes- and Sint-Martinus church, which has been disbanded in 1821.
Sint-Hermes- and Sint-Martinuskerk, De Vrijheid, Ronse	101-500	Available	SOLVA	Approximately 400 individuals from the former 10th-19th century churchyard of the Sint-Hermes- and Sint-Martinus church. The archaeological research is still ongoing.
Merovingershof, Diepestraat, Rosmeer (Gallo-Roman Museum)	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Human remains from archaeological excavation campaigns in 1951 and 1975 of a Merovingian burial ground, which resulted in the discovery of 118 burials of both women, men and children
Sint-Pieterskerk, Dorp, Mazenzele, Opwijk	1-10	Partially available due to rejection	Agilas	2 excavations were realized in and around the Sint-Pieterskerk. During those 9 skeletons were found inside the church and 40 around it.
Sint-Pieterskerk, Dorp, Mazenzele, Opwijk	10-50	Available	Agilas	North of the Sint-Pieterskerk 40 burials, some of them coffin burials, were excavated. In the sacristy 7 individuals were found.
Biessenweg, Bandstraat, Rosmeer	Unknown	Unknown	Gemeente Bilzen, dhr. M. Nelissen (One of the curators)	Possibly the cremated remains of one or more individuals from a Roman Burial mound of the 2nd century. As far as known, the remains were not analysed.
Biessenweg, Bandstraat, Rosmeer	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Possibly cremated human remains of a Roman burial mound of the 2nd century. As far as known these remains were not analysed. Presumably a part of the remains, found in 1951, are kept by the Township Bilzen, apart from the remains found in 1954.
Ommegangstraat, Ruiselede	1-10	Unknown	Unknown	Presumably the cremated remains of at least 10 individuals from just as much burials from a Gallo-Roman burial ground, dated in the 1st to 2nd century. No further research has yet been conducted on the remains.
Begijnhof, Kapelstraat, Orsmaal-Gussenhoven, Linter	10-50	Not available	Unknown	About 40 coffin burials with an West-East orientation were found during construction works. They were part of a Merovingian burial ground.
Bundingstraat, Ruiselede		Not available		Two cremations from a potential Roman burial ground. The remains were found during an archaeological prospection and are pending the future excavation not yet unearthed.
Begijnhof, Kapelstraat, Orsmaal-Gussenhoven, Linter		Not available	Reburied	During constructions works about 10 burials with gifts were found and reburied afterwards. They were part of a Merovingian burial ground.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Begijnhof, Kapelstraat, Orsmaal-Gussenhoven, Linter	Unknown	Unknown		A lot of loose bones and individual as well as multiple burials belonging to a Merovingian burial ground were found. Adults as well as children were present.
Refuge, Zandstraat, Sint-Andries, Brugge	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During the excavation 5 Roman cremations were found next to each other.
Begijnhof, Kapelstraat, Orsmaal-Gussenhoven, Linter	10-50	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	During three excavation campaigns 20 individual coffin burials with gifts were found. They are part of a Merovingian burial ground.
Molendorp, Korte Molenstraat, Sint-Andries, Brugge	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During an archaeological campaign on the grounds of the Molendorp 1 coffin burial was discovered. Only traces of the teeth were left.
Refuge, Zandstraat, Sint-Andries, Brugge	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 unexpected coffin burial from the Modern Times was discovered between traces from the Prehistory on.
Zwijvekeouter, Eikenstraat, Sint-Gillis-Bij-Dendermonde, Dendermonde	1-10	Unknown	Art and History Museum	2 Roman cremations found next to a Merovingian burial ground.
Zwijvekeouter, Eikenstraat, Sint-Gillis-Bij-Dendermonde, Dendermonde	51-100	Available	Art and History Museum	72 coffin burials were part of a Merovingian burial ground. The remains were badly preserved. Sometimes only body shadows were present. A wooden burial vault was also found.
d'Hooge Noene, Zandstraat, Varsenare, Jabbeke	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Between traces from the Prehistory till the Middle Ages, 5 potential coffin burials were discovered. 4 of them didn't contain human remains anymore. In 1 coffin a body silhouette was still visible together with teeth.
Kattendijk(dok?), Antwerpen	1-10	Available	Museum aan de Stroom, Antwerpen	Calvarium from the collection of Museum aan de Stroom, marked '204 Anvers Kattendijk'
Hoogveld-J, Sint-Gillis-Dendermonde	1-10	Unknown	Unknown	Cremated remains of at least one individual, presumably from a 30-50 years old male. The remains were found in a Bronze or Iron age burial.
Oud Kerkhof, Jan Verbertlei, Buizegem, Edegem	Unknown	Unknown	Unknown	In 1933 a first excavation was realized. There were traces of the former church and lots of human bones. It's not known in which condition.
Oud Kerkhof, Jan Verbertlei, Buizegem, Edegem	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	A burial ground next to the church with 22 graves, some with coffins dated in the Early and High Middle Ages.
Kasteelwegel, Sint-Amands-Berg	1-10	Available	stad Gent	Cremated remains of one individual, older than 10 years old, found in a 2nd century Roman pit burial, scattered with remnants of the pyre.
Oud Kerkhof, Jan Verbertlei, Buizegem, Edegem	Unknown	Unknown	Unknown	This excavation proved the presence of Roman habitation together with the burial ground around the church.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Kerk van Ouwen, Ouwen, Kapelstraat, Grobbendonk	10-50	Unknown	Unknown	Under the former Kerk van Ouwen a burial ground with a minimum of 20 coffin burials as well as shroud burials were found. They are dated from the second half of the 7th century till the end of the 9th century. Mostly only body silhouettes were found.
Oud Kerkhof, Jan Verbertlei, Buizegem, Edegem	1-10	Unknown	Unknown	In 1973, 7 coffin burials were found together with a settlement from the same period (Early and High Middle Ages).
Oud Kerkhof, Jan Verbertlei, Buizegem, Edegem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	A Roman burial ground with 4 cremations.
Eiland, Sint-Lievens-Houtem	1-10	Available	SOLVA	One individual from a burial found near the churchyard of the Sint-Michaelskerk. The context of the burial was not described, nor is there any research conducted on the skeletal remains.
Zwaluwstraat, Meer, Hoogstraten	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	One 19th century, isolated, burial was discovered. No traces of a coffin. The individual is a possible Prussian soldier killed in the battle for Hoogstraten in 1814, or eventually the victim of a murder during that same year. The remains were very badly preserved.
Zavelputstraat, Beerlegem, Zwalm	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	A burial ground with 149 Merovingian coffin burials was found during two excavation campaigns (1955-1957, 1964-1965). One was buried in a wooden burial vault.
Sint-Martinuskerk, Sint-Martens-Lennik	1-10	Available	Kerkfabriek Sint-Martinus Lennik (client)	3 individuals from an even amount of coffin burials, found outside the foundations of the Romanesque Sint-Martinus church. Based on a coin the burials are dated in the 17th-18th century. The human remains were badly preserved, so no osteological research has been conducted.
Bosstraat, Engelmanshoven, Sint-Truiden	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Excavations in 1953-1955 revealed 60 Merovingian graves, including graves with both male- and female-associated grave goods and likely child burials. Only 4 graves human remains still contained preserved human bone fragments. Other graves showed only a body silhouette.
Sint-Walburgakerk, Sint-Walburgastraat, Oudenaarde	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	170 coffin burials were present around the Sint-Walburgakerk. All dated between the 15th century and 1784. All ages and sexes present on the burial ground. No complete skeletons were found.
Bekestraat, Oudenburg	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In between settlements from different periods, 80 Roman cremations were discovered.
Abdij van Sint-Trudo, Sint-Truiden	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 individual, presumably a 35-45 year old male, from a Romanesque burial vault of the monastic church of the monastery of Sint-Trudo, and presumably some loose bones from another burial vault. During the excavation in 1992 seven more (coffin) burials were discovered, but have been preserved in situ, as they were not threatened by the future construction works.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Abdij van Sint-Trudo, Sint-Truiden	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	3 individuals and some loose bones from the crypt of the former monastic church of the monastery of Sint-Trudo. The individuals were found in stone coffins, possibly similar to the Romanesque burials which were excavated in 1982 and 1992.
Meerspoort, Oudenaarde	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 isolated child burial was discovered under former stables and warehouses from the ancient Minderbroederklooster.
Abdij van Sint-Trudo, Sint-Truiden	Unknown	Not available	Reburied	An unknown amount of individuals, from within the former church of the monastery of Sint-Trudo.
Bekestraat, Oudenburg	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	5 Roman inhumations were discovered during the excavation. They are part of a burial ground.
Bekestraat, Oudenburg	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	The second campaign uncovered 400 Roman cremations belonging to the same burial ground as the graves from the previous excavation.
Bekestraat, Oudenburg	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	The second campaign uncovered 10 inhumations belonging to the same burial ground as graves from the previous excavation.
Kapelhof, Brustem, Sint-Truiden	1-10	Available	Geschied- en Oudheidkundige Kring Sint-Truiden	One individual, presumably a man between 20 and 40 years old, found in an isolated, possibly medieval burial. The burial could belong to the nearby Sint-Eucherius chapel, but no direct link has been found.
Bellerochelaan, Ettelgemsestraat, Oudenburg	10-50	Available	BAAC Vlaanderen	The excavation uncovered a burial ground with 20 Roman coffin burials. Adults as well as children were present and two orientations were recognized. The bones were very badly preserved. Two grave monuments were present too.
Bellerochelaan, Ettelgemsestraat, Oudenburg	51-100	Available	BAAC Vlaanderen	The excavation uncovered a burial ground with 59 Roman cremations from different types surrounded by settlements from different periods.
Riethove, Ettelgemsestraat, Oudenburg	1-10	Available	Romeins Archeologisch Museum Oudenburg	3, possibly 4 Roman cremations were discovered next to a Roman settlement.
Riethove, Ettelgemsestraat, Oudenburg	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	4 Roman inhumations were discovered next to a Roman settlement. Bad condition of the bones.
Onze-Lieve-Vrouw-Bezoekingkerk, Wilderenlaan, Sint-Truiden	1-10	Available	Stad Sint-truiden	One individual and possibly some loose bones from a post-medieval coffin burial within the church tower of the Onze-Lieve-Vrouw-Bezoeking church. The remains were not further analysed due to the bad preservation of the bones.
Roman Castellum, Kasteeldreef, Oudenburg (RAM)	1-10	Unknown	Romeins Archeologisch Museum Oudenburg	216 inhumations were part of a military burial ground linked to the Roman castellum.
Klein Broek, Elversele, Temse		Available	Monument Vandekerckhove	A Merovingian burial ground with 47 coffin burials and burial vaults was found. Lots of jewelry and weapons were present in the graves.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Heilig Hartplein, Sint-Truiden	Unknown	Not available	Reburied,GAZO Sint-Truiden	Some loose bones from the former churchyard of the Onze-Lieve-Vrouwe church in Sint-Truiden.
Sint-Luciakerk, Engsbergseweg, Engsbergen, Tessenderlo	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Inside the church a coffin burial of a baby, a skull and a few loose bones were found. No context could provide a date.
Aquafin, Tielrode - Elversele, Temse	1-10	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	Between traces of a Roman and Iron Age settlement, 1 cremation with pottery came to light.
Diksmuidestraat, Slijpe	51-100	Available	Onroerend Erfgoeddepot Zarren	At least 57 individuals of both women, men and one or more children, from the late medieval churchyard of the Sint-Niklaas church. This collection has been discovered during an archaeological prospection, so the remains were not yet further examined.
Park Passionisten, Tienen	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	2 of the 3 Roman cremations contained burned bones, pottery and other objects. They are grouped together with other Roman traces.
Sint-Niklaaskerk, Diksmuidestraat, Slijpe	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	42 individuals, both women, men and children from within the Sint-Niklaas church of Slijpe.
Cottalaan, Tongeren	1-10	Available	Erfgoeddepot Stad Tongeren	1 isolated skeleton was found on the bottom of a Roman moat. The skeleton was very well preserved. The hands seemed to have been attached in front of him. No signs of burial visible.
Tongerveldstraat, Tongeren	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	An accidental find brought 1 Roman cremation to light between different Roman traces. Possibly part of a bigger burial ground.
Groot Tempelhof, Tempelhofstraat, Slijpe	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	At least 22 individuals, both men and children, form the former chapel of the commandery of the Orde van de Tempelridders, found during excavations in 1971-1998 and 2002-2003. Both collections should be stored together as they have been researched as one ensemble.
Sint-Rumolduskerk, Fuérisonplaats, Steenokkerzeel	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Some loose bones from the former graveyard of the Sint-Rumoldus church. The remains were found loose in the ground, not in an anatomical position.
Clarissenstraat, Tongeren	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	3 unexpected coffin burials were dated in the Merovingian Time and Modern Time. They were found between the remains of the former Roman city and oriented the same way (W-E)..
Onze-Lieve-Vrouwbasiliek, Onze-Lieve-Vrouwstraat, Tongeren	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	384 coffin burials from different fases during the Middle Ages were present. 1 multiple burial was present in a burial vault. All ages and sexes present. Many loose bones too.
Darenbergstraat, Tongeren	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 rich Roman inhumation was found. Probably part of the North-East burial ground. Remains in a very bad condition.
Sint-Annakerk, Stenedorpstraat, Stene	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	5 individuals, of which one child and certainly 3 males, from inside and outside the Sint-Anna church.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Raperiestraat, Tongeren	10-50	Available	ARON	18 Roman cremations were found. Pyres as well as cremations with and without urns were present. They are part of the Eastern burial ground.
Raperiestraat, Tongeren	1-10	Available	ARON	3 Roman inhumations with and without coffins were found. Good preservation. Atypical positions of the bodies. Part of the Eastern burial ground.
Jasminéstraat, Tongeren	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	6 Roman coffin burials were part of the North-Eastern burial ground.
Zijdelingsestraat, Tienen	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In the combustion channel of a Roman bathhouse loose bones belonging to different individuals were found. Possibly a part of the ritual around the dismantling of the bathhouse.
Kielenstraat, Tongeren	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	In between the ruins of a 3th century building 3 Roman or Early Middle Age inhumations were found. The parts of the house were used for the burials. All had different orientations.
Lindestraat, Herzele	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Only 1 clear Roman cremation was found between ditches of the same period and more recent traces. The remains belonged to an individual between 20 and 40 years old. Pottery was present too.
Stakendijke, Damme	51-100	Available	Unknown	A Roman burial ground consists of 84 cremations. Different ditches limit the graves. Within a few graves pottery was found.
Postel, Bladelseweg, Mol	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Cremated remains
Begraafplaats, Mariakerksesteenweg, Drogen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	In between traces of a Roman settlement, an isolated cremation was found.
Fluxys lot 4, Poperinge	10-50	Available	Ruben Willaert	Burial ground
Stakendijke, Damme	1-10	Available	Unknown	2 Roman charnel pits were found between 84 cremations.
Touwstraat, Daknam	1-10	Available	CRUMBEL	Two Roman cremations from the 2nd-3rd century.
Oude Busstelplaats, Sacramentstraat, Tongeren	1-10	Available	ADC ArcheoProjecten	Under a Roman road and between traces of Roman habitation an inhumation was found. It was a secondary burial and the bones were not in anatomic position anymore.
Kluizenmolen, Sint-Gillis-Waas	1-10	Available	Erfpunt	Cremated remains of at least one adult individual, from a Bronze Age burial.
Kluizenmolen, Sint-Gillis-Waas	1-10	Unknown	Unknown	Presumably cremated remains from 3-4 Roman burials. The location nor condition of these remains are known.
Beukenbergweg, Tongeren	10-50	Unknown	Erfgoeddepot Stad Tongeren	12 Roman inhumations, 4 of them secondary burials, and some loose bones were found during the excavation. Only 1 coffin burial and 2 multiple burials were recognized. 10 adult men and 5 children present.
Sint-Niklaastoren, Appelmarkt, Veurne	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	In the tower of the Sint-Niklaaskerk 2 inhumations and a charnel pit were found between the remains of a clock foundry.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Rozendreef, Aalst	1-10	Available	SOLVA	Burial ground
Siesegemkouter/ crematorium, Aalst	1-10	Available	SOLVA	Burial field.
Zuid IV, Erembodegem, Aalst	1-10	Available	SOLVA	Cremated remains.
Blekeststraat, Hofstade, Aalst	1-10	Available	SOLVA	Burial field.
Kasteelstraat/Weyveld, Aalst, Hofstade	101-500	Available	Vuhbs	Burial field.
Meirveld/Oude Hel	101-500	Available	Art and History Museum	Burial field.
Woestijne (2011), Aalter	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Burial field.
Woestijne (2015), Aalter	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Burial field.
Veldmolenwijk, Temse, Sint-Niklaas	10-50	Available	CRUMBEL	Cremated remains of about 14 cremations, possibly 14 or more individuals, originally from an Iron Age and Roman burial ground.
Cellenbroederklooster, Sint-Denisplaats, Veurne	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	About 6 individuals were found inside the walls of a former cellar of the monastery. Some with traces of a coffin. A few charnel pits were present too.
Sint-Denijskerk, Sint-Denisplaats, Veurne	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	89 inhumations with and without coffins were found together with 10 burial vaults, some of them painted.
Sint-Stephanus en Sint-Theodoricuskerk, Kerkdreef, Vichte, Anzegem	51-100	Available	Trezoor	66 skeletons found, most within a coffin. 2 multiple burials. Different ages present. Most can be dated in the 19th century.
Xavier Buissetstraat, Vilvoorde	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	An unexpected skeleton of a 15-year old boy found during construction works. Presence of a coffin. Probably part of the burial ground of the Sint-Niklaashospitaal and buried around 1500.
Basiliek Onze-Lieve-Vrouw van Troost, Trooststraat, Vilvoorde	10-50	Unknown	Unknown	12 coffin burials were found inside the basilica. Some are possibly a part of the burial ground of the Sint-Niklaashospitaal. 1 possibly identified.
Aquafinracé, Sombeke, Waasmunster	1-10	Unknown	Unknown	cremated remains of presumably two individuals, from a Bronze Age burial ground.
Nieuwe Begraafplaats, Kasteelweg, Oostvleteren, Vleteren	10-50	Available	Ruben Willaert	20 cremations from the Late Iron Age or Roman Age were found between traces dated till WWI.
Woestenstraat, Oostvleteren, Vleteren	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	4 possible cremations, 3 with urns, were found during the prospection between traces of a settlement.
Sint-Rochuskerk, Ulbeekstraat, Ulbeek, Wellen	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In 2010 one individual was unexpectedly found. Probably the skeleton was missed during the excavation in 1998.
Sint-Rochuskerk, Ulbeekstraat, Ulbeek, Wellen	51-100	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	In 1998 a first excavation uncovered 60 skeletons between the remains of the former fases of the church. 11 children were present. Different orientations recognized.
Vicus Pontrave, Waasmunster	101-500	Available	CRUMBEL	Cremated remains of 240 burials, possibly at least 240 individuals, from two Roman burial grounds of the same 'Vicus' or settlement.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusstraat, Vreeren, Tongeren	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During construction works inside the presbytery, loose bones were found in the leveling layers of the floor.
't Peerdeken, Gentsesteenweg, Huise, Zingem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	During the excavation of 1995, 6 Roman cremations from the 2th century were discovered.
't Peerdeken, Gentsesteenweg, Huise, Zingem	1-10	Available		In 1968 three Roman cremations were found during an excavation.
Lange Aststraat, Huise, Kruisem	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	In between traces from a Roman settlement 4 grouped cremations were found. Traces from the Metal Ages and Middle Ages were present too.
Sint-Pieter- and Catharinakerk, Wakken	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Archaeological excavation in 2015 of the Sint-Pieter- and Catharinakerk, which resulted in the discovery of one 18th-19th century coffin burial from the new church. The remnants of a lead coffin were also found, but has been preserved in situ.
Sint-Pieter- and Catharinakerk, Wakken	1-10	Available	Kerkfabriek Sint-Pieter Wakken	One female individual of approximately 30-40 years old, from an 18th-19th century coffin burial, just outside the new Sint-Pieter- and Catharina church.
Heilige-Kruisverheffingskerk, Harpoenlaan, Wenduine	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	One complete individual and several more individuals which were poorly preserved. As far as known, analysis of the remains has not yet been conducted.
Gevaertlaan, Zoerle-Parwijs, Westerlo	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	A burial ground with 4 cremations dated in the Iron Age and 4 burial structures from the Bronze Age was found between traces from the Middle Ages and Bronze Age.
Graffendonk, Oostmallebaan, Zoersel	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	This excavation uncovered a burial ground from the Metal Ages with 8 grave monuments, 3 of them with cremations with urns. Besides them, 5 cremations with urns were present.
Sint-Martinuskerk, Genoelselderen		Not available	Not collected	8 individuals, of which two were presumably clergy of the Sint-Martinus church. The remains were not unearthed but preserved in situ. There has not been any osteological research conducted.
Sint-Vincentiuskerk, Dorpsplein, Zolder, Heusden-Zolder	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Inside the church 36 inhumations with an W-E orientation found under the floor. 1 individual had a E-W orientation (priest?).
Albertstraat, Zonnebeke	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	1 isolated cremation from the Late Iron Age was found. No pottery present.
Albertstraat, Zonnebeke	1-10	Not available	Unknown	1 loose femur and an inhumation from WWI were present. Possible war burial or catastrophic incident. Not very well preserved.
Sint-Martinuskerk, Werken	10-50	Unknown	Unknown	Presumably 12 individuals from 12 medieval burials, discovered within the Sint-Martinus church.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Leege Platse, Sportlaan, Beselare, Zonnebeke	Unknown	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	120 grave pits from a former German war burial ground were found. The burial ground has been emptied afterwards but a few loose bones were still present. The individuals were buried in coffins as well as shrouds.
Menenstraat-Noord, Wervik	1-10	Available	Unknown	Cremated remains of 2 individuals, one between 20-30 years old and one older than 10 years, originating from two burials discovered in a late Iron Age burial ground.
Augustijnenabdij, Ieperstraat, Zonnebeke	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Between the remains of the former Augustijnenabdij the coffin burial of a priest was found.
Wulvestraat, Geluveld, Zonnebeke	1-10	Not available	Unknown	During pipeline works, an unexpected bomb crater was found. Inside different parts of a soldier uniform and loose bones were present. An inhumation of a German soldier who was shot was also found.
Sint-Medarduskerk, Wervik	101-500	Unknown	Unknown	About 200 individuals from the former graveyard of the Sint-Medardus church.
's Graventafelstraat, Passendale, Zonnebeek	1-10	Not available	Unknown	In the 's Graventafelstraat 3 different pits contained remains of WWI soldiers. While one was found commingled in a bomb crater, the other 2 were still in anatomical position. All were British.
De Rieten, Wijshagen	10-50	Available	CRUMBEL	cremated remains of at least one individual from an elite grave within an Iron Age burial mound, and possibly 44-47 more cremations/individuals from surrounding burials, including a burial ground with 44 cremations from the late Iron Age.
Nonnebossestraat, Zonnebeke	1-10	Not available	Unknown	Besides a pit with loose bones, probably from 1 individual, 1 only partially disturbed inhumation was found. Both had personal effects and parts of uniforms with them.
Industrieterrein Gullegem-Moorsele, Wevelgem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Cremated remains of at least 10 individuals from the same amount of Roman burials from the 2nd century.
Wienerberger, Ieperstraat, Zonnebeke	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	1 isolated Early Roman cremation was present.
Wienerberger, Ieperstraat, Zonnebeke	1-10	Not available	Unknown	2 bomb craters contained commingled human remains.
Sint-Dionysiuskerk, Wervik		Not available	Not collected	An unknown amount of individuals from several burials within the Sint-Dionysius church. The burials, including the remains, were likely to be destroyed during construction works.
Frezenbergstraat, Zonnebeke	1-10	Not available	Unknown	During pipeline works, the remains of 5 Australian soldiers were found. Possibly part of a former war burial ground. Loose bones were also found.
Sint-Martinuskerk, Kerkstraat, Duffel	Unknown	Available	Studiebureau Archeologie	During the excavation inside the church, loose bones were found.
Maurissenstraat, Wielsbeke	1-10	Available	West-Vlaamse Intercommunale	Cremated remains of presumably two individuals, which of one child of 5-8 years old, from two burial mounds, from the Bronze and Iron Age.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Hoogstraat, Zottegem	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	1, possibly 2 Roman cremations were found between traces from the Late Middle Ages and the Modern Times.
De Nieuwe Poort, Hoogstraat, Zottegem	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	The remains of a baby boy (a few weeks old) were found in a cooking pot from the late Middle Ages.
Lobeekstraat, Wielsbeke	10-50	Available	Monument Vandekerckhove	Cremated remains of about 42 individuals or more, from a Roman burial ground.
Sint-Pieters Bandenkerk, Beerstraat/Breidelstraat, Torhout	10-50	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Inside the walls of the church yard, 13 skeletons together with loose bones were discovered. 1 clear coffin burial. 2 orientations visible.
Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk, Marktplaats, Zottegem	51-100	Available	SOLVA	94 W-E oriented coffin burials were found inside the church yards walls. Lots of baby skeletons next to the wall of the burial ground. A charnel pit was also present.
Donderslag, Plokkrooi, Wijshagen	1-10	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	Presumably cremated remains of one individual, discovered in 1991 at a Roman burial ground. Another collections from the same burial ground contains another individual, discovered in 1986.
Donderslag, Plokkrooi, Wijshagen	1-10	Available	VUB (Vrije Universiteit Brussel)	Cremated remains of one individual, discovered in 1986 at a Roman burial ground.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Oude Zeedijkstraat/Zoutenaaiestraat, Zoutenaai, Veurne	Unknown	Unknown	Unknown	Next to a moat site, the former Onze-Lieve-Vrouwekerk was surrounded by a burial ground bordered by a plot ditch. 3 burial vaults and an unknown amount of individuals were found.
Kapel der Kapelbroeders, Grote Markt, Zoutleeuw	10-50	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	16 coffin burials were found between the remains of a former chapel, oriented like the building.
Herentalsebaan, Borsbeek	10-50	Unknown	Unknown	On a Merovingian burial ground 45 inhumations were found. Single and multiple burials. They were burials with and without coffin. All sexes and ages present.
Herentalsebaan, Borsbeek	1-10	Unknown	Unknown	On a Merovingian burial ground 1 cremation with urn was found.
Ter Duinenlaan, Koksijde	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Early medieval settlement remains and burial ground
Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusplein, Wijtschate	101-500	Available	Ruben Willaert	Huge amount of individuals from the medieval and post-medieval graveyard of the Sint-Medardus church. Osteological analysis of the human remains has yet to be conducted.
Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusplein, Wijtschate	1-10	Unknown	Ruben Willaert	Accidental find of a coffin burial, approximately from the 19th or early 20th century, connected to the former graveyard of the Sint-Medardus church.
Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusplein, Wijtschate	101-500	Available	Ruben Willaert	Archaeological excavation in 2020 of the former graveyard of the Sint-Medardus church, including anthropomorphic burials from the 13th century at the latest, and more recent coffin burials till the early 20th century.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusplein, Wijtschate	1-10	Available	Ruben Willaert	One individual from the former graveyard of the Sint-Medardus church, accidentally found in 2021 after the excavation of the graveyard in 2020. The burial was partly disturbed by recent construction works.
Melkerijstraat/ Schootseweg, Weelde, Ravels	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	The remains of 1 cremation of the Bronze Age was found inside a grave monument. Multiple Roman grave monuments were present too but without remains present.
Sint-Willibrorduskerk, Kerkwijk, Wulpen	51-100	Available	Onroerend Erfgoedgemeente Koksijde	66 individuals, both women and men, from the former graveyard of the Sint-Willibrordus church. Only 35 individuals were further researched by a physical anthropologist.
Briekestraat, Ieper	10-50	Not available	Unknown	On an uncompletely cleared out WWI burial ground, 15 soldiers were found. They were buried in or under their tent canvas.
Briekestraat, Ieper	1-10	Not available	Unknown	On an uncompletely cleared out WWI burial ground, 8 soldiers were found.
Klein Ravels, Ravels	1-10	Unknown	Unknown	2 Iron Age cremations were found next to burial hills from the same period. 1 of the hills still contained an urn with remains. Traces of burned remains were found in the other ones.
Klein Ravels, Ravels	1-10	Unknown	Unknown	In 1980 1 urn with cremation remains was found at the center of an Iron Age burial hill.
De Galooie, Galooiestraat, Loker, Heuveland	1-10	Unknown	Unknown	Under a moat from the High Middle Ages an isolated Roman cremation was found.
Ventweg-Zuid, Beveren, Roeselare	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	1 Roman cremation with pottery was found by accident during construction works.
Steenbakkersstraat, Gistel	1-10	Available	Ruben Willaert	Between a settlement from the High and Late Middle Ages, 1 isolated Late Iron Age or Roman cremation was found.
Sint-Michielskerk, Schooldries, Brecht	Unknown	Unknown	Unknown	Inside the church a few burial vaults and an unknown amount of coffin burials were found between remains of former phases of the building.
Sint-Martinuskerk, Kerkstraat, Duffel	1-10	Not available	Not collected	During the excavation inside the church, loose bones as well as 1 coffin burial of an adolescent were found.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Pamelekerkplein, Pamele	10-50	Available	Unknown	13 individuals from within the Onze-Lieve-Vrouwe church of Pamele. 11 individuals were included in a basic analyses.
Ten Bogaerde, Koksijde	1-10	Available	Onroerend Erfgoedgemeente Koksijde	One loose human bone (not noted which bone) from the area of a former 17th century abbey church. The bone was found without any burial context.
Sint-Amanduskerk, Oostakkerdorp, Oostakker	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	About 30 individuals from the former churchyard of the Sint-Amandus church.
Onze-Lieve-Vrouw Geboortekerkerk, Mariakerkeplein, Mariakerke	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	About 51 individuals, including several children, from within the Onze-Lieve-Vrouw church and from the former churchyard of the church.
Sint-Lambertuskerk, Steenweg, Parike	Unknown	Unknown	Unknown	Unknown amount of individuals from within the Sint-Lambertus church.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Steenakker, Kontich	1-10	Available	Unknown	2 individuals, including one child between 1-6 years, from two Merovingian burials, discovered within a Roman temple complex.
Pension Helvétia, Zeelaan, Koksijde	10-50	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Archaeological excavations in 1950-1951, when the Pension Helvétia was demolished, resulted in the discovery of 12 burials and remnants of possibly the old parish church.
Helvetiastraat, Koksijde (1985)		Not available		Observations in the 1980's in this area resulted in the discovery of burials and remnants of possibly the old parish church of medieval Koksijde. Any human remains from this campaign were apparently not collected.
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Cantimpréstraat, Bellingen	10-50	Unknown	Kerkfabriek Bellingen	24 individuals from the Onze-Lieve-Vrouwe church.
Veurnestraat, Oost-Vleteren	10-50	Available	Unknown	Cremated remains from about 17 individuals and an even amount of burials from an Iron Age and Roman burial ground.
Sterckxstraat, Steenokkerzeel	1-10	Available	Centraal depot Aquafin NV	5 individuals from a Merovingian burial ground, containing both young as adult individuals and at least one female.
Fluxys project, Middelstraat, Zuidschote	1-10	Not available	Not collected	5, possibly 6 early medieval silhouette burials. No human remains were collected.
Onze-Lieve-Vrouwekerkhof, Mariastraat, Brugge	51-100	Available	BAAC Vlaanderen	At least 50 individuals, both adults and children, from the former churchyard of the Onze-Lieve-Vrouwe church. The excavation of the site is still ongoing, which will result in the discovery of more burials and human remains.
Fluxys lot 5, Oostkamp	10-50	Available	GATE	Cremated human remains.
Steenbrugstraat, Stasegem	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Zarren	Cremated remains of two individuals from two Gallo-Roman isolated burials. One of the individuals is a person of 20-40 years old.
Steenbrugstraat, Stasegem		Not available	Not collected	Disturbed Merovingian burial. No human remains were collected. Based on the gravegoods, the buried individual is presumably female.
Kapittelstraat, Gent	1-10	Available	stad Gent	One individual, found in a medieval burial, possibly connected to the early Sint-Jans church.
Sint-Martinuskerk, Aalst	10-50	Available	SOLVA	Human remains found within the St. Martinuskerk in Aalst
N411, Baardegem, Aalst	10-50	Available	SOLVA	Burials (and settlement remains) found nearby the church of St. Margaretha in the centre of Baardegem
Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2009-2011)	1001+	No access to repository	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Excavation of part of the northern churchyard, associated with the church of St. Rombout (over 4000 individuals).
Sint-Pieters- en Sint-Pauluskerk, Rink, Sint-Pieters-Leeuw	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	5 intact coffin burials were found inside the Sint-Pieters en -Pauluskerk next to mingled and badly preserved remains. 4 adults and 1 baby recognized.
Sint-Niklaaskerk, Westkapelle, Knokke-Heist		Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Burials recorded within the Sint-Niklaaschurch, from a vault within the church and from the original churchyard

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2008)	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Test trench excavation of part of the northern churchyard, associated with the church of St. Rombout.
De Ham, Oudenaarde	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Settlement remains and part of the old fortifications, including human remains in the alluvial layers of the old city moat of Oudenaarde
Collectie Archief	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Human remains found in 1937 in the Minderbroederskerk, Mechelen
Collectie politie, Liersesteenweg, Mechelen	Unknown	No access to repository	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Human remains found during construction work in the Liersesteenweg, collected by police and handed over to the Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot Rato)
Collectie politie, Veemarkt, Mechelen	Unknown	No access to repository	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Human remains found during construction work in the Veemarkt, collected by police and handed over to the Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot Rato)
Kortijnen, Retie	1-10	Not available	Reburied	8 fallen soldiers of the 9th Troop Carrier Command taking part in Operation Market-Garden, recovered from a massgrave where they were buried on the 19 or 20 september 1944 after the aircraft crash on 17 september 1944. The remains were identified as the following: Brazzle, Sarlas, Richards (x2), Green, Fischer, Bloomfield, and one unknown
Meerveld/Oude Hel, Lede	51-100	Available	Art and History Museum	Cremated remains.
Elisabethstraat/ Burggravenstraat/ Molenbeek, Beveren, Melsele	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Kortijnen, Retie	1-10	Not available	BAAC Vlaanderen	7 fragments of potentially human remains of at least one individual. 4 fragments were burned, possibly after the aircraft crash. Further analysis of the remains, preferably DNA and or Isotopic analysis could determine if the remains, or fragments of it, belong to the missing pilot Eugene P. Shauvin.
Sint-Niklaaskerk, Neder-Over-Heembeek	1-10	Unknown	Departement Archeologisch Erfgoed	4 individuals, a boy (?) of 14-15 years old, two women of 20-35 years old and a male above 40 years old, discovered in 4 individual 18th century coffin burials inside the Sint-Niklaas church.
"Anvers Brouwersvliet", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium, found in the Brouwersvliet in Antwerpen in 1850
"Anvers Eglise des Carmes", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium recovered from the site of the Church of the Karmelietenklooster in Antwerpen
"Anvers Fort Philippe", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium, found in the foundations of Fort Sint-Filips in Antwerpen
"Anvers - Place du Bourg", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains which derive from the area of the former Sint-Walburgischurch under the Jordaenskaai in Antwerpen

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Diksmuidestraat, Slijpe	101-500	Available	Onroerend Erfgoeddepot Zarren	About 114 individuals and a fair amount of loose bone, among which 27 men, 30 women and several children, from the late medieval churchyard of the Sint-Niklaas church, additionally to the collection of human remains found during the prospection of the site.
Tabaksvest, Henri Van Heurckstraat, Antwerpen	10-50	Unknown	Stad Antwerpen	37 individuals, both women and men, from two 16th century mass graves.
"Gand - Abbaye St. Bavon", Gent	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human bone fragments derived from the Abbey of St. Baafs in Gent
"Gand - Collège St. Amand", Gent	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranial fragments, found during construction works on the court of the school of St. Amandus. The remains were excavated and/or acquired by the RBINS in 1931.
Ham-Kerk, Kwaadmechelen, Ham	10-50	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Early 20th century burials associated with the St. Lambertuskerk
"Hofstade", Zemst	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium, found in earthworks by the lake of Hofstade
Sint-Hermeskerkhof (and kerk?), Ronse (1948-1949 and pre-1948)	101-500	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Cemetery (and church?) of St. Hermes (basiliek) in Ronse
"Anvers Marché aux Souliers", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains, found in the Schoenmarkt in Antwerpen,
Kloosterhotel, Onze-Lieve-Vrouwstraat, Leuven	1-10	Available	Stad Leuven	4 individuals from the former churchyard of the Onze-Lieve-Vrouw church.
Minderbroedersklooster, Minderbroedersgang, Mechelen (2011)	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	20 burials found east and outside of the chapel of the former Minderbroeders convent.
Argex, Kruibeke	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Molenstraat, Opwijk	1-10	Available	Agilas	Roman cremation deposits.
	1-10	Available	CO7	Roman cremation deposits.
Loretteklooster, Mechelen	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Settlement remains under the 19th century Loretteklooster, one cesspit contained a human calvarium fragment
Minderbroedersklooster, Minderbroedersgang, Mechelen (2005-2006)	51-100	Available	Onroerend Erfgoeddepot Mechelen (depot RATO)	Remains of the former Minderbroedersklooster, including ca. 180 burials in the area of the cloister
Begijnhof Sint-Catharinakerk, Kerkstraat, Diest	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Outside the Sint-Catharinakerk, against the churchwalls, 9 skeletons were found next to a lot of loose bones. The cemetery would have been cleaned out at least once. Burials with and without coffins present.
De Meersen, Sint-Niklaaskerk, Sint-Jansstraat, Ieper (excavation)	1001+	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Large excavation, preceded by test trenches, which revealed settlement remains, remains of an abbey and over 1000 burials associated with the St. Niklaaskerk.
Vermeulenstraat, Tongeren	1-10	Available	Erfgoeddepot Stad Tongeren	Human remains found among settlement remains from different phases dated to the Roman period
Oud Hospitaal, Aalst (2002)	10-50	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Burials and human remains associated with the Oud Hospitaal in Aalst

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains, found in de Oudekerkstraat in Antwerpen
Sint-Cordulakerkhof, Schoten	51-100	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Reference collection of identified individuals from the parish churchyard associated with the Sint-Cordulakerk
“Tongres Cloître”, Onze-Lieve-Vrouwebasiliek, Tongeren	10-50	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Excavations in the cloistergarden behind the choir revealed a large number of human remains.
Bogaardenklooster, Bogaardenstraat, Diest	51-100	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	In 2011 68 skeletons were found both during the excavation as the prospection. Burials with and without coffins. Concentrated in and around the chapel.
Steenberg/Kortenhoek, Aalst, Hofstade	1-10	Available	Museum Oud-Hospitaal Aalst	Cremations.
Begoniagaarde, Obberghenstraat/Turckinstraat/T. Quivreuxstraat, Machelen	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Between traces from the Iron Age till the High Middle Ages 1 Merovingian inhumation was excavated. Only one long bone and a sand silhouette remained. Burial gifts present.
Begoniagaarde, Obberghenstraat/Turckinstraat/T. Quivreuxstraat, Machelen	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	One possible Iron Age or Roman cremation was found.
“Anvers Sint-Walburgiskerk”, Antwerpen	51-100	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains which derive from excavations at the location of the former Sint-Walburgiskerk under the Jordaenskaai in Antwerpen.
“Anvers 1 & 2” - “Cimetière St. Walburge. Anvers”	10-50	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains attributed to the cemetery of the former Sint-Walburgiskerk under the Jordaenskaai in Antwerpen, the exact location, exactly when, how and by whom they were recovered is unknown.
“Anvers Ste. Walburge 1880-1887”	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human mandible which is attributed to the cemetery of the former Sint-Walburgiskerk under the Jordaenskaai in Antwerpen, the exact location or how and by who it was recovered is unknown.
“Anvers - Cimetière Ste. Walburge”, Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains attributed to the cemetery of the former Sint-Walburgiskerk under the Jordaenskaai in Antwerpen, the exact location, exactly when, how and by whom they were recovered is unknown.
“St. Idesbald, plage”, Sint-Idesbald, Koksijde	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	A mandible found on the beach of Sint-Idesbald
Oostelijke pandgang, Abdij Ten Duinen, Koksijde (2002)	10-50	Available	Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde	Excavation in the east cloister of the Abbey Ten Duinen in 2002, which revealed 13 burials
Oostergem, Aalter		Available	UGent	Urnfield.
Gijmelberg/Langdorp, Aarschot	1-10	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	Urnfield.
Jordaenskaai/Burcht1, Antwerpen	1-10	Available	Stad Antwerpen	Cremated remains.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Handelsbeurs/ Twaalfmaandenstraat, Antwerpen	1-10	Available	Stad Antwerpen	Single cremation deposit.
Pater de Dekenstraat, Antwerpen, Wilrijk	1-10	Available	Stad Antwerpen	Cremation deposits.
Vuurmolenstraat, Antwerpen, Wilrijk	1-10		Stad Antwerpen	Cremation deposits.
Huttegemstraat, Avelgem	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Single cremation deposit.
Oudenaardsesteenweg, Avelgem, Kerkhove	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Single cremation deposit
De Gevaerts/Keersluis 1, Beernem	1-10		Unknown	Cremation deposits.
Wulfsberge, Beernem, Oedelem	1-10	Available	UGent	Bronze and Iron Age grave monuments.
Krommenhof, Beerse	10-50	Available	Erfgoedcel Noorderkem- pen (ADAK)	Bronze Age cremation deposits.
Mezenstraat,, Beerse	1-10	Available	Erfgoedcel Noorderkem- pen (ADAK)	Bronze Age grave monuments.
Beukenhoflaan/Grote Markt/Kasteeldreef, Beveren	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Single cremation deposit.
Pauwstraat/ Perzikenkaan, Beveren, Melsele	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Cremation deposits.
Daalstraat, Beveren, Vrasene	10-50	Available	Unknown	Cremation deposits.
Zuurstofleiding/ Goendam, Beveren, Haasdonk	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Cremation deposits.
"Battel", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium in the RBINS collection, labelled 'Battel', the exact location is unknown.
"De Haan", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human bone fragments from De Haan, the exact location is unknown
Farneselaan, Beveren, Melsele		Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Bronze Age cremation deposits.
Het Hostie/Marsvelden/ In de Marche, Bocholt, Kaulille	1-10	Available	Art and History Museum	Cremation deposits.
Mussenhoevelaan, Boechout	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeo- logisch depot Antwer- pen)	Iron Age cremation deposits and Early Medieval graves (of which none were excavated).
Berthoutstraat, Boechout	1-10	Available	Vuhbs	Bronze Age urnfield.
Bredepleinstraat, Boortmeerbeek	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Roman cremation deposits.
Stationsstraat, Boortmeerbeek, Hever	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Iron Age cremation deposits and Medieval house plans.
Boschveld/Bellevuestraat I, Borgloon, Gors- Opleeuw	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Helshoven/Rateltom/Het Tommeken, Borgloon, Hoepertingen	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Gallo-Roman tumulus.
Eugene Verelstlei/Vogelenzang/Herenthalsebaan	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Bronze Age cremation deposits.
Ringlaan, Brecht	51-100	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Iron Age cremation deposits.
Meerdaalwoud, Bierbeek	1-10	Available	Art and History Museum	Neolithic grave structures.
Expressweg, Brugge, Sint Andries	10-50	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman cremation deposits.
Oosthoekduinen, De Panne, Adinkerke	1-10		AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Rietpanne, De Panne	1-10	Available	Art and History Museum	Metal Ages cremation deposits.
Meirebeekstraat, Deinze, Bachte-Maria-Leerne	1-10	Available	De Logi & Hoorne	Bronze Age cremation deposits.
“Koninksem”, Tongeren, ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human and some animal bones found during construction works in “Koninksem dorp”, collected by the police. The exact location is unknown.
Lange Akkerstraat, Deinze, Meigem	1-10	Available	De Logi & Hoorne	Roman cremation deposits.
Sint-Hubertstraat I, Deinze, Petegem-aan-de-Leie	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Iron Age cremation deposits.
Damstraat/Achiel Cassimanstraat, Deinze, Sint-Martens-Leerne	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Roman cremation deposits.
Kleinzand, Dendermonde, Grembergen	1-10	Available	GATE	Roman cremation deposits.
Oud Klooster/Boonwijk, Dendermonde, Sint-Gillis-Dendermonde	1-10	Available	Dendermondse Musea	Roman cremation deposits.
Kroonveldlaan, Dendermonde, Sint-Gillis-Dendermonde	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposits.
“Landen”, ?	1-10		Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains of several individuals, labelled “Landen”, the exact location is unknown
Zwijvekekouter/Molenveld, Dendermonde, Sint-Gillis-Dendermonde	1-10	Available	Dendermondse Musea	Cremation deposits
Peperlabeke, Dentergem	1-10	Available	Art and History Museum	Cremation deposit.
Eenbeekeinde/Panhuysstraat, Destelbergen	101-500	Available	Archeocentrum Velzeke	Metal Ages and Roman age cremation deposits.
Lisstraat, Duffel	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Gentsesteenweg, Erpe-Mere	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Cremation deposits.
Molenhoek, Evergem, Ertvelde	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Cremation deposits.
Belzeelse Kerkweg/Ralingen, Evergem	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Cremation deposits.
Koolstraat, Evergem	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Roman cremation deposits.
Ralingen/Schoonstraat, Evergem	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Roman cremation deposits.
Ralingen, Evergem	1-10	Available	UGent	Roman cremation deposit.
Eikevelden I (fase1 -3), Geel	51-100	Available	Condor	Cremation deposits.
Nederpolder/Hotel Vanden Meersche, Gent	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposit.
Pekelharing 29, Gent	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Roman cremation deposit.
Zeilschipstraat, Gent	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Roman cremation deposits.
Koningsdonkstraat, Gent, Gentbrugge	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Roman cremation deposits.
Flanders Expo Zone 1, Gent, Sint-Denijs-Westrem	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Roman cremation deposits.
Flanders Expo zone 2, Gent, Sint-Denijs-Westrem	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Roman cremation deposits.
Flanders Expo zone 3, Gent, Sint-Denijs-Westrem	10-50	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Cremation deposits.
Flanders Expo Zone 6, Gent, Sint-Denijs-Westrem	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Cremation deposits.
Kortrijksesteenweg Zone 4 (Phase 1 and 2), Gent, Sint-Denijs-Westrem	1-10	Available	Zwarte Doos (stadsarchief Gent)	Roman cremation deposits.
Vijfwegen, Izegem, Emelgem	10-50	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman and Medieval cremation deposits.
Voormalig vliegveld, Gent, Sint-Denijs-Westrem	10-50	Available	UGent	Cremation deposits.
Scheidhaag/Meulenbos/Molenbos/Rimboe, Grobbendonk	10-50	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41), Art and History Museum	Metal Ages cremation deposits.
Wijngaardstraat/Oostelijk grafveld/Kerkeveld/Kerkpleintje, Grobbendonk	1-10	Available	Mercurius Grobbendonk	Roman cremation deposits.
Sportcampus/Dijkstraat, Haacht	1-10	Available	Vuhbs	Roman cremation deposit.
Slagveld 2, Ham, Oostham	1-10	Available	Art and History Museum	Bronze Age cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Pastoorsbos, Hamont-Achel	10-50	Available	Museum Grevenbroek Achel	Bronze Age urnfield.
Haarterheide 2, Hamont-Achel	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Bronze Age cremation deposits.
Eerste Aardstraat, Harelbeke, Bavikhove	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Cremation deposits.
Molhoek, Harelbeke	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Roman cremation deposits.
Winnerheide/Loncke, Hechtel-Eksel	Unknown	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Gutshoven/Tomveld, Heers, Gutshoven	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposit.
Tommenstraat, Hoeselt, Sint-Huibrechts-Hern	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Tumulusgrave.
Bergen-Wildert, Hoogstraten, Meer	1-10	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41)	Metal Ages cremation deposit.
Don Bosco, Houthalen-Helchteren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Iron Age cremation deposits.
Tommestraat/Tomme/Krakelbos, Huldenberg, Ottenburg	1-10	Available	Art and History Museum	Neolithic cremation deposit.
Zandvoorstraat, Ieper, Zillebeke	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposit.
Gemeneweidestraat, Jabbeke	1-10	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman cremation deposit.
Hoge Dijkenstraat, Jabbeke	10-50	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman cremation deposits.
Klein Strand, Jabbeke	1-10	Available	RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman cremation deposits.
Kroondreef/Dwarsstraat, Jabbeke	1-10		RAAKVLAK (Onroerend Erfgoed Brugge en Ommeland)	Roman cremation deposits.
Tritsstraat, Kampenhout	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Bronze Age cremation deposit.
De Stadstuin/Elzelestraat/Bredestraat, Ronse	10-50	Available	SOLVA, Dienst Archeologie	Bronze Age cremation deposits.
Berchemstraat, Kluisbergen	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Roman cremation deposit.
Rozestraat, Knesselare, Ursel	51-100	Available	Archeocentrum Velzeke	Cremation deposits.
Konijntje, Knesselare, Ursel	10-50	Available	UGent	Roman cremation desposits.
Duffelsesteenweg, Kontich	10-50	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen),AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Metal Ages cremation deposits.
Voshoek, Kortemark	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposit.
Evolis-Deltapark, Kortrijk	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Iron Age cremation deposit.
Manpadstraat/Barco, Kortrijk	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Roman cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Goed te Boevekerke, Kortrijk	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Cremation deposits.
Molenstraat/ Langemeersstraat, Kortrijk	51-100	Available	Erfgoed Zuidwest	Gallo-Roman cremation deposits.
Rapenbergwijk, Kruibeke, Bazel	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Iron Age cremation deposit.
Neerharen 2, Lanaken, Neerharen	1-10	Available	Art and History Museum	Metal Ages cremation deposit.
Hogen Akkerhoek, Kruibeke	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Cremation deposits.
Kalverstraat, Kruibeke, Rupelmonde	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Metal Ages cremation deposits.
Domein Mese/ Kasteeldreef, Lede	10-50	Available	SOLVA	Roman cremation deposits.
Hoogstraat, Lede	1-10	Available	SOLVA	Roman cremation deposits.
Klein Kouterrede, Lede	10-50	Available	SOLVA, Dienst Archeo- logie	Roman cremation deposits.
Molenstraat/ Oudenaaksestraat/ Gaasbeekstraat, Lennik, Gaasbeek	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Iron Age cremation deposit.
Dommerlingstraat/ Dummelingen, Liedekerke	1-10	Available	Museum Oud-Hospitaal Aalst	Roman cremation deposit.
Wolfsveld/Kapellestraat/ Dorpsstraat, Lierde, Sint- Maria-Lierde	1-10	Available	SOLVA, Dienst Archeo- logie	Roman cremation deposits.
Aldeneik/De Leeuwerik, Maaseik	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Gallo-Roman cremation deposit.
Oude Ophoverbaan 54/ Aen Moorsch Bosch, Maaseik	101-500	Available	Regionaal Archeologisch Museum Maaseik	Gallo-Roman cemetery.
Mottekamp, Maasmechelen	51-100	Available	Regionaal Archeologisch Museum Maaseik	Metal Ages and Roman cremation deposits, and Medieval graves.
Donnerslag/ Donnersberg, Meeuwen- Gruitrode	1-10	Available	Art and History Museum	Iron Age cremation deposit.
Lijsterlaan, Maldegem, Adegem	1-10	Available	Monument Vandeker- ckhove	Roman cremation deposits.
Genitserheide, Meeuwen-Gruitrode, Wijshagen	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Iron Age cremation deposits.
Heimbeekveld, Meise	1-10	Available	Onroerend Erfgoeddepot Vlaams-Brabant	Roman cremation deposits.
Bergen, Melle	1-10	Available	STAM (stadsmuseum Gent)	Bronze Age cremation deposit.
Oost/Kortewaagstraat, Menen	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroe- rend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Dooren, Merchtem	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Achelse Dijk, Neerpelt	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Bronze Age cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
De Roosen, Neerpelt	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren, Art and History Museum	Bronze Age cremation deposits.
Doorn Noord/Hof ter Groen, Ninove	10-50	Available	SOLVA, Dienst Archeologie	Cremation deposits.
Bank, Olen	1-10	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41)	Bronze Age cremation deposits.
Veldhoekstraat/Vijvers, Oostkamp, Waardamme	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Leegstraat, Oostrozebeke	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposits.
Hueve Akkers, Oud-Turnhout	1-10	Available	Erfgoedcel Noorderkempen (ADAK)	Bronze Age cremation deposits.
Dorperheide/Kruiskiezel, Overpelt	10-50	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren, UGent	Bronze Age cremation deposits.
Hoveniersstraat/Zuidelijke crematiegrafveld, Oudenburg	101-500	Available	Romeins Archeologisch Museum Oudenburg	Roman cremation deposits.
Hunsberg/Hunnebergs, Overpelt	1-10	Available	Art and History Museum	Bronze Age cremation deposits.
De Kievelden, Peer, Grote Brogel	10-50	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren, AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Iron Age cremation deposits.
Molhem, Peer	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Bronze Age cremation deposits.
Herkenberg, Peer, Wijchmaal	1-10	Available	UGent	Bronze Age cremation deposits.
Posterijlaan, Pittem	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposits.
Sappenleen, Poperinge	1-10	Available	CO7	Cremation deposits.
Vleterbeek/Frans-Vlaanderenweg, Poperinge	1-10	Unknown	Unknown	One Roman cremation deposit, unsure if it is human bone.
Oude Provenstraat, Poperinge, Watou	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Cremation deposits.
Oostmalsesteenweg, Ranst, Emblem	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Bronze Age cremation deposits.
Zevenbergen, Ranst, Ravels	1-10	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Neolithic cremation deposits.
Klein Heike, Ravels	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Iron Age cremation deposit.
De Pruis, Riemst, Kanne	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Wetsberg, Ravels	1-10	Available	Art and History Museum	Bronze Age cremation deposit.
Hoogeindse Bergen, Ravels, Weelde	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Bronze Age cremation deposits.
Helhoekheide, Rijkevorsel	1-10	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41), Art and History Museum, Gemeentelijk Heemkundig Museum van Rijkevorsel	Iron Age cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Pont-West/Pontstraat, Ronse	10-50	Available	SOLVA, Dienst Archeologie	Bronze Age cremation deposits.
Perenstraat, Rijkevorsel	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Bronze Age cremation deposits.
Duplessis, Riemst, Kanne	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Molenakkers, Rijkevorsel	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Bronze Age cremation deposits.
Wijnveld, Sint-Niklaas, Sinaai	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Iron Age cremation deposits.
Maastrichtersteenweg/Aen den Steenweg, Riemst	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposit.
Grote Heiveld/Hoge Heiveld Heide, Rijkevorsel	1-10	Available	Erfgoedcel Noorderkempen (ADAK)	Iron Age cremation deposits.
Europark-Zuid, Sint-Niklaas	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Wagenbrugstraat/Onledebeek, Roeselare, Beveren	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Roman cremation deposit.
Bedrijventerrein-Haven 1, Roeselare	1-10	Available	Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek West-Vlaanderen	Roman cremation deposit.
Onledegoedstraat, Roeselare	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposits.
Site de Mantel, Rotselaar, Wezemaal	1-10	Available	IOED WinAr	Iron Age cremation deposit.
Heikantberg, Rotselaar, Heikant	1-10	Available	Museum M (Leuven)	Bronze Age cremation deposit.
Loeverstraat, Sint-Gillis-Waas	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Bronze Age cremation deposits.
Ripstraat, Sint-Gillis-Waas	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Bronze Age cremation deposits.
't Hol, Sint-Gillis-Waas	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposit.
Kwakkel, Stekene, Kemzeke	10-50	Available	UGent	Cremation deposits.
Sparrenhofdreef, Stekene	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Polenlaan I, Stekene	1-10	Available	Gemeente Stekene	Bronze Age cremation deposit.
Oostwijk, Temse, Elversele	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposit.
Blauwhof, Temse, Steendorp	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Cremation deposits.
Doornstraat, Temse	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Roman cremation deposits.
Frankrijkstraat, Temse	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposit.
"Gand - Escaut", Gent, ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium in the RBINS collection, labelled 'Gand-Escaut (schelde)', the exact location or context is unknown

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
"Lisseweghe", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium from Lisseweghe, the exact location is unknown
"Groenendaal", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection from Groenendaal, the exact location is unknown.
"Anvers Kathedraal", Antwerpen	51-100	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS, derived from excavations within the church in 1973
"Anvers Quai St. Sébastien", Antwerpen (near?)	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled "Anvers - Quai St. Sébastien". There is no quay of this name in Antwerp, but there was a fort in the 'polders' on the left bank in the current port. The provenance is uncertain, but this fort is a possible location.
"Anvers", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection (donation from a private collector), labelled 'Anvers', but with no exact location
"Anvers Tourbières", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of RBINS, labelled 'Anvers Tourbières ('veen'/'peat'), the provenance or exact location is unclear
"Anvers - Cinquantenaire"	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human skeleton in the collection of the RBINS, which came from the Cinquantenaire museum, but it is unclear how, when and where in Antwerp it was found
"Anvers 1", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium in the collection of RBINS labelled Antwerp, but without information on its exact location or provenance
"Anvers Nouveau bassin", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled "Anvers nouveau bassin", but the exact location or provenance is unknown
"Termonde", ?, Dendermonde	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranium in the RBINS collection, labelled "Termonde", with unknown provenance or exact location
"Elewijt", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled "Elewijt", but without an indication of where exactly they were found
-, Leeuwergem	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human cranial fragments in the collection of the RBINS, derived from an accidental find (?) in Leeuwergem
"Malines Église de l'ancien couvent des Récollets" (1955), Minderbroederskerk, Mechelen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS from older excavations/construction (1955) in the church of the Minderbroedersklooster in Mechelen
Vrouwevliet, Mechelen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS (from a private collection), labelled 'Malines - Vrouwevliet'
"Muizen", ?	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS, which came from the Cinquantenaire museum, but it is unclear how, when and where in Muizen they were found
Lauw, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Grijpenveld, Tienen	1001+	Available	Stad Tienen	Roman cremation deposits.
Armand Meesenlaan 39, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Heufkens, Tongeren	51-100	Available	Studiebureau Archeologie	Roman cremation deposits.
Ijzerbron, noordgrafveld, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Armenveldjes, noordoost grafveld, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Merkenstraat, oostgrafveld, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Pannovenstraat, Tongeren	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposit.
Romeinse Kassei, Tongeren	101-500	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Paspoel, zuidwest grafveld, Tongeren	10-50	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Hoeise Kassei, Tongeren, Lauw	1-10	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Roderveldlaan, Mortsel	1-10	Unknown	Unknown	Metal Ages cremation deposits.
Peerderbaan 3, Neerpelt, Sint-Huibrechts-Lille	1-10	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Eekhoutdriesstraat, Gent, Oostakker	1-10	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Groenstraat/Vetwyde/Nanove, Opwijk	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Bentel, Oud-Turnhout	1-10	Available	Erfgoedcel Noorderkempen (ADAK)	Cremation deposits.
Zuidelijke Omleiding, Zele	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Hekberg, Gingelom, Nielbij-Sint-Truiden	1-10	Available	ARON	Roman and Medieval graves.
Eindhovenakker/Locht/Eindhovensesteenweg, Brecht	10-50	Available	Art and History Museum	Cremation deposits.
Steenbruggestraat, Harelbeke, Stasegem	1-10	Available	Erfgoed Zuidwest	Cremation deposits.
Bussegem/Wijk Molenhoek, Zottegem, Velzeke	10-50	Unknown	Unknown	Medieval cremation deposits.
Rulheide 1-5, Kasterlee	1-10	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41)	Bronze Age cremation deposits.
Groenhuis, Geel	1-10	Available	FODIO	Iron Age cremation deposits.
Brug/Knesselare Zone 6A en 6B, Aalter, Knesselare	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Langevoorde/Groendreef, Aalter	1-10	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Watermolenwijk II, Sint-Niklaas, Belsele	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Mierennest, Sint-Niklaas, Belsele	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposit.
Spelverstraat, Bilzen	1-10	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Brieversweg, Damme, Moerkerke	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Cauterhoek/Anne Frankstraat, Kruibeke	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Roman cremation deposits.
Dorpsstraat/ Stadionstraat/Bromte/ Sporwegwegel, Stekene	1-10	Available	ADW (Archeologische Dienst Waasland)	Metal Ages cremation deposits.
Dulakkerweg, Deinze, Bachte-Maria-Leerne	1-10	Available	De Logi & Hoorne	Roman cremation deposits.
Kluizendok/'t Zandeken, Evergem, Ertvelde	1-10	Available	UGent	Roman cremation deposits.
Westvoorde, Knesselare	1-10	Unknown	Unknown	Iron Age cremation deposits.
Moerasstraat, Kruishoutem	1-10	Available	Archeocentrum Velzeke	Metal Age cremation deposits.
Wijkhuis I, Kruishoutem	1-10	Unknown	Unknown	Cremation deposits.
Meldert Dorp/veld 11, Lummen, Meldert	1-10	Unknown	Unknown	Metal Age cremation deposits.
Baaiensedestraat, Maldegem, Kleit	10-50	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Filipkensvijver/Looi- Stokt, Turnhout	1-10	Available	Archief & Musea Turnhout (TRAM 41)	Bronze Age cremation deposits.
Keiweg, Vleteren, Reninge	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Tomveld, Wellen, Berlingen	10-50	Available	Gallo-Romeins Museum Tongeren	Roman cremation deposits.
Kattenberg, Wetteren, Massemen	10-50	Available	UGent	Metal Ages cremation deposits.
“Vlotdok (?)” (1922), Oostende	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	A skull in the collection of the RBINS, found during the construction of a new ‘vlotdok’ (flotation dock?) in the fishing port of Oostende in 1922, the exact location is uncertain.
Bolderstraat 112, Riemst, Zichen-Zussen-Bolder	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposit.
Sint-Maartensplein, Wervik	Unknown	Available	Trezoor	Fragments of bone
“Oud-Lillo”, ?, Lillo	10-50	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection derived from a cemetery in Oud-Lillo, the exact find location is unknown
?, Ranst	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled ‘Ranst’, the find location is unknown
?, Raversijde	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled ‘Raversijde’, the find location is otherwise unknown
?, Sint-Truiden	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection labelled ‘Sint-Truiden’, the find location is unknown
Early medieval burial ground, ?, Tienen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the Royal Belgian Society of Anthropology and Prehistory, derived from the early medieval cemetery of Tienen, the exact location of the find is unclear
De Pionier, Wervik	1-10	Unknown	Unknown	Roman cremation deposits.
Ezelstraat, Wevelgem	1-10	Available	ADEDE	Roman cremation deposits.
Zuidstraat, Wevelgem	1-10	Available	BAAC Vlaanderen	Roman cremation deposits.

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Konijnenberg, Wichelen, Schellebelle	1-10	Available	STAM (stadsmuseum Gent)	Metal Ages cremation deposits.
Serskamp 1/Wolfgat/Zandputten, Wichelen, Serskamp	1-10	Available	Museum Oud-Hospitaal Aalst	Metal Ages cremation deposits.
Blikstraat, Wijnegem	10-50	Available	PAD (provinciaal Archeologisch depot Antwerpen)	Metal Ages cremation deposits.
Wachelenberg, Wuustwezel	10-50	Available	Art and History Museum	Metal Ages cremation deposits.
Begijnenbos, Zandhoven, Massenhoven	1-10	Available	Art and History Museum	Metal ages cremation deposits.
Kouterbosstraat 1, Zele	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Cremation deposits.
Lozer, Zingem, Huise	10-50	Available	UGent	Iron Age and Roman cremation deposits.
Ouwegemsesteenweg, Zingem	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Bronze Age cremation deposits.
Leenstraat, Zottegem, Grotenberge	1-10	Available	SOLVA	Roman cremation deposits.
Spelaan, Zottegem, Leeuwergem	10-50	Available	SOLVA	Iron Age and Roman cremation deposits.
Faliesraat, Zottegem, Sint-Maria-Oudenhove	1-10	Available	Monument Vandekerckhove	Roman cremation deposit.
Paddestraat/Wijngaardshaag, Zottegem, Velzeke	10-50	Available	Archeocentrum Velzeke	Metal Ages cremation deposits.
Provinciebaan/Kwakkel, Zottegem, Velzeke	10-50	Available	Archeocentrum Velzeke	Cremation deposits.
Lewastraat, Zoutleeuw	1-10	Available	VEC (Vlaams Erfgoed Centrum)	Bronze Age cremation deposit.
Losschaert, Zwevegem	51-100	Available	BAAC Vlaanderen	Iron Age and Roman cremation deposits.
Molendamstraat, Zingem, Ouwegem	1-10	Available	SOLVA	Roman cremation deposits.
Schoofstraat 1, Aalst	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposits.
Burchtstraat, Aalst	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposit.
Schansstraat 30, Grobbendonk	1-10	Available	Unknown	Metal Ages cremation deposits.
Denderhoutem 2, Haaltert, Denderhoutem	1-10	Available	AOE (Agentschap Onroerend Erfgoed)	Roman cremation deposit.
Kroonstraat, Leuven, Wijgmaal	1-10	Unknown	Unknown	Bronze Age cremation deposits.
Early medieval burial ground of Gutschoven, Heers	101-500	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Early medieval inhumation burial ground
Sint-Laurentiuskerk (?), Wilmarsdonk	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS, derived from the church at Wilmarsdonk, the exact location is uncertain.
"Zele Dijk", Zele	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the RBINS collection derived from "Zele Dijk", the exact location is unknown

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
"Zelzate canal", Zelzate	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains in the collection of the RBINS, labellen "Zelzate canal", but the exact find location is unknown.
Steenbakkerij Van Biervliet, Zonnebeke	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human bone in the RBINS collection labelled "Zonnebeke - Briqueterie van Biervliet", likely the same one still located in Zonnebeke
Merovingershof, Diepestraat, Rosmeer (RBINS)	51-100	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human remains from archaeological excavation campaigns in 1951 and 1975 of a Merovingian burial ground, which resulted in the discovery of 118 burials of both women, men and children
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (2020-2021)	10-50	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Human remains collected during excavations within the church as part of construction works
Cloister Iers College, Leuven	1-10	Partially available due to rejection	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	10 remaining of originally 26 individuals found in the college cloister
Frankisch grafveld, Neerhespen Linter	1-10	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	5 of a total of 6 skeletons - the skeleton that was found in 1985 is missing
Begijnhof, Zoutleeuw	1-10	Available	KUL (Katholieke Universiteit Leuven) - Archeologische collectie	remains of 3 to 5 individuals found at the site of the chapel and cemetery of the beguinage of Zoutleeuw
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (1973-1974)	Unknown	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Human remains derived during construction works (heating) within the church
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (1987-1989)	1001+	Available	Onroerend Erfgoeddepot Stad Antwerpen	Large collections of individual human remains (and disturbed bones) from the interior of the Cathedral
"Anvers 14", Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human bone in the collection of RBINS labelled Antwerp, but without information on its exact location or provenance
-, Antwerpen	1-10	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Human bones in the collection of RBINS labelled Antwerp, but without information on its exact location or provenance
Oostergem, Aalter	10-50	Not available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Urnfield
Postel II, Mol	1-10	Not available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Tumulus
Urnfield of Massemen	10-50	Not available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Urnfield
Necropolis Temse-Velle	1-10	Not available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Urnfield
Abdij Ten Duinen, Koksijde (1949-1987)	1001+	Available	Abdijmuseum Ten Duinen Koksijde, Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	Cistercian abbey in Koksijde, archaeological excavations have revealed a large number of burials in various campaigns between 1949 and 1987, in different areas of the abbey
Roman Castellum, Kasteeldreef, Oudenburg (KBIN)	101-500	Available	Royal Belgian Institute of Natural Sciences (KBIN)	216 inhumations were part of a military burial ground (Necropool A) associated to the Roman castellum.
Afleidings/Buitendijle, Mechelen (Nekkerspoel)	1-10	Available	Art and History Museum	Human remains from the collection of the RMAH, found during construction of the 'Afleidings/Buitendijle in Mechelen, south of Nekkerspoel (exact location unknown)

Name	Size Corrected	Availability	Current location name	Description
Docks ('Westerdok?'), Zeebrugge	1-10	Available	Art and History Museum	Human remains in the collection of the RMAH, found during construction of the western docks of Zeebrugge (exact location unknown)
-, Tongeren	1-10		Art and History Museum	Human remains in the collection of the RMAH, found in Tongeren, the exact location is unknown
Tumuli, Overhespen, Linter	1-10	Available	Art and History Museum	Human remains in the collection of the RMAH, collected during excavations of the Gallo-Roman tumuli
-, Boorseem, Maasmechelen	1-10	Available	Art and History Museum	Human remains in the collection of the RMAH, found in Boorseem, the exact location is unknown
Sint-Bertinuskerk, Poperinge	1-10	Available	Depotyz	Accidental find by a doctor of two individuals in or around the church
Grote Markt, Poperinge	10-50	Available	Depotyz	Excavation of the 'Grote Markt' in Poperinge, which revealed settlement remains and 14 burials associated with the Sint-Bertinuskerk
Dorpskern, Mesen	1-10	Available	Depotyz	Excavation in the centre of the Mesen, which revealed settlement remains and one isolated burial
Leiewerken, Wervik	1-10	Available	Trezoor	Collected during interventions in Wervik, no further information
Pardoen, Wervik	10-50	Available	Trezoor	Burials were recorded, which could be associated with the Heilige Geestkapel and/or the Sint-Medarduskerk in Wervik
Verzetskaai, Kortrijk	1-10	Available	Trezoor	Settlement remains and a few human remains (deciduous teeth and finger nails)
Losschaert, Zwevegem (prospection)	1-10	Available	Trezoor	Archaeological prospection that revealed human remains and burned human remains, interpreted as Roman
Groenmarkt, Sint-Truiden	1001+	Available	GAZO Sint-Truiden	Large scale excavation of the square to the north of the Onze-Lieve-Vrouwekerk of Sint-Truiden, over 3000 burials were recorded in the area of the old churchyard
Onze-Lieve-Vrouwe Hospitaal, Oudenaarde	10-50	Available	Erkend onroerend erfgoeddepot SOLVA Archeologisch depot	Primary graves and disturbed human bones associated with the chapel of the former Onze-Lieve-Vrouwe hospitaal in Oudenaarde

Appendix 2: Afstoting van de collectie

No	Abdij van Park, Leuven
	Abdijsite van Munsterbilzen, Perronstraat, Bilzen
	Bazel-Weispoel, Weispoel, Kruibeke
	Birgitiinessenklooster Maria Troon, Dendermonde
	Burg, Brugge
	Burgemeester Maenhautstraat, Lemberge, Merelbeke
	Collectie Archief
	De Ham, Oudenaarde
	De Montstraat, Ieper
	Dieterenbank, Veldwezelt, Lanaken
	Elzenveld, Lange Gasthuisstraat, Antwerpen
	Fluxys lot 4, Poperinge
	Frankisch grafveld, Neerhespen Linter
	Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent
	Italiëlei/Kipdorpbrug, Antwerpen
	Kapelstuk, Koolkerke, Brugge
	Karmelietenklooster, Hopmarkt, Aalst
	Kerkstraat, Gentbrugge, Gent
	Lostraat, Aalter
	Meirveld/Oude Hel
	Minnemeers, Gent
	Motte, Augustijnenabdij, Noordstraat, Lo, Lo-Renige
	N411, Baardegem, Aalst
	Nierlenders, Nierlendersstraat, Van den Nestlaan, Broechem, Ranst
	Nieuwerck, Antwerpen
	Onze-Lieve-ter-Rivieren klooster, Pater Lambertusstraat, Bree
	Onze-Lieve-Vrouwe Hospitaal, Oudenaarde
	Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (2020-2021)
	Onze-Lieve-Vrouwekerk, Dorpsstraat, Leffinge, Middelkerke
	Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mariastraat, Brugge
	Oud Sint-Janshospitaal, Mariastraat, Brugge
	Pamelenstraat, Bunsbeek, Glabbeek
	Pandreitje, Gevangenisstraat, Brugge
	Postel, Bladelseweg, Mol
	Ringweg, Brecht
	Roman Castellum, Kasteeldreef, Oudenburg (KBIN)
	Rozendreef, Aalst
	Sint-Bavokerk, Sint-Bavoplein, Boechout
	Sint-Geertruiabdij, Halfmaartstraat, Leuven
	Sint-Janskerk, Bruggestraat, Poperinge
	Sint-Laurentiuskerk, Sint-Laurentiusstraat, Betekom, Begijnendijk
	Sint-Martinuskerk, Aalst
	Sint-Martinuskerk, Aarsele-dorp, Aarsele
	Sint-Martinuskerk, Moorsel, Aalst
	Sint-Medarduskerk, Sint-Medardusplein, Wijtschate

	Sint-Michielskerk, Markt, Hoogstraat, Bree
	Sint-Pauluskerk, Dorpstraat, Lanklaar, Dilsen-Stokkem
	Sint-Pieter- and Catharinakerk, Wakken
	Sint-Pieter-In-De-Bandenkerk, Marktplein, Serpentestraat, Nederbrakel, Brakel
	Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven
	Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2008)
	Ter Duinenlaan, Koksijde
	Viergemeet, Beveren
	Waterhoek, Melden, Oudenaarde
	Wervikstraat, Geluwe, Wervik
	Woestijne (2011), Aalter
	Zwartzusterklooster, Vlasmarkt, Dendermonde
Yes	“Anvers Kathedraal”, Antwerpen
	Abdij van Sint-Trudo, Sint-Truiden
	Cloister Iers College, Leuven
	Hospitaalsite, Bijlokekaai, Gent
	Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Antwerpen (1973-1974)
	Onze-Lieve-Vrouwekerk, Heilig Hartplein, Sint-Truiden
	Sint-Pieterskerk, Grote Markt, Leuven
	Sint-Romboutskerkhof, Mechelen (2009-2011)

5.

Dr. Jonas Danckers, Prof. Maarten H.D. Larmuseau & MEMOR team

MEMOR

Wetgeving en ethiek betreffende menselijk botmateriaal in Vlaanderen

Abstract

Sinds mensenheugenis worden overledenen begraven en gecremeerd. Ook in Vlaanderen werd van de prehistorie tot nu zo een rijk bodemarchief opgebouwd aan menselijke resten uit inhumatie en crematiegraven. Bij toevalvondsten en bij zowel archeologische als niet-archeologische opgravingen wordt vandaag overal in Vlaanderen regelmatig ouder menselijk botmateriaal aangetroffen. Dit botmateriaal is een rijke bron van informatie voor archeologisch en historisch onderzoek en biedt ook kansen op nieuwe inzichten voor bijvoorbeeld biomedisch en forensisch onderzoek. Ook al is vanuit de Vlaamse overheid duidelijk bepaald hoe botmateriaal tijdens archeologisch terreinwerk moet behandeld en gedocumenteerd worden, toch bestaat geen eenduidige wetgeving – laat staan een ethisch handelingskader – hoe menselijk botmateriaal precies te bewaren, onderzoeken, tentoon te stellen of af te stoten. Nochtans is deze kwestie delicaat aangezien het hier om de fysieke overblijfselen van overleden individuen gaat (Laqueur 2015).

Een duidelijk wetgevend en ethisch kader, dat zowel door de archeologische sector, de wetenschappelijke en politieke wereld en de verschillende erkende religies en levensbeschouwingen ondersteund wordt, is dringend nodig: de Vlaamse Overheid verwacht dat de snelheid van het opgraven van menselijk botmateriaal de komende jaren sterk zal toenemen, onder meer door het herbestemmen van historische kerken waarin en waarrond van oudsher begraven werd en het intensifiëren van de aanleg van gescheiden riolering. Bovendien is er door nieuwe performante methodologieën in de analyse van o.a. oud-DNA en isotopen, een groeiende interesse om onderzoek te verrichten op grote collecties van archeologisch botmateriaal. Momenteel stelt de publieke opinie zich in Vlaanderen nog relatief weinig vragen over wat gebeurt met botmateriaal na opgraving of bij afstoting. We bereiden ons in Vlaanderen wel best voor op dit soort vragen: in Groot-Brittannië leven deze bijvoorbeeld wel sterk bij het grote publiek.

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de verschillende aspecten betreffende wetgeving en ethiek aangaande menselijk botmateriaal in Vlaanderen. We schetsen de algemene context en het huidig wetgevend kader en synthetiseren de gesprekken die we vanuit MEMOR voerden met wetenschappers, ethici, filosofen, juristen en vertegenwoordigers van de erkende religies en levensbeschouwingen. Op basis van de analyses van de dataset en het onderzoek naar ethiek en wetgeving, formuleren we concrete aanbevelingen om in de toekomst op een ethisch en juridisch zo correct mogelijke manier met menselijk botmateriaal uit archeologische contexten om te gaan.

5.1 Algemene context

Een antwoord formuleren op de algemene vraag *“Hoe juridisch en ethisch correct omgaan met humaan archeologisch botmateriaal, afkomstig uit het huidige Vlaanderen?”* is tot nu toe niet evident. Ook al werden reeds diverse onderzoeksrapporten gepubliceerd met raakvlakken aan deze vraag (Mertens 2020; Eryvnyck 2018) toch zijn er nog altijd duidelijke hiaten in het huidig wetgevend kader. Bovendien zijn er geen richtlijnen om menselijk botmateriaal op een ethisch zo correct mogelijke manier te bewaren, (destructief vs. non-destructief) onderzoeken en afstoten. Vooraleer we inzoomen op het huidig wetgevend en ethisch kader en op basis van adviezen aanbevelingen doen, omschrijven we eerst over welk menselijk botmateriaal het concreet gaat en wat de redenen zijn om dit botmateriaal te verzamelen voor onderzoek en/of het tentoon te stellen. Vervolgens bekijken we waarom en hoe verzameld botmateriaal weer wordt afgestoten en wat de ethische vragen zijn die rijzen omtrent de omgang met menselijk botmateriaal.

5.1.1 Over welke categorieën menselijk botmateriaal gaat het?

We gaan uit van menselijk botmateriaal dat als ‘archeologisch’ beschouwd wordt. Wanneer botmateriaal buiten de oorspronkelijke context gevonden wordt (bijvoorbeeld bij

wegenwerken), dient men zeker te zijn dat het niet over recent menselijk botmateriaal gaat (jonger dan 30 jaar; o.a. Eryvynck 2018). Een wetsdokter schat daarom eerst in of het gevonden botmateriaal een forensische dan wel een archeologische vondst is. Eveneens gaat het niet om menselijk botmateriaal dat opgegraven wordt bij het ruimen van graven op openbare begraafplaatsen.

Het gaat bijgevolg om de volgende vier categorieën:

1. Botmateriaal aangetroffen als **toevalvondst aan de oppervlakte**, bijvoorbeeld op een begraafplaats, een (oud) kerkhof, in een rivierbedding, etc.
2. Botmateriaal aangetroffen als **toevalvondst bij graafwerken**, bijvoorbeeld bij graafwerken in of rond een kerkgebouw, bij wegenwerken, op een bouwterrein, bij het omploegen van een veld, door metaaldetectoristen, etc.
3. Botmateriaal aangetroffen bij **archeologische opgravingen in context**, aldus archeologisch gedocumenteerd.
4. **Los botmateriaal** aangetroffen bij archeologische opgravingen, **zonder** specifieke verdere **stratigrafische context**. Ook zonder stratigrafische informatie kan menselijk botmateriaal nog steeds wetenschappelijk interessante inzichten opleveren.

5.1.2 Wat zijn de redenen van wetenschappelijk onderzoek naar botmateriaal?

Via verschillende wetenschappelijke methodes heeft menselijk botmateriaal het potentieel om een reeks gegevens en nieuwe inzichten te bieden (Katzenberg & Grauer 2018).

Een overzicht van gegevens (niet exhaustief) die door wetenschappelijk onderzoek op menselijk botmateriaal bepaald worden:

- Fysieke kenmerken en biologisch geslacht (*via fysische antropologie & DNA-onderzoek*)
- Levenswijze en omgeving, sociale organisatie en in uitzonderlijke omstandigheden doodsoorzaak (*via fysische antropologie*)
- Sterfteleeftijd (*via fysische antropologie & epigenetisch onderzoek*)
- Migraties tijdens leven (*via isotopenanalyse*) en achtergrond (*via DNA-onderzoek*)
- Dieet (*via fysische antropologie, isotopenanalyse & epigenetisch onderzoek*)
- Structuur en praktijken binnen begraafplaatsen - volgens

geslacht, leeftijd, sociale groep, ziekte, familiale verwantschap, etc (*via archeologie, fysische antropologie, DNA-onderzoek & isotopenanalyse*)

- Pathogenen/ziektekiemen en ziekten (*via fysische antropologie & DNA-onderzoek*)
- Identificatie van het individu en vaststellen van verwantschap met zowel nog levende als reeds overleden individuen (*via fysische antropologie en DNA-onderzoek*) op basis van geografische afkomst en facial reconstructie
- etc.

Elk individueel skelet uit een archeologische opgraving is een uniek archiefdocument met grote informatiewaarde. Door deze gegevens met elkaar te combineren levert het onderzoek op archeologisch botmateriaal nieuwe kennis op over o.a. de levensomstandigheden, biologische verwantschap en migratiepatronen binnen historische bevolkingsgroepen. Alsook biedt het inzicht in de sociale praktijken en zingeving in het verleden. Het onderzoek handelt bijgevolg over huidig maatschappelijke relevante thema's: migratie, biologische verwantschap, diversiteit, zingeving, epidemieën, etc. Bovendien levert de kennis ook directe toepassingen voor de medische en forensische wetenschappen. Dit wordt het best geïllustreerd door het toewijzen van de Nobelprijs voor fysiologie of geneeskunde 2022 aan Svante Pääbo voor de realisatie van het genoom van de neanderthaler op basis van botmateriaal. Eveneens heeft de studie van de pathogenevolutie (virussen en bacteriën) heel wat nieuwe inzichten gebracht aan de medische wereld, o.a. in tijden van de CoViD19-crisissen (Klein 2022).

5.1.3 Wat zijn de redenen van het tentoonstellen van menselijk botmateriaal?

In menig museum en menige tentoonstelling wordt menselijk botmateriaal uit archeologische opgravingen getoond aan het publiek. De redenen die hierbij worden aangegeven zijn:

- Educatie over het menselijk skelet en fysieke kenmerken, vb. verschil tussen biologische geslachten, fysieke letsels, ziekten, etc.
- Tentoonstellen van archeologische vondsten in context, vb. inhumatie met grafgraven, etc. Zie voorbeelden in Figuur 5.1.
- Als historisch voorwerp, curiosum of vanitassymbool. Zie voorbeelden in Figuren 5.2.

Figuur 5.1. a) Een vitrinekast met ontdekte menselijke skeletten bij archeologische opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren, tentoongesteld in het Teseum te Tongeren (foto gemaakt in 2021); b) De inhoud van een inhumatie-urne aangetrokken op de kerkhofzone van Boudelo, in STEM te Sint-Niklaas (foto gemaakt op 14 februari 2021 door Maarten Larmuseau)

Figuur 5.2. a) Een menselijk skelet zonder enige informatie op het museumparcours van STEM in Sint-Niklaas (Foto genomen op 14 februari 2021, Maarten Larmuseau); b) Een menselijke schedel met pluimenhoed in het atelier van James Ensor in het Ensormuseum in Oostende (Foto genomen in april 2021, Maarten Larmuseau)

5.1.4 Hoe gebeurt vandaag de selectie van botmateriaal voor bewaring of afstoting?

Vanuit louter wetenschappelijk oogpunt is het best om alle opgegraven of aangetroffen botmateriaal voor de toekomst te bewaren. Een skelet of skeletmateriaal is immers een uniek **archiefdocument** waarop uitgebreid wetenschappelijk onderzoek steeds nieuwe inzichten zal bieden. Bovendien zijn binnen 20 of 50 jaar hoogstwaarschijnlijk nieuwe wetenschappelijke technieken in zwang waardoor botmateriaal dat nu wetenschappelijk 'nutteloos' lijkt, dan nieuwe interessante gegevens zal opleveren (= 'toekomstig potentieel'). Eenmaal vernietigd, is dit uiteraard niet meer mogelijk.

In de praktijk is alles integraal en zonder selectie bewaren uiteraard niet mogelijk. Door tekorten aan middelen, ruimte en mankracht is een selectie nodig. Maar hoe wordt botmateriaal geselecteerd? Op dit moment wordt bij het aantreffen van botmateriaal steeds de kerncollectie bijgehouden, die meestal *ad hoc* wordt bepaald met de volgende criteria:

- Geen los botmateriaal (bot dat niet duidelijk bij een bepaalde grafcontext/individu behoort)
- Gedocumenteerd in archeologische context

Deze criteria resulteren nog steeds in kennisverlies omdat los botmateriaal soms de inhoud van verstoorde graven bevat en individuen dus niet volledig worden bewaard. Dit

los botmateriaal kan immers ook inzichten geven in begrafenisrituelen en het gebruik van de begraafplaats in het algemeen. Slecht bewaard botmateriaal is moeilijker te interpreteren in de archeologische context (porositeit door ouderdom of ziekte van de overledene of door tafonomische processen), wordt daardoor vaak niet geselecteerd en leidt dus wederom tot een bias in het bewaard materiaal. Daarenboven werken deze criteria enkel op inhumaties in goed bewaarde contexten. Mensenresten uit de prehistorie of metaaltijden bestaan vaak uit fragmentarisch materiaal en elk los botfragment is een waardevol archief over het leven in het verleden.

Een systematisch kader om selectie en bewaring af te toetsen bestaat momenteel niet in Vlaanderen, noch worden beslissingen altijd gemaakt door individuen met voldoende onderzoekservaring. Bijgevolg maakt iedere depotinstantie of archeologisch bedrijf zelf uit wat zal bewaard worden of vernietigd wordt en hoe.

5.1.5 Wat zijn de courante praktijken waarbij vandaag botmateriaal wordt afgestoten?

Botmateriaal levert via een resem wetenschappelijke technieken heel wat informatie op. Dergelijk botmateriaal hoort dan ook thuis in een archeologische depot, erkend door de Vlaamse overheid. Daar wordt het bewaard in specifieke omstandigheden zodat eventuele toekomstig wetenschappelijk onderzoek zo min mogelijk in het gedrang komt.

Desalniettemin kan niet altijd alle aangetroffen of gedocumenteerd botmateriaal worden bewaard, veelal om praktische redenen van plaatsgebrek (cf. opslagkost). Wanneer wordt beslist om na wetenschappelijke waardering en selectie menselijk botmateriaal – in losse vondst of aangetroffen bij opgravingen – af te stoten, is op wetgevend vlak op dit moment niet duidelijk hoe dit dient te gebeuren.

In de praktijk wordt op de volgende wijzen in Vlaanderen afgestoten, meestal door archeologische bedrijven die een oplossing dienen te vinden voor grotere hoeveelheden af te stoten archeologische menselijke resten:

- **Crematie:** de beheerders kiezen ervoor om de verzamelde menselijke resten te laten cremieren. Het uitstrooien vindt plaats op een officiële begraafplaats van de gemeente of stad.
- **(Her)begraving:** de aangetroffen en verzamelde menselijke resten worden herbegraven op een gemeentelijke of stedelijke begraafplaats, in een knekelput of een speciaal daartoe voorzien graf.
- **Andere methodes:** gezien de afwezigheid van een duidelijke

ethisch en juridisch kader wordt botmateriaal ook op andere manieren ‘verwerkt’. Het privébezit als curiosum of het verwerken als kunst zonder respect of herbegraven of cremieren buiten reguliere begraafplaatsen is te vermijden maar op dit moment in de praktijk zeker niet uit te sluiten.

5.1.6 Ethische implicaties bij wetenschappelijk onderzoek en tentoonstellen van menselijke botresten

Het gebruik van menselijk botmateriaal in wetenschappelijk onderzoek verdient steeds het nodige respect en waardigheid aangezien deze resten ooit deel uitmaakten van een levend individu. De informatie die via diverse wetenschappelijke methodologieën wordt gegenereerd op basis van menselijk botmateriaal, heeft bovendien het potentieel om nog generaties later een impact te hebben op het leven van de nazaten, verwanten en leden van de populatie/bevolkingsgroep van de persoon aan wie het botmateriaal toebehoort. Ethische commissies en onderzoeksteams dienen dan ook steeds de afweging te maken tussen het algemeen wetenschappelijk belang en de impact van deze informatie op de privacy en het welbevinden van de betrokken individuen en stakeholders.

Eenzelfde afweging moeten museumcuratoren en wetenschappelijke adviesgroepen maken bij het respectvol bewaren van menselijk botmateriaal en het opstellen van permanente en tijdelijke tentoonstellingen. Het gebruik van echte menselijke resten als educatieve hulpmiddelen of historische context moet afgewogen worden tegenover het respect en waardigheid aangezien deze resten ooit deel uitmaakten van een levend individu.

Voor het tentoonstellen van menselijk botmateriaal in tentoonstellingen – vast of tijdelijk en al dan niet in een museale context – worden best de volgende afwegingen gemaakt:

- Gaat het om botmateriaal uit een gekende (archeologische) context of bot zonder context?
- Is geweten over welke historisch persoon het gaat? Is zijn of haar identiteit gekend?
- Willen we het ganse skelet tonen of eerder slechts gedeeltelijk, met wetenschappelijke duiding?
- Wat is de specifieke meerwaarde om het botmateriaal te tonen? Hoeft het *per se*?

Wat betreft het publiek maken van fotomateriaal over botmateriaal zijn gelijkaardige vragen relevant:

- Wanneer is het ethisch verantwoord om deze foto's op internet te plaatsen, op sociale media te delen?

- Zijn er specifieke richtlijnen om menselijke resten te gebruiken als didactisch materiaal? (vb. embryo's van kinderen zijn didactisch interessant maar kunnen sterke emoties oproepen).

Een bekend voorbeeld rond de ethische implicaties bij wetenschappelijk onderzoek en het tentoonstellen van menselijk botresten is Saartjie Baartman (1789-1815). Baartman was een Khoikhoi vrouw uit Zuid-Afrika die in de vroege negentiende eeuw in Europa werd tentoongesteld als een bezienswaardigheid vanwege haar fysieke kenmerken. Na haar dood werd haar lichaam gedissecteed en haar skelet, hersenen en geslachtsorganen werden tentoongesteld in het Musée de l'Homme in Parijs. In 2002 werd het skelet van Baartman repatriëerd naar haar thuisland als erkenning van de menselijke waardigheid. Er was geen algemeen wetenschappelijk belang meer om het skelet van Baartman te bewaren en te onderzoeken (Crais & Scully 2010).

Dat onderzoek op menselijke resten zeer gevoelig kan zijn, bewijst eveneens het recente onderzoek dat werd gevoerd naar het genoom van Ludwig van Beethoven (1770-1827) op basis van haarlokken (Begg *et al.* 2022). Alle bevoegde ethische commissies (KU Leuven en University of Cambridge) hadden toestemming gegeven voor het onderzoek en het publiceren van het volledige genoom van de wereldberoemde componist. De reden voor deze toestemming werd voornamelijk gevonden in het geschreven testament van Van Beethoven waarin hij verzocht om na zijn dood de redenen voor zijn gezondheids- en gehoorproblemen te achterhalen. Bovendien zouden zijn genetische gegevens een nieuwe bron zijn voor de biografie van deze beroemde persoon, wat relevant is om de achtergrond en emoties rond de gecomponeerde muziek beter te begrijpen. Ook het feit dat Ludwig van Beethoven geen (gekennde) nakomelingen heeft gehad en er geen autosomale DNA linken meer zijn met verre verwanten, maakt dat de privacy van nog levende personen niet geschonden is. Desalniettemin kregen de auteurs na publicatie tal van opmerkingen en kritiek via sociale media te verduren omdat het genoom van een overleden persoon – in dit geval Ludwig van Beethoven – gepubliceerd is zonder zijn uitdrukkelijke toestemming. Volgens critici zou de privacy van deze persoon geschonden zijn. Uiteraard geldt deze gevoeligheid dan ook bij uitbreiding voor elk wetenschappelijk onderzoek op menselijk botmateriaal uit archeologische opgravingen.

5.2 Huidig wetgevend en ethisch kader voor archeologisch botmateriaal in Vlaanderen

Alle wetgevende en ethische kaders rond het verzamelen, onderzoeken, tentoonstellen en afstoten van archeologisch botmateriaal in Vlaanderen zijn momenteel erg verspreid

en steeds partieel terug te vinden. Er bestaat tot op heden geen eenduidige samenhangende tekst die bepaalt hoe in Vlaanderen met het afstoten van botmateriaal moet worden omgegaan. Hieronder wordt een overzicht gegeven van alle bestaande kaders rond archeologisch botmateriaal die momenteel een invloed hebben. We geven in dit onderdeel neutraal weer wat in verschillende contexten wordt aangegeven. Pas in een volgend deel van dit hoofdstuk doen we suggesties om te komen tot een samenhangend en algemeen aanvaard kader.

a) Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging

Een eerste Vlaams decreet dat van toepassing en relevant is, is het 'Decreet op de begraafplaatsen en de lijkbezorging' van 16 januari 2004 (zie Vlaamse Codex). Dit geldt specifiek voor de behandeling van het stoffelijk overschot van overledenen en botmateriaal op reguliere begraafplaatsen. Strikt genomen geldt dit decreet niet voor het archeologisch verzameld botmateriaal (gedefinieerd *supra*) maar geeft het wel weer wat de Vlaamse overheid aangeeft wat moet gebeuren met het stoffelijke overschot van overledenen. Wat bij het bestuderen van het decreet onmiddellijk opvalt, is dat steden en gemeenten een grote autonomie hebben voor het ondernemen van actie en het bepalen van de concrete uitvoering van dit decreet.

In het decreet op de begraafplaatsen wordt duidelijk aangegeven dat graven in 'gewone grond' na tien jaar en concessies wanneer ze verlopen zijn, kunnen geruimd worden. Noch in het decreet, noch in het besluit wordt echter aangegeven hoe stoffelijke resten op een reguliere begraafplaats dienen geruimd te worden. In de praktijk wordt het ruimen van menselijk botmateriaal door de gemeentelijke overheden (of via intercommunales) georganiseerd op de volgende manieren:

- Ofwel wordt alleen bovengronds geruimd en dus alleen het grafteken verwijderd. Al dan niet worden nieuwe grafzerken erbovenop geplaatst (zoals o.a. op de Begraafplaats Leuven).
- Ofwel wordt ook ondergronds geruimd. Bij dit zogenaamd ontkneken worden de overgebleven stoffelijke resten ofwel in een knekelput of ossuarium samengebracht, ofwel gecremeerd. Het verwijderen van menselijke resten en herbegraven gebeurt in de praktijk door gespecialiseerde firma's, afgesloten van het grote publiek.

Artikel 24 van het Decreet focust op de omgang met de asen van overledenen, maar geeft meteen een interessante afweging over hoe hiermee om te gaan:

“De as van de overledene wordt met respect en eerbied behandeld en kan geen voorwerp uitmaken van een commerciële activiteit, met uitzondering van die activiteiten die verband houden met het uitstrooien of begraven van de as of met het overbrengen ervan naar de plaats waar de as bewaard zal worden.”

De andere concrete relevante passages uit het Decreet uit 2004:

HOOFDSTUK I BEGRAAFPLAATSEN

AFDELING 1: Gemeentelijke of intergemeentelijke begraafplaatsen en crematoria

- **Art. 4** Gemeentelijke begraafplaatsen en crematoria vallen onder het gezag, de politie en het toezicht van de gemeenteverheden, die ervoor zorgen dat er geen wanorde heerst, dat er geen handelingen in strijd met de eerbied voor de doden worden verricht en dat het ontgraven enkel kan met toestemming.
De Vlaamse regering bepaalt de nadere regelen inzake opgravingen.
- **Art. 5** Gedurende ten minste tien jaar mag er [= van oude begraafplaatsen] geen gebruik van gemaakt worden.

AFDELING 2: Concessies

- **Art. 7** De concessies worden voor ten hoogste vijftig jaar verleend.
- **Art. 9** Telkens na vijftig jaar, en zonder vergoeding, kan de altyddurende concessie die krachtens het keizerlijk decreet van 23 prairial jaar XII werd verleend voor de inwerkingtreding van de wet van 20 juli 1971 op de begraafplaatsen en de lijkbezorging, op aanvraag hernieuwd worden.

HOOFDSTUK II LIJKBEZORGING

AFDELING 2: Begraving

ARTIKEL 16.

- § 1. Alleen op gemeentelijke of intergemeentelijke begraafplaatsen mag worden begraven.
- § 2. Op particuliere begraafplaatsen die bestonden op het tijdstip waarop dit decreet in werking treedt, mag echter verder worden begraven.

ARTIKEL 17.

- § 1. De begraving kan plaatshebben in volle grond, in een grafkelder of bovengronds. In afwijking van artikel 2, vijfde lid, kan de gemeente of het intergemeentelijke samenwerkingsverband een vergoeding tegen kostprijs voor de grafkelder vragen.
- § 2. De Vlaamse regering bepaalt de nadere regels volgens dewelke de begravingen in volle grond, in een grafkelder of bovengronds moeten gebeuren.

ARTIKEL 18.

- Een niet-geconcedeerd graf wordt minstens tien jaar bewaard.
Dergelijk graf mag enkel verwijderd worden nadat gedurende een jaar een afschrift van de beslissing tot verwijdering, zowel bij het graf als aan de ingang van de begraafplaats, werd uitgehangen.
Onverminderd de naleving van de laatste wilsbeschikking inzake de wijze van lijkbezorging overeenkomstig artikel 15, beslist de gemeenteraad of het bevoegde orgaan van het intergemeentelijk samenwerkingsverband welke bestemming gegeven moet worden aan resten die aangetroffen worden binnen de omheining van de begraafplaats.

b) Strafwetboek en de passage over grafschennis

Artikel 453 van het Strafwetboek gaat dieper in op het begrip “grafschennis”: “Met gevangenisstraf van een maand tot een jaar en met geldboete van zesentwintig euro tot tweehonderd euro wordt gestraft hij die zich schuldig maakt aan grafschennis.” (www.ejustice.just.fgov.be). De wetgever beschrijft het misdrijf grafschennis niet nader. We dienen ons daarom te wenden tot de rechtspraak. In een uitspraak van het Hof van Cassatie van 5 oktober 1999 wordt dit misdrijf gedefinieerd als “de opzettelijk gepleegde materiële daad, gepleegd niet alleen tegen het graf, maar ook tegen de rustplaats van een overledene, waardoor zijn nagedachtenis wordt beledigd of gekwetst” (www.unia.be/files/Documenten/Rechtspraak/Correctionele_rechtbank_Brugge_5_februari_2019.pdf)

wordt aangetroffen, is het ‘Onroerenderfgoeddecreet’ uit 2013 (met latere aanpassingen; Vlaamse Codex).

Binnen het hoofdstuk archeologie van het Onroerenderfgoeddecreet wordt bepaald dat er meldingsplicht is voor het aantreffen van roerend goed waarvan men vermoedt dat het archeologische erfgoedwaarde heeft, wat dus ook van toepassing is op menselijk botmateriaal. De eigenaar van het perceel waarop botmateriaal gevonden wordt, wordt automatisch ook eigenaar van het archeologisch ensemble en dus ook van het daarin aanwezige menselijke botmateriaal. In de praktijk wordt het opgegraven ensemble wel meestal bewaard door het archeologisch bedrijf dat het archeologisch onderzoek uitvoerde of in bewaring gegeven bij daarin gespecialiseerde instanties zoals door Vlaanderen erkende onroerenderfgoeddepots (De Langhe 2018). zoals bijvoorbeeld het GAZO in Sint-Truiden.

c) Onroerenderfgoeddecreet

Een tweede Vlaams decreet dat onmiddellijk relevant is voor **botmateriaal** dat **bij archeologische opgravingen**

De concrete relevante passages uit het Decreet uit 2013:

HOOFDSTUK 5 ARCHEOLOGIE

AFDELING 1 Algemene beginselen

ONDERAFDELING 4 TOEVALSVONDSTEN

ARTIKEL 5.1.4. (01/01/2017 EN VERDER)

Iedereen die, op een ander moment dan bij het uitvoeren van een archeologisch vooronderzoek, een archeologische opgraving of het gebruik van een metaaldetector, een roerend of onroerend goed vindt waarvan hij weet of redelijkerwijs moet vermoeden dat het archeologische erfgoedwaarde heeft, is verplicht daarvan binnen drie dagen aangifte te doen bij het agentschap. De Vlaamse Regering kan de nadere regels daarvoor bepalen.

AFDELING 2 Verplichtingen zakelijkrechthouders en gebruikers van archeologische artefacten en archeologische ensembles

ARTIKEL 5.2.1. (01/01/2017 EN VERDER)

De zakelijkrechthouders en de gebruikers van een archeologisch ensemble moeten het:

1° als een geheel bewaren;

2° in goede staat behouden;

3° beschikbaar houden voor wetenschappelijk onderzoek.

In afwijking van het eerste lid, 1°, mogen onderdelen van een archeologisch ensemble gedurende een periode van maximaal vijf jaar uit het archeologisch ensemble worden gelicht voor educatieve, wetenschappelijke of conservatiedoeleinden als daarvoor een schriftelijke overeenkomst is gesloten. De schriftelijke overeenkomst kan meermaals voor een periode van maximaal vijf jaar hernieuwd worden.

De zakelijkrechthouder die het beheer van een archeologisch ensemble toevertrouwt aan een erkend onroerenderfgoeddepot voldoet aan de verplichtingen, vermeld in het eerste lid.

d) Protocol toevalvondsten van botmateriaal of aantreffen van botmateriaal op een archeologische opgraving

Recent werd een **protocol** vastgelegd tussen politie, gerecht en archeologische sector waarin vermeld staat wat bij toevalvondsten van botmateriaal of het aantreffen van botmateriaal op een archeologische opgraving van toepassing is. Alle partijen hebben meldingsplicht bij de vondst van men-

selijke skeletten. Botmateriaal dat ouder is dan 30 jaar en niet toebehoort aan een gesneuvelde uit de Eerste of Tweede Wereldoorlog wordt daarbij als archeologisch object beschouwd (Ervynck 2018).

Voor de graven van oud-strijders, in het bijzonder voor Belgische soldaten en die van de Commonwealth, is een apart kader uitgewerkt. Voor de Belgische oorlogsslachtof-

fers staat de 'Dienst oorlogsgraven' in. Voor soldaten uit de Commonwealth is de *Commonwealth War Grave Commission* (CWGC) bevoegd die in 1920 werd opgericht (Decreet van 25 september 1920; Vlaamse Codex). De grond waar deze begraafplaatsen aangelegd zijn, werd met eeuwigdurende vergunning geschonken door België aan het Britse volk. Grafstenen en gedenktekens moeten dan ook permanent aanwezig blijven op deze begraafplaatsen.

e) Biobank van lichaamseigen materiaal

Naast de praktische richtlijnen uit de decreten en het Protocol, wordt de omgang met menselijk botmateriaal in wetenschappelijk onderzoek onder meer bepaald door de Belgische wetgeving rond de **Biobank** en lichaamseigen materiaal (2018; Koninklijk besluit betreffende de biobanken)

Het Koninklijk Besluit van 9 januari 2018 betreffende de biobanken regelt het functioneren van een biobank in het kader van **alle uitgevoerde handelingen met menselijk lichaamsmateriaal voor wetenschappelijke doeleinden**. Als gevolg van dit KB dient elk wetenschappelijk onderzoek dat collectie, opslag en/of gebruik van menselijk lichaamsmateriaal omvat, goedgekeurd te worden door en geregistreerd te worden bij een erkende biobank. Op deze manier wordt een hoogwaardig sample management aangeboden alsook de belangen van alle stakeholders beschermd. In dit KB wordt 'wetenschappelijk onderzoek' daarbij strikt gedefinieerd als enkel onderzoek voor gezondheid en medisch belang.

Volgens juristen verbonden aan de biobank van de KU Leuven/UZ Leuven geldt deze biobankwetgeving strikt gezien ook voor archeologisch menselijk botmateriaal. Ook juristen verbonden aan de Raad van State argumenteerden dezelfde stelling tijdens een studiedag rond GDPR georganiseerd door de VLIR in Brussel op 6 november 2019. Dit zou betekenen dat elk staal van archeologisch botmateriaal dat gebruikt wordt voor onderzoek, dient ingeschreven en goedgekeurd worden door een erkende biobank. Volgens andere universiteiten (UGent), publieke instanties (KBIN)

en het juridische team geassocieerd met het HOME project, vallen archeologische resten niet onder de biobankwetgeving.

f) Ethische commissies

Experimenten en wetenschappelijk onderzoek op menselijke personen worden eveneens geregeld door de Belgische wet 'inzake experimenten op de menselijke persoon', goedgekeurd op 7 mei 2004 (Wet inzake experimenten op de menselijke persoon). Hierdoor is het aan elke Vlaamse onderzoeksinstelling verplicht om positief advies te krijgen in ethische commissies alvorens wetenschappelijk onderzoek te verrichten, in principe dus ook voor onderzoek naar menselijk botmateriaal. Ook bij submitatie van een artikel bij een peer-reviewed tijdschrift wordt meer en meer vereist om een gunstig advies voor te leggen van een erkende ethische commissie.

Alle Vlaamse universiteiten beschikken over ethische commissies voor verscheidene wetenschapsbranches en thema's. Deze ethische commissies evalueren wetenschappelijke onderzoeksprojecten en projectvoorstellen. Ook onderzoeken of projecten waarin archeologisch menselijk botmateriaal wordt onderzocht, dienen bij dergelijke commissies besproken te worden. In de praktijk bestaan vandaag verschillen in interpretatie van de wet tussen de verschillende commissies in Vlaanderen. Zo wordt de noodzakelijke bescherming van individuen en families niet altijd van toepassing geacht bij onderzoek op oud botmateriaal.

We geven twee voorbeelden om dit verschil in interpretatie te duiden:

Een voorbeeld is het advies van de Commissie Medische Ethiek van de KU Leuven (april 2021) over DNA-analyses van skeletten uit het middeleeuwse kerkhof (12-16de eeuw) in Sint-Truiden. Hiervoor werd de vraag gesteld hoe de privacy-aspecten van mogelijke nabestaanden gegarandeerd kunnen worden (Figuur 5.3).

- 2) Voor historische stalen blijft er een bijzonder ethisch thema relevant, namelijk de privacy aspecten van mogelijke nabestaanden. Zal de genetische sequentie van de historische stalen vrij toegankelijk gemaakt worden? In welke mate wordt rekening gehouden met de privacy van mogelijke nazaten?

Figuur 5.3. Extract uit het advies van de Commissie Medische Ethiek van de KU Leuven (april 2021) over DNA-analyses van skeletten uit het middeleeuwse kerkhof (12-16de eeuw) in Sint-Truiden. (Bron: Maarten Larmuseau).

g) ICOM

Voor het tentoonstellen van menselijk botmateriaal zijn er geen concrete richtlijnen, behalve in beperkte mate enkele richtlijnen vanuit ICOM. ICOM staat voor *International Council of Museums*. Het is een internationale NGO die formeel is geassocieerd met UNESCO. ICOM definieert de professionele en ethische standaarden voor museumactiviteiten. De "Code of Ethics for Museums" van ICOM uit 2006 geeft

cil of Museums. Het is een internationale NGO die formeel is geassocieerd met UNESCO. ICOM definieert de professionele en ethische standaarden voor museumactiviteiten. De "Code of Ethics for Museums" van ICOM uit 2006 geeft

aan dat musea respect moeten hebben voor de waardigheid van de mensen die ze vertegenwoordigen. Dit omvat eveneens de noodzaak om respectvol en ethisch om te gaan met menselijke resten. Als musea besluiten om menselijke resten tentoon te stellen, moeten zij dit doen met een duidelijk educatief doel en ervoor zorgen dat de tentoonstelling wordt uitgevoerd met respect en gevoeligheid.

Het is echter belangrijk om op te merken dat de Code of Ethics for Museums van ICOM een richtlijn is. In de praktijk is het ethische aspect rond menselijk botweefsel niet altijd gekend of wordt het niet altijd gevolgd. Zo kunnen er ook vele variaties zijn in de specifieke praktijken van individuele musea.

Bovendien zijn het niet enkel musea die menselijk botweefsel tentoonstellen. Zo reageerde de curator van het Ensorhuis in Oostende op onze vraag waarom ze niet aan de ICOM richtlijn voldoen door enkele menselijke schedels als curiosum tentoon te stellen, met de melding dat ze strikt gezien geen museum zijn.

Voor de federale wetenschappelijke instellingen (FWI) in België is er alvast geen twijfel, zij moeten de ICOM regels volgen bij het bewaren en tentoonstellen van menselijke resten. Dit bleek alvast uit het antwoord van Elke Sleurs, toenmalig staatssecretaris voor Armoedebestrijding, Gelijke Kansen, Personen met een beperking, en Wetenschapsbeleid, op de schriftelijke vraag van senator Bert Anciaux rond menselijke resten in FWI in 2016 (Belgisch Raadgevend Comité voor Bioethiek 2023).

Wat betreft het tonen van botmateriaal op websites, sociale media en in publicaties zijn dan weer amper richtlijnen voorhanden.

h) Advies Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek

Op 28 maart 2023 verscheen advies nr. 82 van het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek betreffende het statuut van menselijke resten in museale, wetenschappelijke en particuliere collecties (Belgisch Raadgevend Comité voor Bioethiek 2023). Dit advies kwam er na vragen rond het statuut van menselijke overblijfselen 'verzameld' onder problematische omstandigheden tijdens de koloniale periode en de prioritering van restitutieverzoeken. Toch gaat het advies breder en neemt het alle menselijke resten in collecties in ogenschouw.

Voor wetenschappelijk onderzoek moeten verschillende voorwaarden afgetoetst worden (hoofdstuk 5.3):

- De behandeling van de menselijke resten met het grootste respect.

- Het gebruik van technieken die zo weinig mogelijk invasief zijn, en waarbij de integriteit van de lichaamsdelen zoveel mogelijk wordt gerespecteerd (staalname van zo klein mogelijke fragmenten, gebruik van medische beeldvormingstechnieken, enz.).
- Een precieze en gevalideerde onderzoeksdoelstelling.
- Een rigoureuze wetenschappelijke methode.
- Het eventueel voorleggen voor ethisch advies (cfr. Klinische studies).
- Zich bewust zijn van de mogelijke vertekeningen (bias) en de mogelijke implicaties van het onderzoek.
- Indien er geen nakomelingen zijn, bewaring van de menselijke resten in waardige omstandigheden.

In haar conclusie adviseert het Comité in aanbeveling 2 dat elk wetenschappelijk onderzoek waarbij menselijke resten betrokken zijn een externe ethische toetsing moet ondergaan, ter ondersteuning van de visie van de onderzoeker zelf.

In verband met ethische beginselen betreffende het tentoonstellen van menselijke resten (hoofdstuk 6) geeft het advies aan dat de gehoorde deskundigen allemaal van mening zijn dat het publiek tonen van menselijke resten alleen in een wetenschappelijke context kan plaatsvinden, dat er educatieve uitleg moet worden voorzien en dat bepaalde voorwaarden (qua licht, sfeer, enz.) in acht moeten worden genomen.

Het Comité is van mening dat de handel in menselijke resten onaanvaardbaar is, zelfs niet om wetenschappelijke redenen. In aanbeveling 10 geeft het Comité aan dat zij van mening is dat de Europese Unie een regelgeving moet uitwerken om de handel in menselijke resten zowel binnen de Unie als met derde landen te verbieden, en raadt ze aan om degenen die resten bezitten de mogelijkheid te bieden anoniem deze resten over te maken aan een officiële instantie vergelijkbaar met de regeling voor ivoor.

In aanbeveling 12 is het Comité van mening dat via wetgevend werk het beginsel van het Burgerlijk Wetboek (artikel 3.63 van Boek III) dat bepaalt dat de eigenaar van een stuk grond automatisch eigenaar wordt van alles wat zich in en op deze grond bevindt, niet van toepassing zou mogen zijn op menselijke resten.

5.3 Wetgevende en ethische kaders in het buitenland

Sinds de toename van het aantal archeologische opgravingen in Europa vanaf het Verdrag van Malta en haar implementatie in de wetgeving en bijgevolg de archeologische praktijk van verschillende Europese landen, staat het thema van de omgang met en het afstoten van archeologische menselijke resten steeds meer op de agenda.

Hiervan getuigen verschillende afzonderlijke initiatieven in nationale contexten, zoals het Italiaanse voorbeeld dat hier ter illustratie wordt aangehaald (Figuur 5.4). Het debat over dekolonisatie roept bovendien verdere vragen op omtrent de omgang met en restitutie van botmateriaal van koloniale oorsprong, een thema dat uitgebreid werd behandeld binnen het HOME-project (Voor meer details HOME-project zie www.naturalsciences.be/en/news/item22467 en <https://collections.naturalsciences.be/ssh-anthropology/home>). Na een blik binnenslands bij onze Franstalige landgenoten, staan we bij wijze van voorbeeld stil bij de Franse en Britse wetgevende en ethische kaders die momenteel gehanteerd worden en focussen we tot slot op de recente Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten die door de Nederlandse Vereniging voor Fysische Antropologie (NVFA) werden gepubliceerd.

5.3.1 De context in Wallonië

Sinds 2018 is het *Agence Wallonne du Patrimoine* in Wallonië verantwoordelijk voor de publieke archeologie. Met vijf hoofdkwartieren (Mons, Wavre, Namur, Liège en Arlon) in drie operationele gebieden voeren ze elk jaar meer dan 100 opgravingen of vooronderzoeken uit, monitoren ze meer dan 75 bouwsites met circa 120 archeologen. Een antropoloog is ter beschikking in samenwerking met het IRNSB.

Wat betreft de wetgeving omtrent menselijk botmateriaal in archeologische opgravingen wordt rekening gehouden met de *UNESCO Convention on the protection of natural heritage and world culture* (1972), de *European convention for the protection of Archaeological Heritage* (1992) en de Waalse Erfgoed Code (vernieuwd in 2019). In de praktijk wil dit zeggen dat botmateriaal meestal hetzelfde behandeld wordt als andere soorten artefacten. Ook in Wallonië wordt menselijk botmateriaal pas als archeologisch beschouwd als men kan bevestigen dat dit ouder dan 30 jaar is.

Sinds 2004 worden in het Waalse landsgedeelte archeologische depots geaccrediteerd in overeenstemming met de ICOM richtlijnen (Code du Patrimoine, Titre VIII, Chap. 1er, art. 34). In 2019 werd deze wetgeving geüpdatet om zo beter te kunnen inspelen op preventieve conservatie. Naast een *Centre de Conservation et d'Études* (CCE) zijn ook 16 lokale depots en zes depots voor didactische en/of permanente tentoonstelling actief (vb. PrehistoMuseum of het Archeologisch Museum van Aarlen).

Uitzonderingen vormen het omgaan met menselijke resten die gelinkt kunnen worden aan de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Ook in Wallonië zien we dat tout court gemeentes vroeg in het opgravingsproces mee nadenken over

ARCHEOCLUB D'ITALIA
4.P.S.
Sede di Augusta

Venerdì 11 novembre 2022

Corpi e uomini tra archeologia, scienza e filosofia. Per un'etica dei resti scheletrici

Archeologia dei resti umani. Laicità del metodo ed etica della ricerca pubblica nel panorama italiano

Ass.ne Filantropica Liberale "Umberto I"
via P.pe Umberto, 128/130
AUGUSTA

ore 18.15

Introduce:
Mariada Pansera
Presidente Archeoclub d'Italia Aps sede di Augusta e Consigliera Nazionale Archeoclub d'Italia Aps

Interventi:
Massimo Cultraro
Dirigente di ricerca CNR-ISPC Catania
Dario Piombino-Mascali
Antropologo e paleopatologo, Università di Vilnius
Marco Arizza
Ricercatore ISPC-CID Ethics (CNR)

Archeologia dei resti umani. Etica della comunicazione

2° Ist. di Istr. Superiore "A-Ruiz" di Augusta
ore 13.00

Dopo i saluti del Dirigente Scolastico
Maria Concetta Castorina
i relatori incontreranno gli studenti dell'indirizzo Turistico

Figuur 5.4. Voorbeeld van een nationaal initiatief van onderzoek en discussie over de ethische en wetgevende aspecten van archeologisch botmateriaal. Hierbij een voorbeeld uit Italië uit november 2022 (poster via Massimo Cultraro).

hoe botmateriaal later opnieuw te begraven. Eveneens zien we dat er in Franstalig België geen specifieke richtlijnen of aanbevelingen bestaan voor het omgaan met de selectie en analyses van archeologisch menselijk botmateriaal en dit wordt overgelaten aan de persoonlijke afwegingen van de betrokken archeologen. Ook in Wallonië is dus nog een juridisch leegte te vullen en worstelt men met de volgende uitdagingen: de verschillende praktijken omtrent selectie en afstoting, de nood aan het beter centraliseren van inventarissen en rapporten, de nood aan de uitwerking van richtlijnen om destructief onderzoek al dan niet te verantwoorden.

5.3.2 Een overzicht van de wetgevende en ethische kaders in Engeland

In Engeland wordt de omgang met archeologisch menselijk botmateriaal en andere overblijfselen strikt gereguleerd door een aantal wetten en richtlijnen. Eén van de belangrijkste hiervan is de ‘Ancient Monuments and Archaeological Areas Act’ uit 1979, die de basis legt voor de bescherming van historische sites en artefacten, waaronder menselijke overblijfselen (Great Britain Ancient Monuments and Archaeological Areas Act 1979). Daarnaast zorgt de ‘Burial Act’ uit 1857 voor de bescherming van menselijke resten in begraven contexten en regelt het de vergunningen voor het opgraven van menselijke resten (Great Britain Burial Act 1857).

Belangrijk te vermelden is eveneens dat de ‘Human Tissue Act’ uit 2004, die oorspronkelijk werd ontwikkeld voor medische en onderzoeksdoeleinden, ook van toepassing is op menselijke resten van minder dan 100 jaar oud die archeologisch worden opgegraven (Great Britain Human Tissue Act 2004). Deze wet maakt onderscheid tussen menselijke resten die jonger en ouder zijn dan 100 jaar en stelt verschillende eisen aan hun behandeling en gebruik. De ‘Human Tissue Authority’ (HTA) houdt toezicht op de naleving van deze wet (<https://hta.gov.uk>).

Bovendien moet volgens de ‘Treasure Act’ van 1996 al het archeologische materiaal dat als ‘schat’ wordt beschouwd, worden gemeld aan de lokale coroner, die een onderzoek instelt om de status van de vondst te bepalen (Great Britain Treasure Act 1996). Hoewel menselijke resten zelden als schat worden beschouwd, kunnen ze wel deel uitmaken van een dergelijke vondst.

Het ‘Ministry of Justice’ vaardigt ook licentievereisten uit voor het opgraven van alle menselijke resten, ongeacht hun ouderdom. Licenties worden meestal toegekend aan gekwalificeerde archeologen of instellingen, die ervoor moeten zorgen dat de opgraving en eventuele verdere studie van menselijke resten op een respectvolle en ethische manier worden uitgevoerd.

Er zijn ook professionele richtlijnen voor archeologen over de omgang met menselijk botmateriaal, zoals die opgesteld door het ‘Institute for Archaeologists’ (IfA) (Chartered Institute for Archaeologists 2022). Deze richtlijnen benadrukken het belang van respect voor de overledenen, en stellen dat alle redelijke pogingen moeten worden gedaan om te voorkomen dat menselijke resten onnodig worden verstoord.

Het is echter belangrijk te benadrukken dat het proces van het omgaan met archeologisch menselijk botmateriaal in Engeland verre van eenvoudig is en voortdurend onderhevig is aan debat en herziening. Dit weerspiegelt de delicate evenwichtsoefening tussen het respect voor de overledenen en de waarde van archeologisch onderzoek voor onze kennis van het verleden.

5.3.3 Een overzicht van de wetgevende en ethische kaders in Frankrijk

In Frankrijk wordt de behandeling van archeologisch menselijk botmateriaal strikt gereguleerd door verschillende wetten en decreten. De ‘Code du Patrimoine’, met name de sectie die betrekking heeft op archeologie (Livres V en VI), vormt het primaire wettelijke kader voor de behandeling van archeologische vondsten, waaronder menselijke resten (LegiFrance https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006074236).

Volgens de ‘Code du Patrimoine’, behoren alle archeologische vondsten, inclusief menselijke resten, toe aan de Staat, ongeacht waar ze zijn gevonden. Het is dus verboden om opgravingen uit te voeren zonder toestemming van de ‘Service régional de l’archéologie’ (SRA), een afdeling van het ‘Ministère de la Culture’.

In 2010 heeft het ‘Ministère de la Culture’ ook een charter opgesteld voor de ethiek van archeologisch onderzoek, dat specifieke richtlijnen geeft voor de behandeling van menselijke resten. Volgens dit charter moeten menselijke resten altijd met respect en waardigheid worden behandeld. Het bepaalt ook dat de resultaten van archeologisch onderzoek naar menselijke resten moeten worden gepubliceerd, zodat ze toegankelijk zijn voor andere onderzoekers en het publiek.

Bovendien is er in 2016 in Frankrijk een wet aangenomen die het mogelijk maakt om menselijke resten na onderzoek terug te

geven aan de oorspronkelijke gemeenschappen, met name in het geval van resten van inheemse volkeren uit de overzeese gebieden van Frankrijk. Deze wet, bekend als de ‘Loi de la liberté de création, de l’architecture et du patrimoine’ (LCAP), heeft aanzienlijke gevolgen voor musea en andere instellingen die collecties van menselijke resten bezitten.

In de praktijk is de behandeling van menselijk botmateriaal in Frankrijk onderhevig aan voortdurend debat en herziening, net als in andere landen. Dit weerspiegelt de voortdurende uitdagingen en ethische kwesties die gepaard gaan met de studie van menselijke resten uit het verleden, en de noodzaak om een evenwicht te vinden tussen wetenschappelijk onderzoek, respect voor de doden en de rechten van hedendaagse gemeenschappen.

5.4 Recente Nederlandse richtlijnen

Ook in Nederland leeft het thema ‘ethiek en menselijke botresten’. De Nederlandse Vereniging voor Fysische Antropologie (NVFA), opgericht in 1983 en bestaande uit een 100-tal leden die dankzij hun verschillende wetenschappelijke achtergronden een gevarieerde expertise hebben op het gebied van de fysische antropologie, nam in 2022 het initiatief om een ad hoc commissie “*Ethics Working Group*” in het leven te roepen. In december 2022 reeds werden hun “*Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten*” (ERMR) gepubliceerd (www.nvfanl.wordpress.com). Het grondbeginsel voor deze NVFA-richtlijnen is dat menselijke resten altijd met zorg, waardigheid en respect behandeld dienen te worden. Concreet verwacht de NVFA van haar leden dat ze zich houden aan de volgende ethische principes en in overeenstemming werken met de Nederlandse “Wet op de Lijkbezorging”: eerlijkheid, transparantie en integriteit.

Dit houdt onder meer de algemene vraag in rekening te houden met de verschillende standpunten van belanghebbenden t.o.v. de omgang met menselijke resten en een open communicatie over de doelstellingen van een onderzoek en welke betrokkenheid welke partners hebben. De richtlijnen vragen zo ook om steeds accuraat te werk te gaan en tout court de hoogst mogelijke ethische en wetenschappelijke normen te hanteren bij onderzoeken. Er wordt bovendien gevraagd zich niet in te laten met handel, illegale acquisitie of toe-eigening van menselijke resten of (bijbehorende) culturele voorwerpen. Hoewel het bezit van menselijke resten in bepaalde gevallen in Nederland niet illegaal is, dienen menselijke resten dus niet als privé-eigendom te worden beschouwd.

Op vlak van opgraving en berging raadt men aan dat als financiële beperkingen een passende ethische behandeling of adequaat onderzoek in de weg staan, alles in het werk te stellen om de resten ongemoeid ‘in situ’ te laten. Op vlak van analyse dient men er volgens de NVFA-richtlijnen naar te streven het anatomisch verband en de compleetheid van menselijke resten zo goed mogelijk te borgen. Destructieve bemonstering wordt idealiter pas toegepast na overleg met deskundigen in de fysische antropologie, als niet-destructieve technieken geen alternatief zijn en er afgestemd is met de bevoegde autoriteiten en eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen.

Wat betreft het bewaren en tentoonstellen van menselijke resten benadrukken de richtlijnen het belang dit respectvol, weloverwogen en passend bij de desbetreffende context te doen. Dit kan bijvoorbeeld door in depots of musea de menselijke resten niet op hoofddoorstroomroutes te plaatsen en het publiek opmerkzaam te maken over de aanwezigheid van deze resten. Er wordt tevens voor gepleit de resten van ieder menselijk individu bijeen te houden en de culturele voorwerpen en/of resten van andere individuen die uit dezelfde context afkomstig zijn, indien mogelijk samen te bewaren. Bij het afstoten of ‘ontzamelen’ van botmateriaal dienen de ethische implicaties en de belangen van toekomstig onderzoek, educatie, en belanghebbende partijen zoals eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen, zorgvuldig meegewogen te worden.

De ERMR van de NVFA beschrijven enkele grondbeginselen voor de opslag en het delen van gegevens over menselijke resten: het streven om de onderzoeksresultaten binnen een redelijke termijn te publiceren, maar bewust misbruik van gegevens trachten te voorkomen vooraleer deze openbaar te maken. Daarnaast wordt gevraagd geen gegevens over menselijke resten zonder toestemming van de opdrachtgever, beheerder van de collectie of instelling die het onderzoek uitvoert te publiceren of te delen en wordt aangeraden afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen op voorhand te consulteren.

Wat betreft het gebruik van afbeeldingen van menselijk botmateriaal worden gelijkaardige richtlijnen voorgesteld: ga respectvol om met deze foto’s of modellen of gebruik tekeningen of andere alternatieven indien nodig. Publiceer geen

beelden zonder toestemming of vooraleer af te toetsen met verwanten of cultureel betrokken groepen en waarschuwen de lezer dat afbeeldingen zichtbaar zullen zijn.

De NVFA-richtlijnen bevatten tot slot een interessante bibliografische lijst met referenties naar het ruimere internationale kader en publicaties ter zake (www.nvfanl.wordpress.com/2023/03/nvfa_ethische_richtlijn_nl-1.pdf).

Tijdens het MEMOR-onderzoek werden heel wat internationale publicaties verzameld over hoe op een ethische manier menselijk botmateriaal tentoon te stellen. De meest concrete en uitgebreide handleidingen zijn afkomstig van de Swedish National Heritage Board (Swedish National Heritage Board 2020), en de Department for Culture Media, and Sport in Engeland (Department for Culture Media and Sport

2005). Ook sprongen heel wat *good practices* uit individuele voorbeelden in het oog, waaronder het vragen van het nodige respect voor een tentoongestelde Egyptische mummie in de New Walk Museum in Leicester (VK) (Figuur 5.5) en een erg strikt fotografiebeleid van menselijke resten in het Museum Vrolijk in Nederland (www.museumvrolijk.nl/over-ons/menselijke-resten-fotografiebeleid).

Figuur 5.5. In de New Walk Museum in Leicester (VK) werd volgende tekst getoond alvorens de bezoeker een ruimte betrad met een tentoongestelde mummie: 'In the next space are the human remains of an ancient Egyptian, Namenoetamun. If you would like to view the mummy please treat him with respect' (Foto genomen in augustus 2015 door Maarten Larmuseau).

5.5 Begraafwijzen en visies op menselijk botmateriaal van de erkende erediens en levensbeschouwingen in Vlaanderen

Tot nu toe was de visie van de verschillende erkende religies en levensbeschouwingen in Vlaanderen op het verzamelen, onderzoeken, tentoonstellen en afstoten van archeologisch menselijk botmateriaal niet systematisch in kaart gebracht. In het kader van het MEMOR-project zetten we hiertoe stappen en merkten we dat in de houding van de religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen een rode draad te vinden is die een gemeenschappelijk kader kan bieden voor de opmaak van een breed gedragen juridisch en ethisch kader.

De verschillende erkende erediens en levensbeschouwingen in Vlaanderen leggen elk hun eigen accenten wat betreft begraafwijze en *dito* visie op het omgaan met menselijk botmateriaal, afhankelijk van hun religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging. Recente publicaties van het agentschap Inburgering en Integratie van de Vlaamse overheid en de Stad Brugge illustreren bijvoorbeeld hoe de de anglicaanse, islamitische, israëlitische, de orthodoxe, protestantse, rooms-katholieke erediens en de vrijzinnig humanisme kijken naar dood, afscheid nemen, het hierna maals en hieraan verbonden rituelen (Saatci & De Reu 2020; Brugge Magazine 2020).

Uit de gesprekken die MEMOR voerde met vertegenwoordigers van de erkende erediensten en levensbeschouwingen, weerklonk opvallende gelijkgezindheid tussen alle religies en levensbeschouwingen dat menselijk botmateriaal zo respectvol mogelijk dient behandeld te worden. Bij de verschillende christelijke denominaties en de het vrijzinnig humanisme is er, ondanks historische verschillen, tot op heden geen voorkeur voor herbegraving of crematie van menselijke botresten. Historisch was er meestal wel een voorkeur voor inhumatie (wegens een soms letterlijke interpretatie van de 'opstanding der doden op het einde der tijden'), maar hier wordt bij het leeuwendeel van de christelijke denominaties niet meer aan vastgehouden. De orthodoxe eredienst vraagt wel expliciet om geen crematie door te voeren als het gaat om individuen die als orthodox geïdentificeerd kunnen worden. Eveneens voor de islam en de israelitische eredienst is crematie niet toegelaten. De islamitische eredienst geeft aan dat wetenschappelijk onderzoek op botmateriaal wel toegelaten is, bij de orthodoxe tak van de israelitische eredienst dan weer niet. Buiten de orthodoxe tak bestaat in de israelitische eredienst een pluriformiteit aan interpretaties en praktijken waardoor de vraag naar inhumatie niet exclusief is voor de Joodse eredienst.

De gesprekken die gevoerd werden met de vertegenwoordigers van de verschillende erediensten en levensbeschouwingen, aangevuld met de boeddhistische eredienst dat tijdens de duurtijd van dit project de allerlaatste fase van erkenning door de federale overheid doorliep en nu officieel erkend is als levensbeschouwing, sluiten mooi aan bij het eerdere project Hemelsbreed waarbij de erfgoednaden van de verschillende gemeenschappen in kaart werden gebracht (www.hemelsbreed.be). De algemene bevindingen geven aan hoe elke religie en levensbeschouwing in Vlaanderen omgaat met de dood en de hieraan verbonden rituelen. Allen zijn bereid wanneer één of meerdere individuen die expliciet aan hun gemeenschap verbonden waren, worden geïdentificeerd, een plechtigheid te koppelen aan een eventuele herlocalisatie van deze archeologische menselijke resten.

Tijdens de gesprekken die MEMOR voerde, werd meestal ook gesuggereerd om de bezoeker van musea en tentoonstellingen zo goed mogelijk op voorhand te waarschuwen wanneer botmateriaal of menselijke resten getoond zullen worden in te bezoeken zalen. Dit moet steeds met het nodige respect en waardigheid gebeuren. Eveneens volgt men de redenering dat een verbod op het maken van foto's van botmateriaal kan worden ingesteld.

In de volgende paragrafen geven we specifieke aandachtspunten per religie en levensbeschouwing mee die tijdens de gesprekken werden benadrukt door de vertegenwoordigers:

a) Orthodoxe eredienst

- Elk menselijk bot dat wordt gevonden in een orthodoxe context, wordt beschouwd alsof het afkomstig is van een heilige persoon. Dergelijk botmateriaal moet daarom met veel respect behandeld worden.
- Ongeacht van wie de botresten zijn geweest, op een gegeven moment zijn ze drager geweest van een menselijk individu en zijn ze volgens de orthodoxe eredienst een 'Tempel Gods'. Hierdoor is algemeen respect voor het lichaam en dus archeologisch menselijk botmateriaal noodzakelijk.
- Ook al zijn de botten van een individu verdwenen, men is van oordeel dat iedereen zal verrijzen.
- Crematie wordt in de orthodoxe eredienst gezien als een gebrek aan respect.
- Er zijn verschillende tradities binnen de orthodoxe eredienst. Vaak wordt botmateriaal geruimd na bijvoorbeeld 15 jaar, worden de botten gewassen met olie en met wijn, en meegegeven in kistjes aan familieleden.
- Wetenschappelijk onderzoek kan indien het niet destructief gebeurt. Destructief onderzoek wordt niet of zo beperkt mogelijk uitgevoerd.
- Tentoonstellen moet steeds op een respectvolle manier gebeuren en in een wetenschappelijke/didactische context. Botmateriaal kan niet gebruikt worden voor kunstprojecten.

b) Islamitische eredienst

- Zowel levend als dood is de mens de meest waardevolle schepping van God en dient het lichaam ongeacht de situatie met respect behandeld te worden. Verschillen in huidskleur, taal, religie of geografie veranderen niets aan deze regel.
- De basisregel binnen de islamitische eredienst is dat menselijke botresten zo snel mogelijk dienen (her)begraven te worden.
- De crematie van menselijke lichamen - en dus ook van botmateriaal - is niet toegelaten.
- Het theologisch principe van de 'Verrijzenis van het lichaam' is moeilijk kort uit te leggen. Zo heeft de wederopstanding niets te maken met botmateriaal: "Allah zal hen doen herleven zoals Hij hen de eerste keer heeft geschapen."
- Botmateriaal kan voor later onderzoek veilig en respectvol in depots bewaard worden.
- Wetenschappelijk onderzoek en tentoonstellen ten dienste van de mensheid is mogelijk. Indien het over recent botmateriaal gaat is toestemming van de familie nodig.
- Geen gebruik van botmateriaal voor artistieke projecten en kunstwerken.

- Bij het afstoten van botmateriaal: idealiter in een willekeurige doek gewikkeld en begraven. Een plechtige teraardebestelling hoeft in dit geval niet. Crematie is helemaal niet toegelaten.

c) Boeddhistische eredienst

- Het uitgangspunt in de boeddhistische eredienst is dat menselijke resten steeds met respect behandeld moeten worden.
- Crematie primeert in de boeddhistische eredienst. Voor de boeddhist is er immers een leven na de dood, nl. reïncarnatie. Crematie wordt gekozen omdat de geest die het lichaam verlaten heeft, geen punt meer zou hebben om zich aan vast te hechten. Zo kan de geest volledig vrij zijn van het lichaam.
- Uitzonderingen op het voorgaande zijn het gebruik van beenderen en schedels van wijzen en personen die een hoog niveau van spiritualiteit bereikt hebben. Deze beenderen zijn bijgevolg een relik.
- Mens en dier zijn evenwaardig, dus in principe vraagt de boeddhistische eredienst evenveel respect voor dierlijk als menselijk botmateriaal.
- Wetenschappelijk onderzoek op skeletmateriaal is geen probleem indien de motivatie goed is, behalve wanneer het mensen met uitzonderlijke spirituele verdiensten betreft.
- Het gebruik van botmateriaal in een museum of tentoonstelling is mogelijk indien de intentie goed is en dit met respect gebeurt.

d) Anglicaanse eredienst

- Botmateriaal in Vlaanderen ligt in de context van WOI zeer gevoelig voor de anglicaanse eredienst. Circa 168 000 Britten zijn immers begraven in België door WOI en dat waren overwegend Anglicanen. Vandaag is er reeds een procedure voor menselijke resten van soldaten van de Commonwealth bepaald. Toch zou extra aandacht in Vlaanderen goed onthaald worden in het Verenigd Koninkrijk en bij de Anglicaanse parochie in Leper.
- De anglicaanse eredienst liet al een eeuw voor de rooms-katholieke eredienst de verplichting van inhumatie los. Begroving wordt meestal gekozen maar ook bij verspreid botmateriaal of crematie wordt Verrijzenis mogelijk geacht.
- Anglicanen voelen het als hun plicht om mensen (menselijke resten) respectvol te begraven omdat een overleden individu zelf niet meer kan beslissen wat hij/zij met het lichaam doet. Dit general humanist respect gaat nog een stap verder dan het respectvol omgaan en wordt zelfs als een plicht – a moral duty – gezien.

- Bij tentoonstellingen is er de voorkeur om geen menselijke resten tentoon te stellen als ze geen meerwaarde bieden aan het verhaal dat gebracht wordt. Indien het didactisch nodig is en met respect gebeurt, kan botmateriaal tentoongesteld worden.

e) Protestantse eredienst: Federale Synode van Protestants-Evangelische Kerken in België

- Er moet respect zijn voor het lichaam want ook het lichaam behoort tot de mens.
- De keuze voor begraving is voor de evangelische gemeenschappen van de Federale Synode een teken van gelovig vertrouwen in de wederopstanding.
- Het lichaam is een 'teken': God is ook bij machte om iemand uit de dood te laten opstaan als er geen botresten meer over zijn.

f) Protestantse eredienst: Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB)

- Botmateriaal is niet noodzakelijk voor de Verrijzenis van het lichaam. 'God is bij machte om te herstellen en heeft geen botmateriaal nodig'.
- Historisch lag de nadruk wel op begraving. Christenen volgen de weg van Christus en hij is gekruisigd, begraven en verrezen. Vandaag kan echter ook crematie.
- De VPKB neemt geen officiële standpunten in over wetenschappelijk onderzoek en behandeling van botmateriaal. Er zijn immers veel diverse visies in de protestantse wereld en dit geldt ook over dit thema. De diversiteit in standpunten en discussie zijn kenmerkend voor het protestantisme, maar een dieprespectvolle humaniteit blijft het uitgangspunt.

g) Vrijzinnig humanisme

- Ook voor het vrijzinnig humanisme dwingt archeologisch menselijk botmateriaal respect af en moet daar gevoeligheid voor zijn.
- Er is geen algemene mening over het afstoten van botmateriaal. Dergelijke resten liggen tussen een 'persoon' en een 'ding'.
- Voor het vrijzinnig humanisme maakt crematie versus begraven niet (meer) uit. Hier hangt geen harde opinie aan vast. Uiteraard is er historisch gezien een zeer harde strijd geweest: in de 19de eeuw streed het vrijzinnig humanisme voor een gelijkwaardige begraafplaats als die van de rooms-katholieke eredienst.. Vandaag wordt hier niet meer inhoudelijk aan vastgehouden.

h) Rooms-Katholieke eredienst

- Historisch gezien werd crematie door de rooms-katholieke eredienst ontmoedigd of zelfs verboden. In de afgelopen decennia is er een sterke verschuiving geweest en heeft de Kerk crematie toegestaan, hoewel inhumatie nog steeds de voorkeur heeft.
- Het doel van wetenschappelijk onderzoek en het tentoonstellen van menselijke botresten dient steeds zinvol en respectvol te zijn.
- Een ritueel is gewenst wanneer menselijke botresten worden verplaatst of opnieuw begraven (al dan niet individueel of in knekelgraf). Dit kan zowel een zegening omvatten als een ander ritueel dat bedoeld is om de waardigheid en het respect voor het menselijk individu te onderstrepen.

5.6 Gesprekken met experts

MEMOR voerde met heel wat wetenschappers, juristen, filosofen en ethici formele gesprekken over het thema van archeologisch botmateriaal en de omgang ermee. Onder deze experts behoorden o.a.:

- Jurist Prof. dr. Frederik Swennen (UAntwerpen)
- Moraalfilosoof Em. Prof. dr. Herman De Dijn (KU Leuven)
- Moraalfilosoof Prof. dr. Katrien Schaubroeck (UAntwerpen)
- Bio-ethicus Prof. dr. Pascal Borry (KU Leuven)
- Bio-ethicus Drs. Maria Siermann (KU Leuven)
- Ethicus Prof. dr. Freddy Mortier (UGent), hij is ook intendant entiteit academisch erfgoed en archief bij het GUM (Gents Universiteits Museum & Plantentuin)

Uit al deze gesprekken werden volgende aspecten bij verschillende gesprekspartners aangegeven:

- Er is een gebrek aan een definitie voor een 'stoffelijk overschot', ondanks het feit dat het nuttig kan zijn om dit juridisch vast te leggen. Zo is het niet duidelijk wat het verschil is tussen botresten versus speeksel en bloedstalen, tussen een bot van een geamputeerde arm versus een bot van een arm bij een volledig aanwezig skelet, en tussen een geëxtraheerde tand bij de tandarts versus een tand uit een opgegraven schedel. Het gebrek aan een definitie toont de complexiteit van dit onderwerp aan. Deze vraag gaat echter voorbij aan de doelstelling van MEMOR want hier werd specifiek gekozen om enkel op archeologisch menselijk botmateriaal te focussen.
- Menselijk botmateriaal moet je met respect en waardigheid behandelen. Deze algemene respectvolle houding wordt door verschillende experts omschreven met

het woord '**piëteit**'. Men kan het niet beschouwen als gebruiksvoorwerp, als verkoopwaar, of verwerken in kunst. Het bewaren, onderzoeken, tentoonstellen en afstoten moet dus ook steeds op een **plaats met eerbied** gebeuren. Zorgvuldig omgaan en piëteit met skeletten moet altijd als uitgangspunt genomen worden.

- Als er archeologische resten worden gevonden, is de eigenaar van het perceel automatisch de eigenaar van het botmateriaal. Menselijke resten verdienen echter een aparte behandeling dan andere 'dingen'. Botmateriaal kan immers niet zo maar ter beschikking van de eigenaar zijn. Een **eigendomsrelatie** betekent strikt gezien dat je ermee kan doen wat je wil, bijvoorbeeld vernietigen of verkopen. Omwille van de nodige piëteit is het eigenaardig dat er dus hieromtrent geen bijkomende regels bestaan. Een verandering van eigenaarschap bij menselijke resten zou juridisch onmogelijk blijken volgens de geïnterviewde juristen (ondanks dat dit wordt geadviseerd door het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio). Toch kunnen er hieraan zeker **voorwaarden en beperkingen** opgelegd worden, waaronder de noodzakelijke piëteit en het te behandelen als een goede huisvader/moeder-*'voorzichtig en redelijk persoon'*. Zo zou er ook een verbod kunnen komen op financiële winst bij skeletmateriaal, waardoor de eigendom niets waard is.
- Het KB rond de **Biobank** en lichaamseigen materiaal (2018) valt te interpreteren onder de Wet 'Menselijk Lichaamsmateriaal' van 19 december 2008 en de recentere aanpassingen (Koninklijk Besluit betreffende de Biobanken 2018). Hierdoor schrijft het KB enkel de opname voor in de biobank van 'weggenomen' lichaamsmateriaal zoals bedoeld in de wet. Door deze interpretatie is het duidelijk dat hieronder geen archeologische vondsten vallen. Het KB regelt bovendien enkel de ontvangst van materiaal dat onder de wet is weggenomen en bepaalt dus niet de ontvangst van ander materiaal. Er zou daarom volgens de experts **geen rooms-katholieke eredienst voor enige verplichting** om materiaal uit archeologische vondsten verplicht aan de biobank aan te bieden. Uiteraard kan een KB niet breder geïnterpreteerd worden dan de wet.
- In analogie met de praktijk bij andere bevolkingsgroepen wereldwijd is het een terechte vraag dat erkende Vlaamse onderzoeksinstituten actief betrokken moeten zijn wanneer er onderzoek gebeurt op botmateriaal uit Vlaanderen.
- Bezoekers van musea en tentoonstellingen moeten zo goed mogelijk **op voorhand gewaarschuwd** worden dat er botmateriaal of menselijke resten getoond worden. Eveneens kan een verbod op het maken van foto's worden ingesteld. Uiteraard is dat verbod moeilijk te controleren maar het is belangrijk om aan de bezoeker ook **uit**

te leggen waarom foto's maken niet gepast is.

Er werd onder de experts geen consensus gevonden over volgende aspect:

- Menselijk overschot krijgt **al dan niet een ander karakter na enkele generaties**. Volgens de ene expert worden menselijke resten meer een 'ding' naarmate ze ouder worden, terwijl de andere expert aangeeft dat botmateriaal altijd heeft toebehoord aan een individu dat de nodige respect en waardigheid afdwingt, ook al zijn er geen nakomelingen, verwanten of bevolkingsgroepen meer die van de handeling met het botmateriaal schade kunnen ondervinden. Dat de gehoorde experts verschillen in mening betreffende het tijdseffect werd ook vastgesteld in het advies nr. 82 van het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek en in de praktijk bij adviezen die verschillende ethische commissies over dit thema opstelden.

5.7 Aanbevelingen voor beleid en actie vanuit MEMOR

Op basis van ons onderzoek en vele gesprekken omtrent wetgeving en ethiek, wil MEMOR verschillende aanbevelingen doen naar de archeologische sector en de overheid toe.

5.7.1 Aanbeveling voor decreetwijziging(en)

Op dit moment bestaat voor botmateriaal dat na archeologisch onderzoek wordt afgestoten geen wetgevend kader. Het is een grijze zone tussen het 'Decreet op de Begraafplaatsen en Lijkbezorging' en het Onroerenderfgoeddecreet, waarbinnen in principe de eigenaar of beheerder zelf kan beslissen wat hij of zij doet met botmateriaal dat wetenschappelijk niet meer bewaard of bestudeerd wordt.

We suggereren deze grijze zone weg te werken door twee kleine wijzigingen. Ten eerste zou het goed zijn de 'achterkant' van het Onroerenderfgoeddecreet te koppelen aan het 'Decreet op de Begraafplaatsen': een artikel in het Onroerenderfgoeddecreet kan bepalen dat botmateriaal dat afgestoten wordt een plaats dient te krijgen op gemeentelijke of stedelijke begraafplaatsen en de regelgeving van het 'Decreet op de Begraafplaatsen' dient te volgen.

Het feit dat wanneer botmateriaal gevonden wordt, de eigenaar van de grond waarop de resten worden aangetroffen automatisch eigenaar wordt van het botmateriaal, maakt dat tot nu toe de eigenaar in principe alle handelingen kan treffen met botmateriaal die hij of zij wenst, ook praktijken die ethisch niet correct of kwetsend zouden zijn. Het is ech-

ter niet evident om het eigendomsrecht van gevonden botmateriaal te wijzigen aangezien dit deel uitmaakt van het bredere Europese en Internationale eigendomsrecht. Van daar de tweede suggestie om in het 'Decreet op de Begraafplaatsen' de volgende twee passages op te nemen:

- Verplichting om altijd met het **nodige respect en piëteit** met menselijk botmateriaal om te gaan.
- Bij herbegraving of crematie met respect om te gaan met de nagedachtenis van **individuen of gemeenschappen** die verbonden zijn met het stoffelijke overschot of wat daaraan refereert.

5.7.2 Oprichting van een wetenschappelijk comité menselijk botmateriaal

We pleiten voor de oprichting van een wetenschappelijk comité dat zich kan buigen over specifieke cases, adviezen kan geven over selectie en afstoting en kan bespreken wat 'respectvol omgaan met menselijke resten' concreet inhoudt. Naast wetenschappers zoals archeologen, fysisch antropologen en genetici wordt het wetenschappelijk comité idealiter aangevuld met vertegenwoordigers van de betrokken agentschappen (Binnenlands Bestuur en Onroerend Erfgoed) en *ad hoc* met ethici, filosofen en vertegenwoordigers van religies en levensbeschouwingen voor specifieke nieuwe vragen die opduiken.

Dit comité kan dan aanbevelingen formuleren over hoe botmateriaal respectvol tentoon te stellen, hoe opgravingen van grote hoeveelheden botmateriaal te vermijden, hoe een kerncollectie voor (toekomstige) wetenschappelijk onderzoek te bepalen, hoe evenwichtig tot selectie en afstoting te komen, hoe te bepalen of deponering, herbegraving of crematie best geschikt is, hoe gedenkplaten te voorzien, etc. Zo kan ook een duidelijker afwegingskader gecreëerd worden om te bepalen of wetenschappelijk onderzoek destructief of non-destructief te werk mag gaan.

Het wetenschappelijk comité kan de aanbevelingen en concrete suggesties uit dit rapport verder aanvullen en updaten. Deze commissie kan ook inspelen op het feit dat de interpretatie wat 'respectvol en met piëteit' omgaan met menselijk botmateriaal met de tijd kan evolueren.

5.7.3 Meldpunt menselijk botmateriaal

We argumenteren ook voor de oprichting van een 'Meldpunt menselijk botmateriaal' in Vlaanderen. Na afspraken tussen het agentschap Onroerend Erfgoed, Monumentenwacht, het Netwerk Onroerend Erfgoed (NOE) van Onroerenderfgoedgemeentes en Intergemeentelijke Onroeren-

derfgoeddiensten (OG's en IOED's), PARCUM, etc. zal een dergelijk aanspreekpunt bij het aantreffen van botmateriaal eenvoudig kunnen doorverwijzen naar de juiste instanties. In eerste instantie blijft het protocol tussen archeologen, politie en gerecht het uitgangspunt. Over complexere vragen, bijvoorbeeld over selectie of herbegraving of crematie, kan het wetenschappelijk comité zich buigen op vraag van het Meldpunt. De databank botmateriaal van MEMOR kan eveneens door het Meldpunt worden verdergezet samen met alle betrokken partners om zo het nodige basiswerk te continueren.

5.7.4 Depots in herbestemde kerken

Uit de gesprekken met experts en de vertegenwoordigers van de erkende religies en levensbeschouwingen blijkt dat het bewaren van botmateriaal op een plaats met eerbied dient te gebeuren. Men kan zich momenteel ethische vragen stellen over het feit dat skeletmateriaal van mensen die christelijk begraven zijn geweest nu na opgraving op een locatie bewaard wordt die niet overeenstemt met hun geloof en tradities. Voor opgegraven skeletten uit christelijke begraafplaatsen kan de oprichting van een depot in een herbestemde kerk een prima optie zijn (Voor meer informatie zie www.PARCUM.be/nl/projecten/depotkerken-in-vlaanderen), naar analogie in Groot-Brittannië en urnekerken. Het lijkt voor het MEMOR-team een win-win situatie om botmateriaal uit christelijke begraafplaatsen eerbiedwaardig te bewaren én om kerken met herbestemming een duurzame en relevante functie te geven.

5.7.5 Ethische toetsing voor wetenschappelijk onderzoek

Instellingen kunnen in Vlaanderen niet eisen dat er moet voldaan worden aan de Belgische KB rond biobanken en lichaamseigen materiaal (2018) aangezien deze valt onder de Wet 'Menselijk Lichaamsmateriaal' (zie *supra*). Hierdoor schrijft het KB enkel de opname voor in de Biobank van 'weggenomen' lichaamsmateriaal, dus niet van archeologische menselijke resten. Er kan dus wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd worden dat niet van medische belang is, zolang het onderzoek respect en piëteit voor het menselijke botmateriaal steeds voorop plaatst. Voor onderzoek aan academische instellingen in Vlaanderen zijn er de nodige ethische commissies beschikbaar wanneer een positief ethisch advies nodig is voor het academisch publiceren van het wetenschappelijk onderzoek met archeologisch menselijk botmateriaal. Voor niet-academische actoren zoals archeologische bedrijven en museale instellingen zonder toegang tot een ethische commissie is het uiteraard minder evident waardoor we hier voorstellen om bij aanvraag een *pro forma* ethische toetsing te organiseren vanuit het op te richten wetenschappelijk comité menselijk botmateriaal (zie *supra*).

5.7.6 Extra aandacht bij Vlaamse musea en tentoonstellingen

We adviseren ook bij het tentoonstellen van bewaard botmateriaal in een publieke ruimte steeds uit te gaan van respectvol en waardig handelen. Dit kan enkel en alleen in een wetenschappelijke en/of educatieve context plaatsvinden. Voor het tentoongesteld botmateriaal moet er volledige duidelijkheid zijn over de herkomst, om te voorkomen dat er skeletten uit de koloniale tijd of met een andere gecontesteerde afkomst hiervoor worden gebruikt. Er dient daarbij ook steeds een duidelijke reden te worden aangegeven waarom botmateriaal tentoongesteld wordt, alsook moet er bij het binnenkomen van de tentoonstelling of de tentoonstellingsruimte een 'waarschuwing' gegeven worden zodat de bezoeker aangemaand wordt om met eerbied de ruimte te betreden alsook zelf de keuze te kunnen maken om deze menselijke resten te zien of niet. Ook is het gewenst dat dit op de website van de instelling duidelijk wordt vermeld.

5.7.7 Aandacht voor religieuze of levensbeschouwelijke aspecten bij afstoting

Bij het afstoten van botmateriaal na archeologisch onderzoek, adviseren we om steeds na te gaan of bepaalde individuen of gemeenschappen gelinkt zijn aan de te herbegraven of uit te strooien individuen en om hieraan een religieuze of levensbeschouwelijke plechtigheid te koppelen indien deze overtuiging van de oorspronkelijke persoon of gemeenschap duidelijk is. Voor christelijke denominaties (buiten de Orthodoxie) is vandaag crematie mogelijk maar stelt zich de vraag of dit de overtuiging van de begraven individuen destijds was. We adviseren daarom om zo dicht mogelijk bij de overtuiging van destijds te blijven, zoals bijvoorbeeld gebeurde bij de herbegraving na vondsten van botmateriaal uit en rond de Sint-Baafskathedraal van Gent. Een plechtigheid bij herlocalisatie kan met de betreffende lokale gemeenschap van de religie of levensbeschouwing in kwestie worden afgestemd.

5.7.8 Aanvullende aanbevelingen

- We stimuleren om botmateriaal zoveel mogelijk *in situ* te laten en niet op te graven wanneer niet strikt noodzakelijk. Het wetenschappelijke comité kan verdere aanbevelingen formuleren om bijvoorbeeld trajecten zo aan te leggen dat het opgraven van menselijk botmateriaal zoveel mogelijk vermeden wordt.
- We adviseren om in een depot steeds gesloten dozen te gebruiken i.p.v. open/doorschijnende dozen zoals soms nog wordt opgemerkt.
- We stimuleren om de 'kerncollectie van de toekomst' mogelijk ook anders te bepalen dan vandaag, i.e. met afwegingen die een ruimer onderzoekskader gebruiken

met de mogelijkheden van toekomstig wetenschappelijk onderzoek in het achterhoofd.

- We adviseren om bij de 'uitleen' van botmateriaal voor wetenschappelijk onderzoek buiten Vlaanderen te verplichten dat minstens één Vlaamse instelling betrokken moet worden.
- We adviseren, in lijn met de suggestie van het respectvol omgaan met botmateriaal, geen gebruik te maken van menselijk botmateriaal uit archeologische vondsten voor kunstprojecten.

Bibliografie:

Begg, T.J.A. et al. (2022). Genomic analyses of hair from Ludwig van Beethoven. *Current Biology* 33: 1431-1447.

Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-ethiek (2023) Advies nr. 82 van 9 januari 2023 betreffende het statuut van menselijke resten in museale, wetenschappelijke en particuliere collecties. Te raadplegen op www.health.belgium.be/bioeth.

Belgische Senaat, 1 augustus 2016, Schriftelijke vraag nr. 6-1015.

Chartered Institute for Archaeologists (2022). *Code of conduct: professional ethics in archaeology*. Last revision October 2022.

Crais, C en P. Scully (2010). *Sara Baartman and the Hottentot Venus: A Ghost Story and a Biography*. Princeton University Press.

De Langhe, K. (2018). *Vlaams Depotnetwerk. De weg naar een netwerk voor erkende onroerenderfgoeddepots. Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 103*. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/OAOE/103/OAOE103-001.pdf>.

Department for Culture Media and Sport (2005) *Guidance for the care of human remains in museums*. London.

Ervynck, A. (2018). *Afwegingskader. Omgaan met menselijke resten bij archeologisch onderzoek in Vlaanderen - 19.07.18*. Brussel, Agentschap Onroerend Erfgoed <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/AKOE/7/AKOE007-001.pdf>.

Great Britain (1857) *Burial Act* (c.81). The Stationery Office.

Great Britain (1979) *Ancient Monuments and Archaeological Areas Act* (c.46). The Stationery Office.

Great Britain (1996) *Treasure Act* (c.24). The Stationery Office.

Great Britain (2004) *Human Tissue Act* (c.30). The Stationery Office.

ICOM (2006) ICOM Code of Ethics for Museums.

Katzenberg, M.A. en A. L. Grauer (2018). *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. 3rd edition. Wiley Blackwell.

Klein, R.G. (2022). Profile of Svante Pääbo: 2022 Nobel laureate in physiology or medicine. *PNAS* 120: e221702119.

Koninklijk besluit betreffende de biobanken 9 januari 2018, Belgisch Staatsblad 5 februari 2018, 8364-8372

Laqueur, T.W. (2015). *The work of the dead: a cultural history of mortal remains*. Princeton University Press.

Mertens, J. (2020). Sterven in stijl – Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen. *Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed* 156. <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/OAOE/156/OAOE156-001.pdf>.

Saatci, B. en S. De Reu (2020). *Begraven in Vlaanderen met aandacht voor diverse culturele en levensbeschouwelijke noden. Inspiratie voor een lokale aanpak*. Agentschap Integratie & Inburgering.

Swedish National Heritage Board (2020). *Good collections management. Guidance for handling human remains in museum collections*. Stockholm, Riksanantikvarie_Ämbetet.

Tijd voor Afscheid – Afscheidsrituelen in verschillende levensbeschouwingen in Brugge. *Brugge Magazine*, 2020. Een uitgave van Diversiteit Brugge, Erfgoedcel Brugge, FMDO, huisvandeMens Brugge, Vormingplus regio Brugge, met steun van Stad Brugge.

Websites:

- <https://codex.vlaanderen.be>
(laatste geraadpleegd op 22/07/2023).
- https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=1867060801&table_name=wet
(laatst geraadpleegd op 24/09/2023).
- https://www.unia.be/files/Documenten/Rechtspraak/Correctionele_rechtbank_Brugge__5_februari_2019.pdf
(laatst geraadpleegd op 24/9/2023).
- <https://hta.gov.uk>
(laatst bekeken op 23 juli 2023).
- https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006074236
(laatst bekeken op 23 juli 2023)
- <https://nvfanl.wordpress.com/over/>
(laatst bekeken op 11 september 2023).
- https://nvfanl.files.wordpress.com/2023/03/nvfa_ethische_richtlijn_nl-1.pdf
(laatst bekeken op 24 september 2023).
- <https://www.museumvrolik.nl/over-ons/menselijke-resten-fotografiebeleid/>
(laatst bekeken op 23 juli 2023)
- <http://www.hemelsbreed.be>
(laatst geverifieerd: 18 juli 2023)
- <https://www.PARCUM.be/nl/projecten/depotkerken-in-vlaanderen>
(laatst geraadpleegd 25/7/2023).

Wet inzake experimenten op de menselijke persoon 7 mei 2004, Belgisch Staatsblad 18 mei 2004, 39516-39542

Teamleden:

Lien Van der Dooren
Jeroen Vanden Borre
Liesbeth Massagé

Dr. Katrien Van de Vijver

Prof. Maarten Larmuseau
Bart Robberechts

Dr. Jonas Danckers
Julie Aerts

Prof. Isabelle De Groote
Pieterjan De Potter

Prof. Barbara Veselka